

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

1925 KÜRT ULUS HAREKETİ

—

Osman Aydın

1925
KÜRT ULUS HAREKETİ

—

Osman Aydın

Doz Yayıncılık
Tarih-Araştırma

1925 Kürt Ulus Hareketi
Osman Aydın

Kapak Tasarım
Doz Yayıncılık

Mizampaj
Doz Yayıncılık

Birinci Baskı
Weqfa Şêx Seid, Almanya 1997

İkinci Baskı
Nisan 2006

ISBN
975-6876-74-3

Baskı
Can Matbaacılık
Davutpaşa Cd. İpek İşhanı No: 4/7/15
Bayrampaşa-İst. Tel: 0212/6131077-6131547

DOZ YAYINCILIK
Taksim Cd. No: 71/5
80090 Beyoğlu - Taksim - İSTANBUL
Tel.: (0212) 297 25 05 – **Fax:** (0212) 297 13 73
E-mail: dozyayinlari@yahoo.com
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantev.org>

1925 KÜRT ULUS HAREKETİ

—

Osman Aydın

*Bu başkaldırının hikâyesini
ilk kez annemden duymuştum.
Kitabı O'na adıyorum.*

Şeyh Said Efendi
"Aşkından can veren Seid
Buldum seni, bildim seni."
Şêx Seidê Neqşî

Cibranlı Miralay Halid Bey

İÇİNDEKİLER

Yayıncının Önsözü	11
Önsöz.....	13
Giriş.....	17

Bölüm I

1925 Kürt Ulus Hareketi'ni Hazırlayan Faktörler

A) Ulusal Hareketin Yarattığı Ulusal Potansiyel ve Özlemler	21
B) Ulusal Bağımsızlıkçı Hareketlerin Etkileri	33
C) Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Etkileri	37
D) Kemalizm'in Etkileri.....	40
E) Civata Azadiya Kurd (Azadi)	51

Bölüm II

Hareket Başlıyor

A) Piran Olayı.....	65
B) Ankara'da Neler Oluyor?	76
C) Yargılamalar ve İnfazlar	81

Bölüm III

Hareketin Nitelikleri

A) Hareketin Ulusal Niteliği	89
B) Hareketin Bağımsızlıkçı Yanı	100

C) Hareketin Örgütlülüğü	103
D) Harekete Katılan Kesimler	106

Bölüm IV

Hareketin Zaafları

A) Hareketin Örgütsel Yapısı	115
B) Hazırlık Evresinin Yetersizliği	117
C) Dış İlişkilerdeki Yetersizlik	118
D) Askeri Kadro Eksikliği	126
E) Harekette Aydın Eksikliği	130
F) Halkın Örgütsüz Oluşu	132

Bölüm V

Hareketin Sonuçları

A) Hareketin Doğurganlığı	137
B) Aydınlardaki Değişim	138
C) Bütünsellik Anlayışının Gelişmesi	142
D) Devletin Kürt Politikasını Şekillendirmesi	143
E) Devletin İç Politikasına Etkileri	151
F) Devletin Dış Politikasına Etkileri	154

Son Söz	159
----------------------	-----

Ekler	163
--------------------	-----

Ek 1: Şeyh Said Efendi'nin Yayınladığı Bildiri	163
--	-----

Ek 2: Çankırı Milletvekili Mustafa Abdulhalik'in (Renda) TC Hükumetine Sunduğu Rapor	166
---	-----

Başvurulan Kaynaklar	185
-----------------------------------	-----

YAYIMCININ ÖNSÖZÜ

Tarihi olaylar içinde, üzerinde en çok yazılan ve tartışılanlardan biri, şüphesiz Şeyh Said İsyanı'dır. Üzerinde yazanın bakış açısına göre; Şeyh Said İsyanı ya padişahlığı ve hilafeti getirmeyi amaçlayan bir gerici hareket, ya İslâm devletini kurmayı hedeflemiş salt dinsel bir hareket, yahut bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlamış bir ulusal harekettir.

İsyanı, padişahlığı ve hilafeti getirmeyi amaçlayan gerici bir hareket olarak niteleyen görüş, daha çok Türk devletinin resmi görüşü olmuştur. O günkü hükümet: *"... hadisenin bir Kürt sorunu şekline inhisar ettirilmesi gerçeğe mutabık olmadığı kadar siyaseten de sakıncalı olduğundan..."* diyerek, olayın ulusal yanını bilinçli olarak gizlediği görülecektir.

İslamcı kesim ise, olayı bir salt dinsel bir hareket olarak değerlendirerek, ideolojik tercihini böyle yapmaktadır.

Osman Aydın, Şeyh Said İsyanı ile yazılanları değerlendirirken: *"1925 Kürt Ulusal Hareketi hakkında en çok yazılan, fakat hakkında en az doğru yazılan olaylardan biridir"* diyor. Bu değerlendirmeye katılmamak mümkün değildir.

Şeyh Said İsyanı hakkındaki ilk eserler Türk devletinin resmi ideolojisini benimsemiş kişiler tarafından yazılmıştır. Konuyla ilgili ilk eser olan Behçet Cemal'in yazdığı *"Şeyh Said İsyanı"*, Metin Toker'in *"Şeyh Said ve*

İsyanı". Şark İstiklal Mahkemesi Savcısı Süreyya Özge-
evren'in yazdığı "*Şeyh Said İsyanı*" ile Uğur Mumcu'nun
yazdığı "*Kürt İslam Ayaklanması*" kitapları bunlara ör-
nek olarak sayılabilir.

Kürtler Şeyh Said İsyanı'nı yeni yazmaya başlamış-
lardır. Osman Aydın'ın yazdığı elinizdeki kitap, bu konu-
da yazılan ilk eserlerden biridir. Kitabın özelliği, yalnız
Şeyh Said İsyanı üzerine Kürtlerin ilk yazdığı kitaplar-
dan biri olmasından değil; olaylara bağlı kalarak, olayla
yorum arasında sağlam bir mantık dokusu oluşturabil-
miş olmasından geliyor. Örneğin; "... *Bu nedenle 13 Şu-
bat 1925 günü Piran'da silahlar tesadüfen patlamadı.
Silahlar patlatıldı. Kürt Ulusal Hareketine vurulabilecek
en büyük darbe daha işin başında vuruldu. Sonraki ge-
lişmeler sadece ilk darbenin zorunlu devamıydı. Hareke-
ti, Kemalistler Piran'da o gün yendi...*" diyebilmektedir.

Türk Devleti, Kürt isyanlarıyla ilgili arşivlerinin sırf
kendi ideolojisine hizmet eden yanını açmıştır. Esasen
bilgiler bir aysberg gibi görünmeyen, açığa çıkarılmamış
kısmındadır. Bu, devletin gerçeklerin ortaya çıkmasın-
dan ne kadar korktuğunu ortaya koyuyor. Arşivlerinin
açıklanmasından korkan bir devletin ise, kendisine mo-
dern devlet demeye hakkı olamaz.

Devletin, Kürtlerle ilgili arşivlerin açılması konusun-
daki tutumu, tarih araştırmacılarının işini zorlaştır-
maktadır. Çoğu kez iğneyle kuyu kazmaktadırlar. Buna
rağmen, Kürt tarihiyle ilgili karanlıkta kalan şeyler, ya-
vaş yavaş günışığına çıkıyor. Bunda Kürt araştırmacıla-
rın payı azımsanamaz.

Osman Aydın'ın yazdığı "*1925 Kürt Ulusal Hareke-
ti*"de, Kürt hareketiyle ilgili karanlık perdesini aralama-
ya hizmet eden bir kitaptır. Bu açıdan DOZ Yayınevi
olarak, ilk basımı Avrupa'da yapılmış kitabın, ikinci
baskısını yapmakla, Kürt tarihinin öğrenilmesi için bir
hizmet sunmuş olmaktadır.

ÖNSÖZ

Türkiye'de Kürtlerle ilgili yazmak her zaman riskli olmuştur. Ama görülüyor ki bu risk unsurunu hesaba katan insan yok gibi. Çünkü Kürtler konusunda çok önemli şeyler yazılıyor. Ancak riskten de daha önemlisi, Kürtler konusunda yazmanın çok zor olduğudur. Bu zorluğun, özellikle Kürt yazarlar için üç temel nedenden kaynaklandığını düşünüyorum:

Birincisi; Kürt yazarlar çok uzun dönem Kemalist sol görünümlü kültürün baskısı altında kaldıklarından, bilimsel düşünme yetilerini ya önemli ölçüde kaybetmişler veya kazanma imkânı bulamamışlardır. Bu durum, bir zorluk olarak kendisini hep dayatmış olmakla birlikte, bu durumdan kurtulma konusunda önemli mesafeler de katedilmiştir.

İkincisi; Kürtlerle ilgili bir konuda yazmak istenildiğinde, pek çok kapının kapandığını görmek mümkündür. Bazen arşivlere ulaşmak, Ay'a ulaşmaktan daha güç olmaktadır. Bu nedenle Kürtlerle ilgili yazanlar ve özellikle Kürt yazar ve araştırmacılar için kaynaklara ulaşmanın zorluğu her zaman vardır ve öyle görünüyor ki, bu zorluk daha uzun süre devam edecektir.

Üçüncüsü; Kürt sorunu siyasi bir mesele olarak ortada durduğu sürece, yaklaşımlar çoğunlukla politik merceklerle olacaktır. Bu durum ise, yazar ve araştır-

macıları, bilimsel yöntemlerden uzaklaştırmakta, böylece hem yazmayı güçleştirmekte, hem de sorunun özünü yakalamaktan alıkoymaktadır.

Kürt tarihi ile ilgili yazmak, özel zorlukları göğüslemek demektir. Devlet, sadece Kürt'ü ve Kürt tarihini inkar etmekle kalmamış; asıl büyük tahribatı, Kürtlerde tarih bilincini silmekle gerçekleştirmiştir. Bu tahribattan yazarların etkilenmemiş olması mümkün değildir. Kürtlere yapılabilecek en büyük kötülük böylece yapılmıştır. Tarih biliminin alt yapısını oluşturan, arkeolojik, etnografik, etnolojik, etimolojik araştırmaların yetersizliği de eklenince Kürt tarih yazıcılığı iyice güçleşmektedir.

1925 Kürt Ulus Hareketi, hakkında en çok yazılan fakat hakkında en az doğru yazılan olaylardan biridir. Çünkü hareket, gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürt politikasını oluşturması konusunda Devlete bir dayatmayı da getirmiştir. Yazılanların çoğu bu resmi politikanın bir izdüşümü niteliğindedir.

Ulaşabildiğim kaynakları değerlendirirken, olabildiğince yansız davranmaya çalıştım. Ne kadar başarabildim bilemiyorum. Ancak şu kesin: Bu eksik bir çalışmadır ve mahzenlerde gizlenen arşivlere ulaşılmadıkça yeterli ürünlerin ortaya çıkacağı kuşkuludur. Bugünün doğrularının yarın için yanlış sayılabileceğini de gözardı etmiyorum.

Kürt yazar ve araştırmacılar, kendi tarih bilinçlerini kazandıkları oranda değerli eserler sunabileceklerdir. Bu, bir görev olarak her zaman onların önünde olacaktır.

Hamburger Stiftung für Politisch Verfolgte'nin, bana verdiği burs nedeniyle Almanya'ya geldiğimde, bu çalışmamın henüz başındaydım. Almanya'da bana daha ra-

hat bir çalışma olanağını sunan Vakıf Başkanı **Dr. Henning Voscherau**'ya, Vakıf Yönetim Kurulu Başkanı **Dr. Klaus von Dohnanyi**'ye ve onun şahsında tüm Yönetim Kurulu üyelerine teşekkür etmek istiyorum.

Çalışmalarım sırasında her yönden büyük destek ve ilgilerini gördüğüm iki güzel insan, **Helmut Frenz** ve **Martina Bäurle**'ye özellikle şükranlarımı sunuyorum.

İsimlerini belirtmediğim, ancak çalışmalarım süresince çok değerli katkılarını ve yardımlarını benden esirgemeyen bütün güzel insanlara teşekkür etmek benim için büyük bir zevk olacaktır.

Osman Aydın
Hamburg - 1994'

*) Bu önsöz de, kitabın 1997 yılında Alınanya'daki basımı sırasında yazılmıştır.

GİRİŞ

Kürtlerin tarihinde, Kuzey Kürdistan'da (Türkiye'deki parçası) 1925 yılı Şubat'ında başlayıp, aynı yılın baharında askeri açıdan yenilgiyle sona eren ve çoğunlukla **"Şeyh Said ayaklanması "** veya **"İsyanı"** olarak adlandırılan Kürt ulus hareketi, gerek niteliği gerekse sonuçları itibariyle çok önemli bir konuma sahiptir. Bu ulus hareketi, kendisinden önce yaşanan ve kendisinden sonra yaşanacak Kürt ulus hareketleri açısından bir anlamda tarihi bir kavşak niteliğindedir.

Kürtlerin tarihinde çok önemli bir konumu olan bu hareket hakkında yeterli araştırmaların yapılmış olduğunu söylemek bugün için güç görünmektedir. Çünkü bu hareket ile ilgili belge ve bilgilerin çoğunluğu, bu harekette ve bütün Kürt ulus hareketlerinde taraf -karşı taraf durumunda olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ambargosu altındadır ve ilgili arşivler hâlâ kamuoyundan gizil tutulmaktadır.

Kamuoyunun ve araştırmacıların diğer bir sıkıntısı ise, bu konuda yazılan bütün yazıların ve basılan bütün kitapların hep iki çizgide olayı irdelemelerinden kaynaklanmaktadır. Hareket ya Kemalist resmi devlet tezi açısından ele alınmış, mesele tamamen **"İrtica hareketi"** ve **"İngiliz kışkırtması"** şablonu altında sunulmuş veya Kürt ulus hareketi niteliğinde sunulurken çok şey

gözden kaçırılmıştır. İki yaklaşım biçimi de ne yazık ki hareketi doğru algılama ve tahlil etme olanağını büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır.

1925 Kürt Ulus Hareketi olarak isimlendirmek istediğim bu Kürt ulus başkaldırısının, çoğu zaman "**Şeyh Said Hareketi**" veya "**isyarı**" olarak isimlendirilmesini doğru bulmanın olanağı olmadığı kanısındayım. Bu isimlendirme, Türk resmi tarih tezinin ve Kemalist düşüncenin ürünüdür. Sonradan araştırma yapanların da, isimlendirme konusunda yeterince titiz davranmalarından kaynaklandığını sandığım anlayışlarından dolayı, bu tür isimlendirme ve nitelermeler süregelmıştır. Bu talihsiz bir tanımlamadır ve bu talihsizlik hemen bütün Kürt ulus hareketleri için de söz konusu olmuştur. Sömürgeci güçlerin Kürt ulusal hareketlerini hareketin önderinin ismiyle anmaları bilinçli ve kasıtlı bir tavidir. Bu tavırla Kürt ulus hareketlerini ulusal özünden ve ulusal dinamiklerinden uzak tutmak ve böylece ulusal özünü gözardı ederken hareketi kişiye bağımlı kılarak, hareketin niteliğini, çapını ve özelliğini önemli ölçüde küçültmek amacı güdülmektedir. Bu konuda başarısız oldukları da söylenemez. Yabancı araştırmacıların çoğu bu tanımlamayı spontan olarak benimsemişlerdir. Ancak bu konuda Kürt yazar ve araştırmacıların tavrını anlamakla birlikte, kabullenmek mümkün değildir. Kuşkusuz bunun nedenleri vardır:

Birincisi; Kürt yazar ve araştırmacılar, yıllardır sömürgeci ulus kültürünün ve değer tercihlerinin yoğun bombardımanı altındadırlar ve bundan kendilerini sakınmada büyük güçlükler çektiklerini biliyorum.

İkincisi; Kürt yazar ve araştırmacıların, Kürt ulus tarihinde çok uzun ve kalıcı bir yaşam tarzı ve sosyal şekillenme biçimi olan aşiret kültürünün insiyaklarını hâlâ düşünce dünyalarında taşımalarıdır. Bu düşünce

tarzının, aşiretteki şefin konumunu, ulusal bir hareket teki önderin konumu ile kolayca karşılaştırabildiği düşün cesindeyim. Bu düşünce tarzının, daha sonraki Kürt ulus hareketlerinde ve Kürt örgütlenmelerindeki liderlik kurumunun oluşmasında ve öne çıkmasında da etken olduğunu var sayıyorum.

Kürtlerin tarihi, başka ulusların tarihçileri tarafından yazıldığı sürece, Kürtler kendi tarihlerine yabancı kalmaktan kurtulmak gibi bir şansa sahip olamayacakları gibi, Kürt tarihçilerinin ve tarih anlayışının boy atması da o oranda geç ve güç olacaktır. Kürt tarih araştırmacılarının büyük olanaklara sahip olmadıkları bilinmektedir. Subjektif olanaksızlıklar ve yetersizlikler de buna eklenince, durumun zorluğu daha da boyutlanmaktadır. Ama, tüm bunlara karşın Kürt araştırmacıların önünde, kendi tarihlerini araştırmak, yazmak ve kendilerine özgü tarih anlayışlarıyla sunmak gibi bir görevlerinin olduğu muhakkaktır.

BÖLÜM I

1925 KÜRT ULUS HAREKETİ'Nİ HAZIRLAYAN FAKTÖRLER

A) Ulusal Hareketlerin Yarattığı Ulusal Potansiyel Ve Özlemler

1925 Kürt Ulus Hareketi'ni kavrayabilmek ve tarihsel konumuna oturtabilmek için bu hareketi hazırlayan faktörleri belirleyip, irdelemek gerekir. Ulus hareketi olarak nitelemekte olduğumuz bu hareketi, belirleyen siyasal ve sosyal nedenler kadar önemli bir husus da, Kürt halkının inat ve ısrarla kendi dilini ve kültürünü tarihin geçmişinden bugüne kadar taşıma konusundaki arzusu ve yeteneğidir. Kürtler, tarihin eski çağlarında, aynı coğrafyada değişik halklar ve uygarlıklarla birlikte yaşamışlardır. Ancak bu halkların günümüze kadar kendilerini taşıyamamalarına karşın, Kürtlerin, günümüzde hala özgün, siyasal, sosyal ve kültürel yapılarıyla yaşamlarını sürdürmüş olmaları önemli bir olgudur. Bu açıdan baktığımızda, 1925 Kürt Ulus Hareketi gibi diğer ulus hareketlerini hazırlayan en önemli faktörlerden biri olarak, Kürtlerin dil ve kültürlerini günümüze taşımaktaki yetkinlik ve yetenekleridir.

Kürtlerin bu beceriyi göstermeleri, hem kolay olmuştur, hem de bu olumlu tavrın yanı başında bazı olumsuzlukları da yaşamışlardır. Kürdistan, tarihteki en büyük istila dalgalarının ve göç yollarının uğrağı ko-

numunda bir eşik gibidir. Bu yoğun sosyal ve politik hareketlilik, Kürt toplumunun çoban-göçebe toplum yaşam tarzını, denebilir ki hemen diğer halklardan daha yoğun ve daha uzun yaşamalarını zorunlu kılmıştır. Ancak Kürtler, bu göçebe yaşam biçimlerine karşın **göçen** bir halk değildir. Onlar sadece kendi coğrafyalarında **devinen** bir halktır. Bu bakımdan onların göçebeliklerini, Hunlar, Türkler, Moğollar gibi yurt arayan bir halk olarak algılamamak gerekir.

Kürtlerin yoğun istila ve göç dalgalarından korunmak için, kendi yurtlarında devinen ve devamlı dağlara sığınan, bu nedenle özgün bir yaşam tarzını yaşamış olmaları onların tercihi olmasa gerek. Bir anlamda bu yaşam tarzı onlara dayatılmıştır. Kuşkusuz bu yaşam tarzının zorunlu sonucu olarak, toprağa yerleşik toplumların yarattıkları türden bir kültürü geliştirme şanslarını önemli ölçüde yitirmişlerdir. Bu önemli kaybın bedeli ise, Kürtlerin kendi kimlikleriyle bugüne gelebilmeleri olmuştur.

Öte yandan fazlasıyla engebeli bir coğrafyada yaşayan, devingen ve temel geçimi hayvancılığa dayanan bir toplumun sosyal örgütlenmesine denk düşen yapının **aşiret** örgütlenmesi olabileceğini düşünüyorum. Van Bruinessen'in, Kürt aşiretleri ile ilgili önemli bir gerçeğin gözardı edilmemesi gerektiğinden hareketle, "*Kürt aşiretleri, yalnızca devleti önceleyen bir aşamayı temsil etmiyorlar, fakat çeşitli yöntemlerle çevredeki devletler tarafından yaratılmışlardır da.*"¹ belirlemesi bize göre fazla iddialı görünmektedir. Belirlemede gerçeklik olmasına karşın, aşireti sadece bu belirleme çerçevesinde algılamak ve izaha çalışmak bize güç gelmektedir. Bugün aşiret yapısının orijinal biçimiyle olmasa bile, aşiret ör-

1) Martin Van Bruinessen Ağa, Şeyh ve Devlet, s. 157.

gütlenmesinin ve kültürünün hala diri yaşandığı bölgelerden biri de Dersim'dir. Dersim, tarihi geçmişi ve ilişkileriyle "*çevredeki devletlerin*" en az müdahale edebildiği veya etkileyebildiği Kürdistan parçasıdır. Bu nedenle aşiretlerin "*çevredeki devletler tarafından yaratıldığı*" iddiasına katılmak mümkün değildir. Ancak aşiret yapısının daha uzun süre sahnede kalmasını çevre devletleri için gerekliliği söz konusu olduğunda, bu güçlerin aşiret yapısını ayakta tutmaya çalıştıkları ve çıkarları doğrultusunda kullandıkları doğrudur. Sanıyorum, bu noktada **yaratmak** ve **yaşatmak** kavramları arasındaki farkı dikkate almak gerekir.

Kürt toplumunda aşiretler veya aşiret birlikleri, primitif anlamda sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri bir örgütlenmeyi ifade eder. Bu yapılanma, geçmişte toplumun kendini korumada uygun motif olma işlevini yerine getirmek gibi bir olumluluğu ifade etmenin yanı sıra, uluslaşma sürecinin yaşanmasındaki büyük gecikmenin temel nedenlerinden biri olarak da olumsuzluğu ifade etmektedir.

20. yüzyıldaki Kürt ulus hareketlerinin siyasal planındaki faktörlerine baktığımızda, bu hareketlerin istem ve liderlik yapıları, halk katmanlarının hareketlere katılışındaki anlayışları dikkate alındığında, Kürdistan'ın Tebriz ve İstanbul merkezli iki Türkmen güç tarafından bölünmesinden bu yana olaya bakılmasının yanlış olmayacağı düşüncesindeyim. Daha değişik kriterlerle olaya bakılmak istenildiğinde daha değişik başlangıçların da bulunabileceği yadsınamaz.

Tebriz ve İstanbul merkezli güçler arasındaki egemenlik mücadelesinin Kürdistan'da geçmesi, Kürtler için önemli sorunlar ve sonuçlar doğurmuştur. Kürt tarihinde çok önemli sorunların ve sonuçların ana kaynağı niteliğinde olan Kürdistan'ın ve Kürtlerin bölünmesi

olgusu **1514 Çaldıran Savaşı** ile başlar. Pek çok Kürt yazarı Kürdistan'ın bölünme tarihini, **1639 Kasrı Şirin Antlaşması** olarak göstermektedirler. Bu tarihi doğru kabul etmek mümkün değildir. Kasrı Şirin Antlaşması, sadece 1514 yılındaki bölünmeyi hukukileştiren bir belgedir.

Safeviler, Kürdistan'a girdiklerinde çok büyük zulüm ve yıkımlara giriştiler. Öyle ki *"Müslüman, Hristiyan, insan ve hayvan ayrımı yapmakızın kadınlarına bile tecavüz edildi."*² Tebriz yönetimin politikası ve uygulamaları gözönüne alındığında, Kürtlerin, daha doğrusu geleneksel Kürt önderliklerinin kendilerini Safevi egemenliğinden kurtaracak başka büyük bir güç aramaları şaşırtıcı bir durum olmasa gerek. O dönemde en uygun alternatif, Sünni Osmanlı yönetimiydi. Safevilerin yerine, Osmanlıları, Şah İsmail yerine Yavuz Sultan Selimi seçmiş olmaları o dönem koşulları açısından mantıklı ve zorunlu bir tercih olarak görünmektedir. Bu tercih sonunda Osmanlı yönetimi ile, Kürt önderliği arasında **1514** yılında yapılan antlaşma, daha sonra bir padişah fermanı ile yürürlüğe sokuldu. Bu antlaşma Kürtler ile Türkler arasındaki bilinen ilk **yazılı antlaşmadır**.

Kürt Beylikleri arasında genel bir ittifak kurma çabasında olan Kürt bilgesi **İdrisi Bitlisi** ile Yavuz Selim arasındaki bu antlaşma ile, Kürt Beylikleri özerk ve yarı özerk yönetimlerini sürdürme olanağına kavuştular. Kürdistan'daki bu yönetim tarzı aynı zamanda hem siyasi hem de hukuksal alanda meşruiyet kazandı. Osmanlı yönetimine bağlanan Kürdistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasal örgütlenmesinin istisnalarından biri olarak, genelde **dirlık** düzeni içinde yer almadı. Padişah fermanı ile yürürlüğe konan antlaşmaya göre:

2) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 174 ve III. bölüme ait 55 nolu dipnot.

"1- Osmanlı yönetimine bağılı Kürt Emirlikleri özerk-
liklerini koruyacak.

2- Kürt Emirlikleri'nde yönetim babadan oğula geç-
rek sürecek. eskiden beri yürümekte olan yöntem yürü-
lükte kalacak ve bu konuda ferman Padişah'tan çıkacak.

3- Kürtler, Türklere bütün savaşlarda yardım edecekler.

4- Osmanlı Devleti Kürtleri bütün dış saldırılardan
koruyacak.

5- Kürtler, devlete verilmesi gereken her türlü vergi-
yi ödeyecekler.

6- Bu antlaşma Sultan Selim ile Osmanlı yönetimine
bağılı kalmayı kabul eden Kürt Emirlikleri arasında ya-
pılmıştır³.

Bu andlaşma ile Kürtler, yeni bir kader çizgisinde
çok uzun dönem yürüyecekler. Kürdistan artık fiilen
ikiye bölünmüştür. Daha sonra 1639 Kasr-ı Şirin Ant-
laşması ile, Osmanlı ve İran yönetimleri arasında, bu
bölünme hukuki temele bağlanacaktır. Bir yanda Kürt
Beylikleri otonom veya yarı otonom biçimde Kürdis-
tan'da siyasal güç odakları olarak varlıklarını sürdürür-
ken, diğeri yanda siyasal birlik konusundaki engeller
hergün biraz daha boyutlanarak, Kürt halkının yaşamı-
nı etkileyecektir.

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıldan itibaren doğu-
ya doğru geriledikçe, merkezi devlet egemenliği fikri de
giderek Osmanlı'nın gündemine girecektir. Bu durum
ise yönetimin, Kürdistan'ı merkezi devlet içinde tek el-
den yönetme anlayışını ve isteğini yoğunlaştıracaktı. Bu
nedenle Devlet, egemenliğin bölünemeyeceğı ilkesinden
hareketle, özerk veya yarı özerk Kürt yönetimlerinin ege-

3) Garo Sasuni Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni Kürt İlişkileri, s. 25.
Sasuni, antlaşmanın bu maddelerini, Kürt Ulusal Örgütü Hoybün'un
yayınladığı The Case of Kurdistan Against Turkey isimli yayından ak-
tardığını belirtmektedir. s. 27.

menliğini tehdit etmeye, hatta süreç içinde ortadan kaldırmaya yönelik eylemsel tavırlarını sergilemeye başladı. Bu noktada özerk Kürt egemenlikleri ile, merkezi devlet egemenliği arasında amansız bir kavga kaçınılmaz olacaktı. Ancak bu çatışmada özerk Kürt yönetimleri merkezi yönetime karşı birlikte tavır almamışlardır. Herhangi bir otonom yönetime saldıran merkezi güce karşı diğer otonom güçler, "*merkezi güç bana karışmayabilir. Ben biraz daha idare edebilirim*" anlayışıyla herhangi bir birlikteliği gerçekleştirme arzusu göstermemişlerdir. Kuşkusuz bu birlikteliğin önünde, Kürtlerin sosyal yapılanmaları, aşiret düzeni ve beyliklerin geçmişte birbirleriyle olan ilişki ve çelişkileri de birer engeldi.

Tarihte bazı anlar ve olaylar halklar için kader düğümü olabilmektedir. Osmanlıların Viyana'yı alamayışları, hem Türkler, hem de Kürtler açısından böyle bir kader düğümüdür. Osmanlı'nın gözü hep batıdadır. Osmanlılar kuruluşan itibaren 150 yıl içinde dört başkent değiştirmişlerdir. Eğer Viyana alınabilseydi, Osmanlılar için bu yeni bir başkent demektir. Osmanlı böylece Avrupa kıtasında, Hunlar gibi ya eriyip yeni bir unsur haline geleceklerdi veya daha uygarlaşmış bir toplum kimliği kazanarak yeni bir yapı oluşturmuş olacaktı. Böylece Kürtlerle Türklerin zoraki birliktelikleri belki de bitmiş olacaktı. Viyanan'ın alınamamış olmasını her iki ulus için de bir şanssızlık sayıyorum.

1800 lerin başından itibaren, üç çeyrek asır boyunca merkezi devlet kurma girişimindeki Osmanlı yönetimi ile Kürt Beylikleri arasında yoğun çatışmalara tanık olunmaktadır. Osmanlı yönetimi güçlü bir şekilde Kürt yönetimlerine saldırıp, onları merkeze bağlamak için "*sinirli çabalar*" gösterdikçe⁴, Kürt ayaklanmaları da o

4) Garo Sasuni a.g.e. s. 59.

denli sıklaşıyordu. Ancak bu çatışmalarda ayaklanma-
cı Kürtlerin siyasal istemleri, kendi önderliklerinin is-
temleri ile sınırlıydı. Bu önderlikler de bağımsızlıkçı de-
ğildi. Temelde Osmanlı İmparatorluğu içinde ama oto-
nom yapılarını sürdürmeyi istiyorlardı. Osmanlıların
merkezleşme eğilimleri ile Kürt Emirlikleri'nin otonomi
istemleri aynı tarihi kesitte ortaya çıkmakta ve zaman
olarak çakışmaktadır.

II. Mahmud'un tahta çıktığı dönemde Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nun sınırları içinde sadece Kürt Beylikleri'nin
yarı bağımsız statüde olmadıkları, bunun yanı sıra
Anadolu'da yerel nüfuzlu aileler de devlet nüfuzunu ele
geçirip, bağımsız yöneticiler haline gelmişlerdi⁵. Van
Bruinessen'in bu saptaması doğrudur. Ancak bir fark-
lılığın belirtilmemiş olması bizce bir eksikliktir. Anado-
lu'da merkezi yönetimden bağımsız davranan güçlü ai-
lelerin kurdukları "bağımsız" yönetimler ile Kürt özerk
yönetimlerinin iktidarlarının kaynağındaki farkı gözden
uzak tutmamak gerekir. Anadolu'da sözkonusu ailele-
rin bağımsız yönetimleri, bir **defaktodur**, güce ve şidde-
te dayanmaktadır. Oysa Kürt özerk yönetimlerinin ikti-
darlarının kaynağında bir antlaşma vardır. Yani hu-
kuksal bir kaynağa ve meşruiyete sahiptir. Bu nedenle
Kürt özerk yönetimleri kaynağı itibariyle hem **legaldir**
hem de **meşrudur**. Bu ayrımın önemi ise, ulusal hare-
ketlerdeki siyasal istemlerin haklılık ve meşruluğunda
kendisini göstermektedir.

Osmanlı merkezi devlet yapısına karşı otonom yapı-
daki Kürt Beyleri'nin başkaldırı sürecini, **1806** daki **Ba-
banzade Abdurrahman Paşa** önderliğindeki Kürt Ulus
Hareketi ile başlatmak mümkündür. 1880 yılına kadar
süren bu süreçte **Bedirhan Bey** ve **Yezdanşêr** önderli-

5) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 217.

ğindeki Kürt başkaldırıları, gerek Kürtler açısından, gerek Osmanlı yönetimi açısından önemli etkiler yaratmıştır. Özellikle Bedirhan Bey önderliğindeki hareketin büyüklüğü ile Atatürk'ün fikir babası olan II. Mahmud'un merkezi devlet kurma noktasındaki ısrarlı çabalarının aynı tarihi kesitte çakışmış olmaları bir rastlantı olmasa gerek. Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın büyük ayaklanmasının temelinde de devletin merkezi yapı kazanma yolundaki yoğun arzu ve girişimleri de çok önemli bir etken olarak aynı zaman kesiti içinde kendisini hissettirmiştir.

1880 yılına gelinceye kadar üç çeyrek asır süren bütün "**miri hareketler**", yenilgiyle sonuçlandı. Yenilgi, bu hareketlerdeki geleneksel Kürt önderliğini hem siyasal, hem de ekonomik olarak son derece zayıflattı. Devletin uyguladığı sürgünlerle, hareketlerin önder kadrolarının ve Kürt aristokrat ailelerinin hem toprakları ile, hem de yönetmek istedikleri Kürt halkıyla olan ilişkileri büyük ölçüde koparıldı. Temel gücünü aşiretten alan mir, gücünü yitirdiği zaman ya kaderine razı olup silindi veya devletle bütünleşme içine girerek yeni etkinlikler kazanmanın yollarını aradı. Bunun da ötesinde bu sürgünler Kürt toplumunda kurumsal önderlik boşluğu yaratmaya başladı. Bu boşluk, topluma yeni önderliklere gereksinimi duyumsatacaktır. Bu süreçte Kürdistan'da önderlik kurumunun **şeyhler** tarafından doldurulmuş olması aykırı bir olgu değildir.

Geçmişte şeyhlerin yetiştirdiği ve sonradan öğretmenlik yaptıkları **medreselerin** hep siyasal merkezlerin yanibaşında, onların koruma ve desteğinde olması Kürdistan'da net olarak gözlenebilen bir durumdu. Emirliklerin güçlü oldukları dönemlerde şeyhler, bu siyasal odakların **fetva** kurumları olarak da işlev görürken, o yönetimlere önemli ölçüde meşruiyet de kazandırıyor-

du. Bu nedenle mirliklerin güç kazanmalarının bir yolu da bu dinsel kurumu arkalarına almalarından geçiyordu. Van Bruinessen, aşiretlerin, buldukları her türlü dış güç kaynaklarını değerlendirdikleri, politik ve ekonomik güç kazanmanın önemli bir yolunun dinle bütünleşmek olduğu⁶ yolundaki saptaması doğrudur. Buna yalnız aşiretler değil yerleşik, merkezi ve yerel tüm yönetimler de özen göstermişlerdir.

Bu ilişkiye ilaveten takva, karizma ve toplumdaki etkin ailelerle evlilik yoluyla kurulmuş ittifaklar ve edindikleri servetleri sayesinde hayli kudret ve saygınlık kazanan şeyhler⁷ daha değişik avantajlara da sahiptiler. Dinin toplumdaki mevcut etkisi düşünüldüğünde, bu kurumdan gelen yapılanmaların önemi ve etkinliği yadsınamaz. Kaldı ki şeyhler, aşiret gibi dar organik yapılanmaların bağımlısı da değillerdi. Onlar daha evrensel değerler sistemini, kendi toplumları içinde **tarikat örgütlenmesi** düzeyinde etkileyerek ve örgütleyerek tüm toplumun sesi olma yolundaydılar. Kürdistan'daki anlaşmazlıkların konumu ve boyutu ne olursa olsun, barışçıl arabuluculuklarda şeyhler, önemli bir görevin adamıydılar. Bu görevi isteyerek üstlenmişlerdi ve taraflar için de en makul arabulucu kurum bu olabilirdi. Bu durum, hem şeyhlerin etkileme alanını genişletmekte hem de kişisel prestijlerini ve karizmalarını yükseltmekteydi. Olson, daha sonraki dönem için bir değerlendirme yaparken, liderliğin şeyhlik kurumuna geçişi konusundaki belirlemesine katılmak gerektiğini düşünüyorum: *"Şeyhler, isyana liderlik etme açısından aşiret reislerinin olabileceğinden daha çok güvenilir olabilirlerdi ve aşiretler üstü ilişkileri, yaygın bir birliktelik sağ-*

6) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 240.

7) William F. Tucker Robert Olson'un Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı isimli kitabına yazdığı giriş bölümü, s. 13.

*lama açısından mutlak bir ehemmiyeti haizdi; dahası şeyhler Türk Hükümeti tarafından daha zor elde edilebilirlerdi. Ve aşiret reislerinden daha milliyetçi bir zihniyete sahip bulunmaktaydı. Bu üç unsur 1925 yılında dikkate alınmıştır*⁸. Olsonun bu değerlendirmesinde, şeyhlerin ulusalcı niteliklerinin dozu ve orijini üzerinde çok şey söylemek mümkündür, ancak o günün koşulları dikkate alındığında, bu değerlendirmeye yanlış demek güçtür.

Kürt ulusunun yaşamında çok önemli bir konuma ve işleve sahip **medreselerin**, burada okuyan ve daha sonra da okutan şeyhler üzerindeki etkisi, sadece sıradan bir eğitim kurumunun onlara sağladığı entellektüel bilgi birikimi ile sınırlı değildir. Medreseler, Kürt dili ve kültürünün en yaygın ve en yoğun öğrenildiği kurumlardı. Kürt milliyetçiliğinin serpilip şekillenmesinde medreselerin büyük katkıları ve belirleyici rolleri olmuştur.

Medreselerin bu niteliklerini çok iyi değerlendiren Kemalist yönetim, **03 Mart 1924**'te medreselerin kapatılmasına karar verecektir. Medreselerin kapatılmalarıyla birlikte Kürdistan, hızla bir cehaletin ve fikri yoksullaşmanın içine itildi. Çünkü yerine aynı işlevleri üstlenecek yeni kurumlar ikame edilmedi. Medreselerin kapanmış olmasını, 1925 Kürt Ulus Hareketi'nin nedenlerinden biri olarak düşünüyorum. 1880 yılına gelindiğinde, ulusalcı eğilimler medreselerde belli bir birikime ve yoğunluğa ulaşmıştı. Bu tarihten itibaren Kürt ulus hareketlerinde önderliği medrese kökenli şeyhlerin yapmış olması bu birikimin sonucudur. Medreselerin yanı sıra şeyhlerin elinde önemli bir kurum daha vardı: **Tarikatlar**. Kürdistan'da **Nakşibendi** ve **Kadiri** tarikatları daha çok yaygın ve örgütlü olmakla birlikte, Nakşibendi Tarikatı birinci sırada yer almaktaydı.

8) Robert Olson Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, s. 63.

Tucker'ın, Waide Jwaideh'den aktardığı gibi⁹ 1850 lerden itibaren şeyhlerin, şöhret ve kudrete ulaştıkları ve Kürt emirliklerinin ortadan kalkmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmuş oldukları yolundaki tesbiti doğrudur. **Şemdinan, Berzenci ve Barzani şeyhleri**'nin ortaya çıkışlarının bir nedeni de bu tesbitte yatmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın hemen başlarında başlayıp, bu asrın ilk üç çeyreğinde Güney Kürdistan'daki Kürt ulusal hareketlerine bu son iki Kürt ailesinin önderlik ettiği bilinmektedir. Şemdinan Şeyhleri'nin hareket alanlarının ise Kürdistan'ın diğer parçalarına da sarktığını bilmekteyiz.

1870'ten itibaren Kürdistan'da Şemdinan Şeyhleri'nden **Seyid Ubeydullah**'ın yükselişi, Kürt ulus hareketinde yeni bir dönemin kapısını aralamaktadır. Hatta Tucker, bunun "*başlangıçtan beri*" böyle olduğunu vurgular¹⁰. Yine Tucker, Jwaideh ve Olson'un araştırmalarının da, milliyetçi düşüncelerin Kürdistanlı liderler tarafından kulak arkası edilmediğini, tam tersine milliyetçi kavramların Kürdistanlı şeyhler ve dini cemaatler tarafından kabul edildiğini gösterdiğini ve bunun Kürt ulusal bilincinin ve hareketinin gelişmesi açısından asli bir önemi bulunduğunu vurgulayarak; şeyhlerin Kürt halkı ile özdeşleşip, milliyetçi fikirleri benimsemiş olmalarını Kürt ulus kimliğinin ve programının kitleler arasında yayılmasında temel etken olduğunu söylemektedir¹¹.

1880 yılında Seyid Ubeydullah önderliğindeki Kürt ulus hareketi, sonuçları ve nitelikleriyle Kürtlerin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu hareketi, kendinden önceki Kürt ulus hareketlerinin bir versiyonu olarak algılamaktan çok, yeni özellik ve nitelikleriyle irdelemek gerekir:

9) William F. Tucker Robert Olson, a.g.e. s. 13.

10) William F. Tucker Robert Olson, a.g.e. s. 13.

11) William F. Tucker Robert Olson, a.g.e. s. 14.

1- Yetmiş yıllık Kürt ulus hareketlerindeki geleneksel önderlik, mirlerin elinden çıkmış, artık bundan sonra da tarih sahnesinde sıkça görülecek olan şeyhlik kurumunun eline geçmiştir. Nitekim, Seyid Ubeydullah önderliğindeki ulusal hareket, *"dini siyasi bir liderin birleşmiş kudretinin göstergesiydi"*¹².

2- Seyid Ubeydullah önderliğindeki ulusal hareket, strateji ve siyasal istemler bazında da değişik bir anlayış getirmiştir. Mirlerin tercihi olan otonom istemlerden vazgeçilmiş, **bağımsızlıkçı** gelenek başlatılmıştır. Bu bağlamda hareketin hedefi lokal olmaktan çıkarak, bütün Kürdistanı kapsayıcı arzuda olmuştur.

3- Çelişik bir durum olarak algılanabilmesine karşın, mirlerin önderliğindeki hareketlerde Halife'nin mülkünden ayrılma düşüncesi olmadığı halde, dinsel kurum olan şeyhliğin önderlik ettiği dönemde Halife'nin mülkünden ayrılma açık tercih olmuştur.

4- Aşirete bağımlı olmayan şeyhlik kurumu, değişik aşiretler üzerinde etkinliğe ve saygınlığa sahip bulunması nedeniyle, önderlik ettiği başkaldırı hareketlerine nicel olarak Kürt halkının daha katılımcı olduğu görülmektedir.

5- İslam geleneğinden gelen **mehdi** kavramını Kürtler de belli ölçüde benimsemişlerdir. Mehдинin kurtarıcı kimliğini dinsel kurumdan gelen şeyhe yüklemek halka daha uygun gelmiştir. Bu durumu ise, halk katmanlarının, şeyhlerin önderliğindeki ulusal hareketlere daha değişik algılamalarla katılmalarını sağlamıştır.

Niteliği, çapı, stratejisi ve istemleri ne olursa olsun, hareketlerin liderliğini hangi kurum üstlenirse üstlen-sin, bütünüyle 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği, Kürt ulusal başkaldırılarıyla geçmiştir. Kuşkusuz bu ulusal başkaldırıların, toplumun değişik katmanların-

12) Robert Olson a.g.e. s. 35.

da yarattığı ulusal potansiyel ve özlemler, 1925 Kürt Ulus Hareketi'nin hazırlayan faktörlerden biridir. Hatta en önemlisidir.

B) Ulusal Bağımsızlıkçı Hareketlerin Etkileri

19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da gelişen ulusal-cı akımlar, özellikle Yunanlıların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Arnavutluk isyanlarının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil-asker kadrolar arasında gelişen özgürlükçü ve meşruti düşünceler, yalnız Osmanlı Türk aydınını etkilemedi, büyük ölçüde İstanbul'da ve Avrupa kentlerinde yaşayan Kürt aydın, bürokratlarını ve okuyan gençlik kesmini de etkiledi. O dönemin gizli fikir yuvaları haline gelen Tıbbiye ve Harbiye okullarında çok sayıda Kürt öğrenci de bulunmaktaydı ve bu öğrenciler gelişen yeni düşünce akımlarına yabancı değillerdi. O kadar ki, sonradan ismi **İttihat ve Terakki Cemiyeti** olan **Terakki ve İttihat Cemiyeti**'nin ilk beş kurucusundan ikisi, **Abdullah Cevdet** ve **İshak Sukuti Beyler** Kürttü. Abdullah Cevdet daha sonra Kürt kültür ve düşünce dünyasında önemli roller oynayacaktır. Dahası bu kurumlarda okuyan Kürt öğrencilerin büyük çoğunluğu geçmişte Kürt ulus hareketlerine önderlik eden veya bu hareketlerde yer alan ailelere mensuptular. *"Bir kısmı Hamidiye Okulları'ndan gelen Kürt öğrencilerin teşkilatı olan **Hevl**'nin üyeleri, Osmanlılaşmış kentli ümeranın evlatlarıydı. Pek çok Jön Türk ile aynı toplumsal tabakaya ait bulunmaktaydılar. Romantik milliyetçilikleri Türk milliyetçiliğine benzemekteydi"*¹³.

13) Robert Olson a.g.e. s. 38, Martin Van Bruinessen'den aktarım a.g.e. s. 338 ve 340.

Teorik planda Avrupa'dan öğrenilen ulusalcı düşünce-
nin yanı sıra, Balkanlar'daki ulusalcı düşünce ve ulusal
devlet oluşumları, dönemin Kürt aydınlarını etkilerken;
gerçekleşecek Sovyet Devrimi'nden sonra sıkça telaffuz
edilen ulusların kendi kaderini belirleme hakkı ilkesi de
Kürt aydınları arasında tartışmaların yoğunlaşmasını
sağladı. Diğer yandan 1. Dünya Savaşı'ndan sonra
Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın formüle ettiği
ve onun adıyla anılan **Wilson Prensipleri**, ulusalcı Kürt
aydınları için adeta doping oldu.

Gelişen Ermeni milliyetçiliği de, Kürtlerin kendi ulusal
değerlerine daha sıkı sarılıp, ulusalcı duygularını pekiş-
tirmelerinde bir fırsat oldu. Hatta denilebilir ki Ermeni
milliyetçiliğinin, Kürtlerde vatan kavramının daha da geli-
şip, şekillenmesinde büyük etkisi oldu. Vatan olarak algı-
lanan coğrafyaya bir başkasının sahiplenme istemi, top-
lumlarda her zaman bir panik hali yaratır. İttihat ve Te-
raki ise, Kürtlere Ermeni korkusunu bu noktada fazlasıy-
la yaşattı. Kürtlerdeki vatan sevgisinin yoğunlaşmasında
bu durumun da bir etken olduğunu düşünüyorum.

Kürt ulus hareketlerinde ve Kürt ulsal bilincinin yo-
ğunlaşmasında, **Hamidiye Alayları**'nın da katkılarının
olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu alayların
olumsuzluklar yarattığı da unutulmamalıdır. *"1891-
1914 döneminde Hamidiye Alayları, yirmi yıl boyunca
Kürt kudretinin bir manivelası olarak işlev görmüş,
Kürt milliyetçiliğinin yükselişinde önemli bir aşamayı
oluşturmuştur"*¹⁴. Hamidiye Alayları'ndaki Kürtler ve
subayları, yalnız Türk milliyetçiliği ile değil, Balkan ve
Ermeni milliyetçiliği ile de tanıştılar. Bunun da ötesinde
edindikleri askeri bilgi ve becerilerini daha sonraki Kürt
ulus hareketlerinde kullanırken, belli deneyimler edin-
dikleri de anlaşılmaktadır.

14) Robert Olson a.g.e. s. 33.

1925 Kürt Ulus Hareketi'ne. İstanbul'da yaşayan Kürt aydınlarının, düşünsel ve kültürel gelişkinlikleri önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu kadrolardan bir kısmının bu ve bundan sonraki hareketlerde yer aldıkları ve yaşamlarını yitirdikleri bilinmektedir.

1908 de gerçekleşen nisbi özgürlük ortamından Kürt aydın gruplarının yararlanmamaları düşünülemezdi. Bu dönemde Kürt aydınları, bir yandan kendi örgütlenmelerini gerçekleştirirken, diğer yandan basın yayın hayatına ağırlık vermiş olmaları, ilerisi için önemli işaretlerdi. Kürt yurtsever aydınların öncülüğünde Kürt öğrencilerinin ve emekçilerinin İstanbul'da **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti**, **Kürt Hevî Cemiyeti**, **Kürdistan Cemiyeti**, **Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti**, **Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti**, **Kürt Kadınlar Teali Cemiyeti** ve Kürt ulusunun siyasal yaşamında önemli etkinliği olan **Kürdistan Teali Cemiyeti** gibi örgütleri kurduklarını görmekteyiz. Hatta Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Kürdistan'da şubeler kurduğunu ve bu şubelerden bazılarının çok aktif çalıştığını da bilmekteyiz. Yine bu örgüt kurucu ve üyelerinin, örgütlerin bünyesi içinde Kürt dili, tarihi ve kültürü konusunda araştırmalar yaptıkları ve çıkardıkları, **Şark ve Kürdistan**, **Kürt Teavvün ve Terakki Gazetesi**, **Kürdistan**, **Peyman**, **Rojî Kurd**, **Yekbûn**, **Hetavî Kurd**, **Jîn** (gazete), **Jîn** (dergi)¹⁵ gibi yayın organları ile Kürtler'de ulusal bilincin şekillenmesinde ve siyasal istemlerin belirlenmesinde önemli katkılar yaptıkları yadsınmaz.

Ancak bu örgütlenmelerin içinde ve yayın organlarının çevresindeki Kürt aydınlarda ulusal istemler konusunda, bir fikir birliğinden ve tercih tekliğinden bahsetmek mümkün görünmüyor. Seyid Abdulkadir ve arkadaşlarının devlet ile daha uzlaşmacı bir anlayışı temsil

15) Malmisanj Mahmud Levendi Li Kurdistana Bakur û li Tirkîyê Rojnâmegehiya Kurdî (1908/1981), s.16.

ettikleri görülmektedir. Nuri Dersimi bu tercih ayrılığını belirtirken, Seyid Abdulkadir hakkında *"bir Türk ajanı rolünü bilerek veya bilmeyerek oynamış"* olduğunu söyler¹⁶. Öyle görünüyor ki, iki siyasal tercih kıyasıya çekişmiştir: Bir yanda *"bağımsızlıkçı"* tercih, diğer yanda Osmanlı yönetimine bağlı *"otonom Kürdistan"* tercihi. Dersimi'nin belirlemesi bize, bugün olduğu gibi, geçmişte de Kürt aydınları arasında yeterli toleransın gelişmediğini göstermektedir. O zaman da ulusal meselede sırf farklı düşünce veya tercihlere sahip oldukları için Kürt aydınları birbirlerini *"ajan"lıkla*, ihanetle suçlayabilmişlerdir.

*"Bu şehirli aristokratik milliyetçiler, Kürdistan'ın geleceği üzerinde tartışmalarına Kürt halkını tartışmaya katmadan devam ettiler. Diğer yandan pek çok "geleneksel" lider, değişen dünyada "geleneksel" güç oyunlarını oynamaya devam ettiler.(...) Ne var ki, bu eski otoritelerin yanibaşında gelecek yıllarda önemli roller üstlenecek yeni bir kent kökenli milliyetçi nesil yetişiyordu"*¹⁷. Van Bruinessen'in birinci belirlemesi Kürt ulus tarihinde çok uzun yıllar, siyasal bir alışkanlık ve zaaf olarak hep görülecektir. Kuşkusuz kim tarafından olursa olsun, herhangi bir halka, ona rağmen kader biçilmesi büyük bir fantezidir.

Bağımsızlıkçı geleneği başlatan Seyid Ubeydullah'ın önderlik ettiği Kürt ulus hareketi içinde yer alan oğlu Seyid Abdulkadir, sonradan bağımsızlıkçı (avra karşı çıkarak otonomi isteminde ısrarlı olmuştur. O, halâ Osmanlı İmparatarluğu'nun *"bekasına"* inanmaktadır ve bu yapının daha uzun ömürlü olacağı düşüncesindedir. Bu nedenle de bu yapı içinde kalarak Kürtlerin ulusal haklarını bir statüye kavuşturmak gibi bir tercihin sahibi olmuştur. Ayrıca İngilizlerin gücüne ve desteğine de son

16) M. Nuri Dersimi Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 121.

17) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 345-346

derece bel bağlamıştır. Bu anlayışı ve tercihi nedeniyle ki, Kemalist düşüncenin sağ ve sol versiyonları Kürt ulus hareketlerini devamlı olarak dışa bağlı, hatta emperyalizmin "uşaklığı" ile izaha çalışmaktadırlar. Bu haksız bir değerlendirme ve saygısız bir nitelirmedir. Tüm ulusal hareketler yaşamları için dış destekler arayıp ilişkiler kurmaya çalışırlar. Ne var ki, Kürtler bu İngiliz desteğini hiç bir zaman almayı başaramadılar. Oysa ki Kürtleri *İngilizlerin uşağı*" olarak itham eden Mustafa Kemal İngilizlerin kucağında serpilip, büyüdü.

Ancak Seyid Abdulkadir'in otonomcu tavrının ısrarlı biçimde devam etmediğine dair işaretlere de rastlamaktayız. Osmanlı İmparatorluğu "baki" olmayınca ve **Koçgiri Kürt Ulus Hareketi** Kemalistler tarafından çok kanlı bir biçimde bastırılınca, düşünce ve tercihlerinde değişimler meydana gelmiştir. Olson, Seyid Abdulkadir'i bağımsızlıkçı stratejiyi hedefleyen Azadi Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi Başkanı olarak göstermektedir¹⁸. Bu belirleme doğru ise, Seyid Abdulkadir'in, Azadi örgütünün bağımsızlıkçı çizgisine geldiğini söylemek mümkün olmaktadır.

Dünya genelinde düşünce planındaki değişimler ve ulusal bağımsızlıkçı hareketler, 1925 Kürt Ulus Hareketi'nin önder kadrolarını etkilemiş ve bu etkiler, harekete kısmen taşınabilmiştir.

C) Kürdistan Tealî Cemiyeti'nin Etkileri

Yirminci yüzyıl, Kürt ulus hareketleri açısından önemli bir tarihi kesittir. Son yüzyılda Kürt ulus hareketleri hem yapısal değişimler göstermiş, hem de büyük ivme

18) Robert Olson a.g.e. s. 247.

kazanarak, bölünmüş Kürdistan'ın her parçasında yoğun şekilde yaşanmaya başlanmıştır. Öyle ki; kısa ömürlü de olsa Kürtler, **Mehabat Kürt Cumhuriyeti** örneği ile bu süreçte devlet kurma aşamasına da ulaşabildiler.

Bu yüzyılın hemen başından itibaren Kürt ulus hareketinde örgütlenme döneminin başladığını tespit etmek mümkündür. Ondokuzuncu yüzyıldaki geleneksel sosyal örgütlenme biçiminin bu yüzyılda da devam etmesine karşın, siyasal örgütlenme anlayışının Kürt ulus bilincine yerleşmiş olması önemlidir ve bu Kürt ulus tarihinde yeni bir dönemdir. Geleneksel aşiret ve tarikat örgütlenmelerinin varlığını ve etkisini sürdürmesine karşın, 1900 yılında ilk olarak Diyarbakirli **Fık-ri Efendi** tarafından kurulan ve bir kısım Kürt aydınınının da içinde yer aldığı **Azm-i Kavi Cemiyeti**¹⁹ Kürt ulus mücadelesinde modern örgütlenme döneminin başlangıcıdır. Bu anlayış, günümüze dek sürecek olan Kürt ulus mücadelesinde kalıcı ve etkili bir yapı kazanmıştır.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Kürdistan'da değişik örgütlenmelere tanık olmaktadır. Ancak 1925 Kürt Ulus Hareketi'ne fikri planda en büyük etki ve katkının **Kürdistan Teali Cemiyeti** tarafından sağlandığı söylenebilir. Göldaş, Kürtlerin ve Kürdistan'ın özgürlüğü, Kürtlerin ulusal haklarının elde edilmesi konusunda Kürdistan Teali Cemiyeti'ne büyük önem atfederken, Bozarslan, örgütün "savaşçı" yanının bulunmadığını yazar²⁰. Göldaş'ın örgüte fazla işlev yüklediğini düşünüyorum. Ancak Bozarslan'ın da günün koşullarını fazla irdelenmediğini veya gözden uzak tuttuğunu, bu nedenle örgütün **Ehmedê Xani**'nin söylemlerine uygun tavır takınmadığı yolundaki itirazları ise, örgütün genel yapı-

19) İsmail Göldaş Kürdistan Teali Cemiyeti, s. 85

20) İsmail Göldaş, a.g.e. s. 85.

sı konusunda objektif bilgilenmeden bizi uzaklaştırdığını düşünmek gerekir.

Ne olursa olsun, Kürdistan Teali Cemiyeti, yirminci yüzyılın başında kurulan Kürdistanî örgütler içinde en etkin ve Kürt aydınlarının içinde en fazla yer aldığı örgüttür. Bu örgüt içinde bağımsızlıkçı ve otonomi yanlısı fikirlerin bir arada yaşamış olması bir zenginliktir. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yönetim kadroları çoğunlukla geleneksel önderliklerden gelmektedirler. Ancak Kürt ulus meselesinde sağlıklı ve net siyasi bir program yapabilme yeteneğini gösterememişlerdir. Daha çok uzlaşmacı ve pragmatik bir yaklaşımla Osmanlı İmparatorluğu içinde otonom bir Kürdistan fikri eğemen tercih olmuştur. Dünya politikasındaki güç dengeleri üzerinde uluslararası ilişkilerden yararlanmak gibi bir eğilim ve hesap ağır basmış olmakla birlikte, bu konuda da yeterli deneyimlerinin, bilgi birikimlerinin ve programlarının olmadığı görülüyor. Daha da önemlisi örgütün Kürdistan ve Kürt halkı ile ilişkileri de büyük ölçüde kopuktur.

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin, metropoldeki (İstanbul) Kürt halkı ve aydınları arasında etkin olduğu, Kürt kimliği ve ulusal bilinci konusunda yararlı çalışmalar yaptığı ve kadrolar yetiştirdiği kesindir. Hatta daha sonra cemiyetin bu yönde kararı olmamasına rağmen, bu kadroların içinden çıkacak bazı kimselerin Koçgiri Kürt Ulus Hareketi'nin önder kadrosunu oluşturduğunu görüyoruz. Keza örgüt, varlığını yitirdikten sonra da, örgütün bazı unsurları 1925 Kürt Ulus Hareketi içinde yer alacaklardır. Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt ulus hareketleri açısından bir ana konumundadır. Ama doğurduğu çocukları prematüredir. Erken doğum Kürt ulus hareketleri için bir nevi ortak kader olmuştur. Kürt ulus hareketlerinin pek çoğunun hep kararlaştırılan zamandan önce başlamış olması, daha doğrusu şu

veya bu şekildeki bir provokasyonla hareketlere erken doğum yaptırılmış olması düşündürücüdür.

Kürdistan Teali Cemiyeti, hedeflediği uluslararası dengeler hesabından bir sonuç alamadı. Ama bazı Kürt yurtseverlerinin, Kürt ulus meselesine değişik bir açıdan bakmaları, onun etkisiz politikasının başarılı bir sonucu sayılmalıdır. Geçmişte bu örgütün içinde yer alan veya örgütü yakından izleyen bazı yurtseverler yeni bir anlayış ve tercihle örgütlenme gerekliliği duyarak, **Civata Azadiya Kurd**, daha sonra **Civata Xweseriya Kurd** (Kürt İstiklal Cemiyeti) adını alan ve kısaca **Azadi** olarak bilinen gizli örgütü kurdular. 1925 Kürt Ulusal Hareketi konusunda yeterli ve doğru bilgilere sahip olmak ve doğru sonuçlara varabilmek büyük ölçüde bu örgütün yapısını ve programını bilmeye bağlı olmasına karşın, ne yazık ki bu konuda henüz araştırmacıların elinde yeterli bilgi ve belge bulunmamaktadır.

D) Kemalizm'in Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, özellikle İstanbul'da önemli ölçüde örgütlenen Kürt aydınlarının bir bölümü bağımsızlıkçı tercihten yanaydılar. Ancak İmparatorluk içinde otonom bir Kürdistan daha ağırlıklı siyasi tercihti. Emin Ali Bedirhan önderliğinde bir grup Kürt aydını Wilson'un açıkladığı 14 maddelik beyannameyi kendi düşüncelerine dayanak yaparak, bağımsızlıkçı siyasal tercihin öncülüğünü yapmaktaydılar. Buna karşın Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyid Abdulkadir ise otonomcu siyasal tercihin öncüsüydü. Olson'un Kurtchera'dan aktardığına göre, Seyid Abdulkadir, birleşik bir Kürdistan'ı parçalanmış bir Kürdistan'a tercih etmektedir. Seyid Abdulkadir'in ümitleri, Büyük Britan-

ya'nın yardımıyla, şartlar uygun olduğunda Kürdistan'ın birliğini başarmaktı²¹. Babasının birleşik Kürdistan emelinin onda yeşermiş olması uzak bir ihtimal olmasa gerek. Ancak bunun ne denli netleştiği konusunda kesin yargıya sahip olmak güçtür.

Bu ayrılığın biraz da aileler arası güç sürtüşmesinden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Aslında bu iki çizgi pek netleşmemiştir. Nitekim bağımsızlıkçı tercihin öncülüğünü yapan Emin Ali Bedirhan Bey'in otonomi yanlılarıyla birlikte hareket ettiğini de görebiliyoruz. Kürdistan Teali Cemiyeti ile Osmanlı yönetimi arasında **10 Temmuz 1919** da Kürdistan'a otonomi verilmesi konusunda görüşmelerin yapıldığını biliyoruz. Kürt tarafını, **Seyid Abdulkadir, Emin Ali Bedirhan, Mevlanzade Rifat, Binbaşı Avni ve Yüzbaşı Emin Bey** temsil etmişlerdir. Ancak bu görüşmelerin sonunda bağlayıcı bir metin ortaya çıkmamıştır.

Denebilir ki; Kürdistan Teali Cemiyeti Kürt ulusal politikasında netleşmiş bir görüşe, siyasal bir programa sahip değildi. Kürt ulusal hareketlerin hemen hepsinde bu karakteristiği saptamak mümkündür. Bunun yanında hemen her dönemde Kürtlerin mücadele ettikleri siyasal güç merkezleri ile uzlaşmacı bir tercihin içinde oldukları da görülmektedir. Karşı çıktıkları yönetimlerden ayrılmak gibi bir tercihi kemikleştirmemişlerdir. Bu güçlerle uzlaşmak gibi bir istem her zaman baskın gelmiştir. Karşı koydukları güçlerle birlikte yaşama arzularını hep canlı tutmuşlardır. Kürdistan Teali Cemiyeti de böyle bir arzuyu gündeminden çıkarmamıştır.

Kendi iç dinamiklerini yeterince örgütleyip, harekete geçirme becerisini gösteremedikleri içindir ki, İngilizlerin desteği ve tavrı Kürdistan Teali Cemiyeti için hep

21) Robert Olson a.g.e. s. 49.

birincil seçenek olmuştur. O dönemin Kürt lider kadrolarının politik düzeylerindeki yetersizlik ve olanaksızlıkları, uluslararası güç dengelerini iyi değerlendirmelerine engel olduğundan, "I. Emperyalistlerarası Savaş" konjüktüründen yararlanamadılar²². İngilizler ise hiçbir zaman bağımsız bir Kürdistan'ı devlet politikası olarak gündemlerine almadılar. İngilizlerin devamlı bir Kürt politikası olmuştur ama, bu politikada Kürtler hep yedekte tutulmuş ve gerektiği zaman politik kart olarak kullanılmak istenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasından sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ve ardından Sevr Antlaşması da Kürtler için önemli bir kazanım getirmemiştir. Kürt ulsal hareketleri üzerinde yazılanların çoğunda ve hatta Kürt ulusalcılarının siyasal söylemlerinde Sevr, çoğu zaman Kürtler için bir kazanım olarak anılır. Ancak Sevr Antlaşmasının Kürtler ile ilgili 62. ve 64. maddeleri Kürtlerin kendi kaderlerini belirleme hakkını tanıır görünmekte ise de, aslında bu hakkın hiçbir zaman kullanılabilir bir hak haline gelmiyecek biçimde düzenlendiğini görmek mümkündür. Bu maddelerle Kürtlere verilmek istenen haklar doğmadan ölmüştür:

"Kürdistan

Madde. 62 *Fırat'ın doğusunda, ilerde saptanacak Ermenistan'ın sınırının güneyinde ve 27. maddenin II/2. ve 3. fıkralarındaki tanıma uygun olarak saptanan Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgenin yerel özerkliğini, işbu andlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı*

22) Fikret Başkaya Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma Paradigmasının İflası (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş), s. 63.

ay içinde. İstanbul'da toplanan ve İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerinden her birinin atadığı üç üyeden oluşan bir komisyon hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun üzerinde oy birliği olmazsa, bu sorun komisyon üyelerinin, bağlı bulundukları hükümetlerine götürülecektir. Bu plan, Süryani, Keldaniler ile bu bölgenin içindeki öteki etnik ve dinsel azınlıkların korunmasına ilişkin tam güvenceleri de kapsayacaktır: bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalyan, İranlı ve Türk temsilcilerinden oluşan bir komisyon incelemelerde bulunmak ve işbu andlaşma uyarınca Türkiye sınırının İran ile birleşmesi durumunda Türkiye sınırında yapılması gerekebilecek düzeltmeleri kararlaştırmak üzere bu yerleri ziyaret edecektir.

Madde. 64 İşbu andlaşmanın yürürlüğe konulmasından bir yıl sonra, 62. maddede belirlenen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgedeki nüfusun çoğunluğunun bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Kongresi'ne başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi şimdiden yükümlenir.

Bu vazgeçme gerekirse ve gerekeceği zaman, Kürdistan'ın şimdiye dek Musul ilinde (vilayetinde) kalmış kesiminde oturan Kürtlerin, bu bağımsız Kürt Devletine kendi istekleri ile katılmalarına başlıca müttefik devletlerce hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktır²³.

Sonuçta Kürtler ile ilgili karar, Milletler Cemiyeti'ne bırakılmaktadır. Oysa ki o dönemde Milletler Cemiyeti'nde İngiltere hayli söz ve karar sahibidir. İngiltere, başlangıçta kendi karar ve yetkisiyle Kürt ulusal mese-

23) Seha L. Meray Osman Olcay Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, s. 67-68.

lesini çözebilecekken, sorunu çok girift şartlara bağlayarak, sorumluluğu Milletler Cemiyeti'ne yüklemektedir. Bunun da ötesinde antlaşma metnindeki sınır belirlemesine bakıldığında, Kürdistan'ın Lozan Antlaşması'ndan önce, Sevr Antlaşması ile bölündüğü ve küçültüldüğü görülür. Bu bakımdan Kürtlerin bu antlaşmaya fazlasıyla sahip çıkımları anlaşılır bir durum değildir. Aslında Kürtlerden çok Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve onun sözcüleri bu antlaşmayı Kürtlere yamamak istemektedirler. Kürtlerin "bölücü" olduklarını bu antlaşma ile hep izaha çalışmanın arkasında tuzak bir düşüncenin olduğu kesindir. Devlet için, gelecekte kendisi için en olumsuz durumda bu parçayla sınırlı olarak Kürt sorununa bir çözümü kabullenmesi kötünün iyisi olabilecektir.

Sevr'in önemi, Kürtleri inkar eden Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi tezine karşın, uluslararası siyasi ve hukuki bir belgede Kürt ve Kürdistan gerçeğinin kabul edilmesindedir ve bu belgenin altında Osmanlı Devleti'nin imzasının bulunmasıdır. Geçmişte bu önemli bir belgeydi. Ancak günümüzde Türkiye Cumhuriyeti artık resmi ağızlardan Kürt kimliğini kabul ettiğine göre bu anlamdaki pratik yararı da azalmıştır.

Sevr Antlaşması'nın Kürtlere bir yararının olmayacağı belliydi. Kürdistan değişik siyasal güç odaklarının etkisi altındaydı ve Kürtler, artık kendi göbeklerini kendileri kesme durumundaydılar. Bu dönemde İstanbul'daki Kürt örgütlerinin ve Kürt lobisinin Kürt halkıyla ciddi biçimde organik bağları da yoktu, Kürtlerin ulusal birliğini ve ulusal mücadelesini örgütleyecek yetenekte ve yetkinlikte bir Kürt siyasi örgütü de yoktu. Kürdistan Teali Cemiyeti de, bir ulusun meselesine ve kurtuluşuna önderlik edebilecek yapıda ve misyonda değildi. Kaldı ki kendi misyonunu da tamamlamış görünüyordu.

Mustafa Kemal'in "makamı muallâyı" temsilen Anadolu'ya geçmesiyle, İttihat ve Terakki milliyetçiliğinin yeni bir versiyonunun Kürt halkı ve Kürt ulusal hareketleriyle değişik boyutlarda ilişki ve çelişkileri yaşaması dönemi başladı. Mustafa Kemal için birincil sorun, kuracağı Türk devleti önünde engel olarak gördüğü Kürt ulusal haklarının gündemden nasıl düşürülebileceğiydi. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas Kongreleri'ni toplarken, Amasya Tamimi'ni yayınlarken, Kürt ulusal istemlerini ve direncini alabildiğince gözden uzak tutmayı ve pasifize etmeyi hedeflemiştir. Gerek Mustafa Kemal'in bu tavrı, gerek Kürtlerin tercih ve yaklaşımları nedeniyle "Anadolu İhtilali"inde Kürtlerin temsil edildiğini söylemek mümkün değildir.

Mustafa Kemal'in Kürdistan'da ilişki içine girdiği güçlerden çok, ilişki içine girmek istemediği, hatta karşı komplolar hazırladığı güçlere bakmak gerekir. Halen varlığını sürdüren Kürdistan Teali Cemiyeti ve Kürt yurtsever aydınları Mustafa Kemal'in ilişki kurmak istemediği odaklardı. Mustafa Kemal, Malatya'da 15. Alay Komutanı İlyas Bey'e çektiği telgrafta şöyle der:

*Kürtlük makamının kökünden sökülüp atılması, kaçak hainlerin İngiliz parasıyla Kürtleri aldatarak, Padişah'a ve askere karşı kışkırtmaya uğraştıkları, hiç bağışlanmadan acımasızca yok edileceğinin her yana hızla bildirilmesini...*²⁴

Bu emirle Kürt yurtsever aydınları **Celadet ve Kamuran Bedirhan Beyler**'i hedef gösteriyordu. Mustafa Kemal bununla da yetinmiyordu. Heyeti Temsiliye tarafından alınan kararları ilgili yerlere tel emriyle bildirmede de duraksamıyordu:

24) Mustafa Kemal Atatürk Nutuk, c. III, s. 40, Belge 68.

*"26 Eylül 1919 Temsil Kurulu, (Heyeti Temsiliye) İngilizler hesabına çalıştığını ileri sürdüğü Arapkir Kürdistan Yükseltme Derneği ve benzerlerinin yok edilmesi için Elazığ Valiliği'nin dikkatini çekme kararı aldı."*²⁵

İlginçtir, Kürt kuruluşunun İngilizler hesabına çalıştığı hususunu Heyeti Temsiliye "ileri sürüyor" ve yine kendi iddiasına dayanarak örgütün kapatılması yolunda emir veriyor. Heyeti Temsiliye hem şikayetçi, hem de kadı durumunda oluyor. Mustafa Kemal, bununla da yetinmiyor, Heyeti Temsiliye'nin 5 nolu kararını Harput (Elazığ) Vali vekili Servet Bey'e de bildiriyor:

*"Dersim'deki Kürdistan Teali Cemiyeti gibi derneklerle engel olunması (...)"*²⁶

Hatta Kuvayi Milliyeciler bununla da yetinmeyip, kavgalı oldukları İstanbul Hükümeti'ne Kürtler konusunda başvuruda bulunmakta da sakınca görmüyorlar ve 06 Ocak 1920 tarihli yazıyla Kazım Karabekir Paşa, İstanbul Hükümeti'nin kürtcülük akımları konusunda dikkatini çekerek, bu akımının durdurulması isteminde bulunuyor²⁷.

Başından beri Kemalistler, Kürt ulusunun ulusal varlığını ve haklarını ortadan kaldırmayı kafalarına koymuşlardı. Ayrıca Türkiye'de tek ulus devleti yaratmak fikri Kemalistlerin programlarında vardı ve bunu gerçekleştirmek onların yegane amaçları olmuştur. Başardıklarını sandılar. Ancak bunun kolay olmadığı, hatta mümkün olmadığı yaşanan son seksen yıllık dönem-

25) Abdurrahman Arslan Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler (1919-1923), s. 52.

26) Abdurrahman Arslan a.g.e. s. 52.

27) Abdurrahman Arslan a.g.e. s. 52.

de görüldü. Şimdi Türkiye Cumhuriyeti için Kürt meselesinin içinden nasıl çıkılabileceği sorun olmuştur.

Kürt örgütlerine ve yurtsever aydınlarına karşı bu kesin tavır içinde olan Mustafa Kemal, kendi siyasal eylemleri için Kürtler içinde destek ararken, geleneksel liderliklerle ilişki kurma tercihi içinde oluyor. Ancak bu da, sadece görüntüyü kurtarmaya yönelik göstermelik bir davranıştan öteye gitmiyor. Nitekim gerek Erzurum, gerek Sivas Kongreleri'nde Kürt temsilcileri olarak Heyeti Temsiliye'ye alınan Mutkili Hacı Musa Bey, Bitlis eski milletvekili Sadullah Efendi ve Nakşi Şeyhi Fevzi Efendi'nin, Kürtleri ne denli meşru temsil yetkilerinin bulunduğu meselesi bir yana, Heyeti Temsiliye toplantılarına katılmadıkları ve sadece ismen göründükleri düşünülürse, bu iki kongrede Kürt ulusunun temsili açısından bir anlamının olmadığı açıktır.

Kürtlerin, Mustafa Kemal ile anlaşamayacakları belliydi. Kemalistler de Kürt halkının kendi kaderini özgürce belirleme hakkının söz konusu olmayacağı hususunda başından beri kararlıydılar ve bu yönde kendi içinde tutarlı bir politikayı sürdürmüşlerdir. Kürdistan'da halk kesimleri içinde ulusçuluk önemli ölçüde gelişkinlik kazanmadığından, yurtsever geleneksel Kürt önderlikleri ve Kürt aydınları, Kürt ulus hareketini tek başına omuzlamak durumunda kaldılar. Bu ise, onların tek başına çekebilecekleri bir yük değildi. Hatta yeterli siyasal gelişkinliğe ve programlara da sahip olduklarını söylemek zordur. Bu nedenle Mustafa Kemal'in hareket alanı daha da genişlemiş ve kendi siyasal programını uygulamada daha rahat hareket etme olanağı bulabilmiştir. Ancak her şeye rağmen Kürtlerde belli bir direngenlik vardı ve bu direngenlikleri **Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi**'nde somutlaşacaktır.

Bu dönemde parçalanmış Kürdistan'ın bütününe yönelik bir siyasal düşünce ve eylem planından söz etmek mümkün değildir. Ancak Doğu Kürdistan'da **Sımko (İsmail Ağa)** ve Güney Kürdistan'da **Şeyh Mahmud (Berzenci)** önderliğindeki Kürt ulusal hareketleri ciddi biçimde yaşanıyordu. Kuzey Kürdistan'da durum biraz daha belirsiz bir görünümdeydi. Bu belirsizliği lokal bir Kürt hareketi bozmuştur: **Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi**. Ancak bu ulusal hareket, bütün Kürdistan'ı hedeflemediği gibi, Kuzey Kürdistan açısından da kapsayıcı değildi. Bu hareketin arkasında belli bir örgüt bulunmamaktadır. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bazı şubeleri (**Ümraniye, Beypınar, Celallı, Sincan, Domurca**) ve bu yörede yaşayan bazı üyelerinin (**Alişer, Nuri Dersimi, Alişan Bey, Haydar Bey, Meço Ağa, Paşo**) bu hareketin planlanmasında ve yönetilmesinde öncülük etmiş olmaları, hareketin arkaasında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bulunduğunu söylememize yetmemektedir.

Hareketin siyasal hedefleri belirsizdir. Siyasal istemlerin hangi coğrafyayı kapsadığını kesin olarak belirlemek imkansız görünmektedir. Kullanılan "**Kürdistan**" isminin hangi coğrafyayı ifade ettiğini kestirmek de çok güç. İstemlerde belli bir kararlılık gözlenmemektedir. Hareket boyunca, hareket merkezinin Ankara yönetimine siyasal istemleri içeren üç telgrafi mevcuttur. Bu telgrafların içeriğine bakıldığında, hareketin siyasal karakterini anlamak daha kolaylaşmaktadır. Nuri Dersimi'nin babası **Collikzade İbrahim Efendi** tarafından kaleme alınan ve **Meço Ağa** tarafından **Dersim Mutasarrıfı Rıza**'ya verilen **15 Kasım 1336 (1920)** tarihli birinci telde:

1- *Kürdistan muhtariyet idaresine muvafakat eden İstanbul Saltanat hükümetinin bu baktaki kararını Mustafa Kemal Hükümeti'nin de resmen kabul edip et-*

miyeceğinin açıklanması. (Bahsedilen muhtariyet ile, yukarıda değindiğimiz Kürdistan Teali Cemiyeti ile Saltanat Hükümeti arasındaki otonomi görüşmelerinin kast edildiği anlaşılmaktadır. O.A.)

2- Kürdistan muhtariyet idaresi hakkında Mustafa Kemal Hükümeti'nin görüş noktasının ne olduğu hususunda Dersimlilere acele cevap verilmesi.

3 -Elaziz, Malatya, Sivas, Erzincan mıntıkaları hapishanelerinde mevcut bütün Kürt mevkıfların hemen serbest bırakılması.

4- Kürt çoğunluğu bulunan mıntikalardan Türk Hükümeti memurlarının çekilmesi.

5- Koçgiri mıntıkasına gönderildiği haber alınan askeri müfrezenin derhal geri çağırılması²⁸.

Hareket liderliği, bu telgraftan kırk gün sonra Elazığ Valiliği aracılığıyla **25 Aralık 1920** tarihinde çektiği ikinci telgrafta, siyasal istemlerinin çerçevesini daha da genişletiyor:

Elaziz Vilayeti vasıtasıyla

Ankara Büyük Millet Meclisi Riyasetin'e

Sevr Muahadesi mucibince Diyarbakir, Elaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor. Binaanaleyh bu teşekkül edilmelidir. Aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almağa mecbur kalacağımızı beyan eyleriz. 25 Teşrin Sani 1336.²⁹

Buradaki "Kürdistan" kavramının tanımını Sevr Antlaşmasının belirttiği alanla büyük ölçüde örtüştüğünü görmekteyiz. Ancak yine de tanımda muğlaklığın bulunduğu açıktır.

Çekilen üçüncü telgrafta ise istemler çok basite indirgeniyor ve hareketin çapı ile uyumsuz bir görünüm

28) M. Nuri Dersini a.g.e. s. 129.

29) M. Nuri Dersini a.g.e. s. 129.

arzediyor. Bu telgraftaki istemlerden anlaşıldığı kadarıyla hareketin, devlete karşı siyasal planda daha güçsüz bir konumda olduğu görülmektedir. Otonomi isteminden bağımsızlığa yükselen talep, bu telgraftan anlaşılabileceği gibi sadece bir idari otonomi veya idari restorasyon düzeyine kadar inmiş olmaktadır. Hatta istemlerin uygulanacağı alan da son derece daraltılmıştır. Bu hareketin siyasal stratejik açılımlar yapma yeteneğinin kısırlığından kaynaklanmaktadır.

Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti'nin

Nefsi Zara hariç olmak üzere, ekseriyeti azimesi Kürtlerle meskun olan Koçgiri kazasıyla Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarının mümtaz bir vilayet haline ifrağı ve teşkili ile, yerli Kürtlerden bir vali tayini, memurini adliye ve mülkiyenin yine vazifeleri başında bulunmasını dileriz. 11.03.1337

Koçgiri Aşireti Reisleri Sadattan

Mehmet ve Taki Alişer

Dersim Aşiretleri Reislerinden

Mustafa, Seyidhan, Muhammed, Munzur³⁰

Görülüyor ki Kürt ulusal güçlerinin önünde netleşmiş siyasal bir programı yoktur. Siyasal-stratejik açılımlar yapma yetenekleri gelişkin değildir. Ayrıca siyasal örgütlülük açısından da yetersizdirler. Bu nedenle çok kısa bir zaman kesiti içinde, siyasal istemler konusunda büyük çelişmeler ve geri adım atmalar yaşanabilmektedir. Bu siyasal-stratejik eksiklikler sonraki Kürt ulusal hareketlerinde de görülecektir.

Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi'nin Kemalistler tarafından çok acımasızca bastırılması, Kürt halkında Kemalist devlete karşı, yoğun ve fakat gizli tutulan bir öfkeyi geliş-

30) Robert Olson a.g.e. s. 72.

tirdi. Bunun yanı sıra Kürt ulusal istemleri, Kürt geleneksel önderliklerinin gündemine iyice oturdu. Ancak hareket bölgesinde Kemalistler tarafından yapılan katliamlar ve yaratılan terör o denli ürkütücüydü ki, bundan fazlasıyla etkilenen Dersim bölgesinde yaşayan Kürtler, bu şoku uzun dönem bilinçlerinde yaşatacaklardı. Nitekim dört yıl sonra başlayan Kürt ulusal direnmesine Dersim bölgesi Kürtlerinin katılmamış olmalarının önemli nedenlerinden biri de yaşadıkları bu büyük şoktur.

E) Civate Azadîya Kurd (Azadî)

Azadi Cemiyeti'nin kurulmasıyla, Kürt ulusal hareketlerinde yeni bir dönemin ve anlayışın egemen olduğuna tanık oluyoruz. Daha önceki Kürt ulusal hareketlerine baktığımızda, bu hareketlerin siyasal kadroları ve yöneticileri ya doğal sosyal örgütlenmelerin geleneksel yapılarından geliyorlardı, ya da belli bir örgüt yapısından gelmekle birlikte, hareketleri bu örgütlerin omuzlamadığını görüyoruz. Azadi Cemiyeti'nin kurulmasıyla örgüt hareket ilişkisi yeni bir anlayış kazanmaya başladı.

Kürt tarihinde önemli bir yeri olması gereken ve 1925 Kürt Ulusal Hareketi'nde özel bir konumu bulunan Azadi hakkında, ne yazık ki yeterli bilgilere sahip değiliz. Beş kişilik hücreler biçiminde illegal örgütlenmesi, üyelerin örgüte girdikleri zaman yaptıkları yemin nedeniyle ağızlarını her koşulda çok sıkı tutmaları, ve örgüt dışı propaganda bazında yazılı çalışmalar yapılmamış olması, ayrıca örgütün arşivlerinin de elde bulunmaması*

*) Cilbranlı Miralay Halit Bey'in kardeşi oğlu olan, Muş eski Milletvekili Mehmet Emin Sever'in bana anlattığına göre, Halit Bey tutuklandıktan sonra amcası İsmail Ağa, örgütün üye defterini ve yazılı belgelerini ele geçmemesi için Varto'nun Karkarut köyünde yakmıştır.

düşünülürse, örgüt hakkında fazla bilgi sahibi olunamaması doğaldır. Kısaca **Azadi** olarak bilinen örgütün asıl kuruluş adı **Civata Azadiya Kurd** (Kürt Özgürlük Cemiyeti) olup, daha sonra isim değiştirerek **Civata Xweseriya Kurd** (Kürt İstiklal Cemiyeti) adını almıştır. Örgütün kuruluş tarihi üzerinde araştırmacıların fikir birliği ettiği belli bir tarih yoktur. Hatta 1925 Kürt Ulusal Hareketi ile ilgili yazılan kitaplarda Azadi konusuna yeterli önemin verilmediği de görülmektedir. Ne yazık ki, bu konudaki bilgi eksikliği hayli fazladır.

Azadi'nin kuruluş tarihini Van Bruinessen, edindiği sözlü kaynaklara dayanarak, 1923 yılı olarak göstermektedir³¹. Ekrem Cemil Paşa ise bir tarih vermemekte, sadece örgütün Lozan Antlaşması'ndan sonra kurulduğunu ve kendisinin de içinde bulunduğu bir grubun 1924 yılında Diyarbakır şubesini kurduklarını yazmaktadır³². Dersimi, kuruluş tarihini 1922 olarak belirtmektedir³³. Göktaş da bu kaynağa dayandığından aynı tarihi vermektedir³⁴. Sasoni ise örgütün kuruluş tarihi olarak 1920 Kasım'ını gösterirken, Kürt önderi İsmail Hakkı'nın "**Troşak**" isimli derginin Aralık 1925 sayısında yayımlanan bir raporuna dayanmaktadır. Sasoni'nin kitabında yer alan bu raporda ise 1920 Ekim'i gösterilmektedir³⁵. Sasoni'nin belirttiği tarih ile dayandığı raporda gösterilen tarihler arasındaki farklılığın nedenini belirleyemedik. Hasretyan da kaynak belirtmeden, kuruluş tarihini Mayıs 1923 olarak yazmaktadır³⁶. Hışyar ise örgütün kuruluş tarihini 1922 yılının sonu veya 1923 yılının başı olarak belirleyip, 1924 yılında ise

31) Martin Van Bruinessen a.g.e. .348 ve 5. bölüme ait 48 nolu dipnot.

32) Ekrem Cemil Paşa Muhtasar Hayatım, s. 54.

33) M.Nuri Dersimi a.g.e. s. 173.

34) Hıdır Göktaş Kürtler, İsyan-Tenkil I. s. 54.

35) Garo Sasoni a.g.e. s. 169 ve 171.

36) M. A. Hasretyan 1925 Kürt Ayaklanması, s. 7.

kongresini yaptığını yazar³⁷. Olson ise, 1921 ve 1923 tarihlerini düşünüp tartışırken, ağırlıklı olarak 1921 yılını kabul etme eğilimindedir.

Yusuf Ziya Bey'in, 1923 baharından itibaren Kuzey Kürdistan'da cemiyete yandaş bulmak için yaptığı çalışmalar dikkate alınır, örgütün 1923 baharından önce kurulduğu kesin. 1922 yılında örgütün herhengi bir çalışmasını henüz bilmemekteyiz. Örgüt bu yılda kurulmuş olabilir. Gizlilik esas olduğu için bu dönemde örgütlenmesini yaptığı da düşünülebilir. Ancak, aksine bilgiler elde edilinceye kadar, Olson'un İngiliz belgelerinde yer alan İhsan Nuri ve arkadaşlarının beyanlarından hareketle örgütün 1921 yılında Erzurum'da kurulduğuna³⁸ ilişkin belirlemesini doğru kabul etmek gerektiğini düşünüyorum.

1925 Kürt Ulusal Hareketi ile ilgili olarak Kemalist yazarlar da hayli yazmışlardır. Ancak bu yazarlar hareketi irdelerken Azadi örgütünden pek bahsetmezler. Hatta devlet tarafından kamuoyuna açıklanan özet belgelere göre Şeyh Said Efendi ve arkadaşlarının sorgulanmaları ve yargılanmaları sırasında sanıklara bu konuda soru sorulmamış olması da ilginçtir. Bu suskunluğun nedenini, Devletin Kürt ulusunun ulusal dinamiklerini göz ardı ederek, meselciyi hep dışa bağımlı, yapay bir mesele olarak sunmak amacına dayalı olduğunu düşünüyorum.

Azadi Cemiyeti'nin kurucuları kimlerdir? Bunu yeterince bilemiyoruz. Ancak, Cibranlı Miralay Halit Bey, Bitlis eski milletvekili Yusuf Ziya Bey, Hesenanlı Halit Bey, Mutkili Hacı Musa Bey'in kurucu üye ve üst düzey yönetici oldukları kesin. Şeyh Said Efendi'nin kurucu üye olmadığı da kesin. 1923 yılının başlarında Yusuf Zi-

37) Hesen Hişyar Dîlûn û Birhatînên Mîn (1907-1985), s. 242-243.

38) Robert Olson a.g.e., s. 73.

ya Bey'in Şeyh Said Efendi'yi evinde ziyaret ederek, Kürt ulusal hakları konusunda kendisiyle konuşup onun desteğini aldığı düşünülürse, örgüte sonradan katılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mumcu kaynak belirtmeden Azadi'nin ilk başkanının Hacı Musa Bey olduğunu, Şeyh Said Efendi'nin, 1924 yılında Erzurum'da yapılan ilk kongresinde örgüte girdiğini yazıyor³⁹.

Sözlü anlatımlardan edindiğim bilgilere göre, Miralay Halit Bey'in tutuklandığı tarihe kadar Azadi'nin 500 üyesinin olduğudur. Ancak bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Olson⁴⁰ ve Mesut⁴¹ kitaplarında örgütün

39) Uğur Mumcu Kürt İslam Ayaklanması (1919-1925) s. 56.

40) Robert Olson a.g.e. s 247 - 250. Ek: 2. Belge 566

41) Ahmet Mesut İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958), s. 143-153. Belge No: 4604, 11. Kasım. 1924, FO 371/10121. Robert Olson ve Ahmet Mesut'un sundukları listeleri birlikte değerlendirerek sunuyorum. Bu listeler 1924 Eylül ayı itibarıyla Azadi'nin yönetim kadrolarını göstermektedir:

ERZURUM: Miralay Halit Bey (Azadi'nin Başkanı), Kaymakam Salim Bey, Kaymakam Küçük Kazım, Miralay Küçük Ragıp Bey, Hacı Mevlüd veya Hacı Dursun Efendi (Erzurum eşrafından), Kaymakam Arif Bey Hınıs Kaymakamı, Abdülhüda Bey, Aslan Bey (son ikisi kardeş)

KARS: Yüzbaşı Tevfik Efendi (Şube Bşk.)

BEYAZIT: Şeyh İbrahim (Şube Bşk.)

MALAZGIRT: Kör Hüseyin Paşa (Şube Bşk.)

VARTO: Hesenanlı Halit Bey (Şube Bşk.)

HINIS: Rüştü Efendi (Şube Bşk.), Yüzbaşı Resit Efendi

MUŞ: Orijinal belgede isim yok (A.M.)

BİTLİS: Yusuf Ziya Bey (Şube Bşk), Binbaşı Hacı Hasan Bey, Abdurrahman Ağa (Şırnak), Hacı Dursun Ağa (Muş)

VAN: Molla Abdulmecid Efendi (Şube Bşk.), Sadun Bey, Binbaşı Arif Bey, Ali Bey (son ikisi kardeş)

SİİRT: Yüzbaşı İhsan Nuri (Şube Bşk.), Hacı Abdullah Efendi (Tüccar), Derviş Bey (Gümrük müfettişi), Kaymakam Rezzak Bey, Miralay Veyis Bey (emekli)

ŞIRNAK: Süleyman Ağa (Şube Bşk.)

CIZRE: Hacı Dursun Efendi, Abdolvahap Efendi, Abdulmuttalip Efendi (Silopi Nahiye Müdürü)

DİYARBEKİR: Cemil Paşazade Ekrem Bey (Şube Bşk.), Dr. Fuad Bey, Abdulgani Bey, Dr. Nalız Bey (Bu ismi, Olson, Nesim Bey, Mesut ise Nazif olarak vermektedirler. Ancak doğrusu Nafiz'dir. Elazığ eski milletvekili Suphi Ergene ve Dr. Nurettin Zaza'nın kardeşidir. O.A.), Binbaşı Mustafa Bey, Kaymakam Adem Bey

üyelerine ve örgütü destekleyen aşiretlere ilişkin bir listeyi sunmaktadırlar. Bu liste, Beytüşebab Ayaklanması sonrasında Irak'taki İngiliz bölgesine sığınan Kürt subayların verdiği bilgilere göre hazırlanmış İngiliz belgelerinden alınmıştır. Her iki liste de kitabın sonunda ek olarak sunulmuştur. Eğer bu liste gerçeği yansıtıyorsa söylenen üye sayısının doğru kabul edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Ayrıca Azadi'nin örgütlenme anlayışına bakıldığında, halk kesimlerini örgütlenme tercihinde olmadığı görülür. Daha çok halk kesimleri üzerinde etkili olan sosyal liderlerin (ağa, şeyh, pir, aşiret şefi gibi) örgütlendiği görülür. Böylece bu etkin liderler aracılığıyla halk kesimleri ile ilişki kurmak ve harekete katmak amacı güdülmüştür. Bu durum örgütlenme anlayışında önemli bir zaaf olmakla birlikte o günün sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel şartları dikkate alınırsa gerçekçi bir yaklaşım olduğu da yadsınamaz.

MARDİN: Hacı Hıdır Efendi, Kaymakam Kadir Bey (Dersim Kaymakamı)

ERZİNCAN: Orijinal belgede isim yok. (A.M.)

HARPUT: Orijinal belgede isim yok. (A.M.)

DERSİM: Kangozade Ali Haydar (Şube Bşk.) (Mesut, Kangorzade olarak belirtir. Ancak doğru olan Olson'un yazımını kullanıyoruz.)

Kürt subayların verdikleri bilgilere göre harekete, "hem söz ve hem de pratikte yardımcı olacak" aşiret ve reislerinin adlarını Ahmet Mesut'un sunduğu listeyi esas alarak aktarıyoruz:

BİTLİS BÖLGESİ: Hacı Musa Bey ve Oğulları, Cemilê Çeto (Pencinar Aşireti), Şeyh Selahattin, Mustafa Ağa, Ali Ağa (Mustafa Ağa'nın oğlu Garzan Aşireti)

VAN BÖLGESİ: Karavilli Lezgîn Ağa, Ebubekir (Lezgîn Ağa'nın kardeşi Ertuşi Aşireti), İsmail Ağa (Gevdan Aşireti), Ömer Ağa (Manxuran Aşireti), İsmail Ağa Sımko (Şikak Aşireti), Şeyh Abdulrahman Efendi, Şahin Ağa (Berwari Aşireti), Yahya Ağa (Şirkan Aşireti), Yakup Ağa (Eruh Aşireti).

ŞIRNAK BÖLGESİ: Ali Han Ağa, Mustafa ibn Abdulrahman Ağa, Şahin ibn Süleyman Ağa, Agit Ağa (Hacı Bayram Aşireti), Ömer Timur Ağa, Şeyh Tahir (Batman Aşireti, ilki aşiret reisi)

MARDİN BÖLGESİ: Ramo Ağa (Zongard'dan), Eyüp Bey (Mılan Aşireti), İsa Ağa, İbrahim Ağa, Faris Ağa (Dakuri Aşireti), Mahmud Bey ibn İbrahim Paşa (Milli Aşireti)

Gizli çalışan bir örgüt hakkında, eğer belgeler elde yoksa, sağlıklı bilgi sahibi olmak hayli zordur. Örgütün çok gizli çalışmış olmasına karşın, Türk istihbaratı, başlangıçta örgütün düşüncesini, yapısını ve çapını yeterince bilmemekle birlikte, örgütten haberdirdir.

Nesturi ayaklanmasını bastırmakla görevli birliklerde muvazzaf subay olan Yüzbaşı İhsan Nuri, Teğmen Vanlı Hürşit, Teğmen Rasim, Teğmen Ali Rıza (Yusuf Ziya Bey'in kardeşi), Teğmen Tevfik, emir ve komutalarında ki 210 er, 10 otomatik tüfek ve 380 tüfekte⁴², Yusuf Ziya Bey'in Beytüşebab'taki kardeşi Teğmen Ali Rıza Bey'e çektiği şifreli telgrafın⁴³ isyanı başlatmak emri olarak yorumlanmasıyla bu subaylar, 03-04 Eylül 1924 gününü emirleri altındaki Kürt askerlerine kumanda ederek, zamansız ve plansız bir başkaldırıyı başlattılar.

Bu zamansız ayaklanmada bir provokasyonu da sezinlemek mümkündür. Bu kadroların hepsi Azadi'nin üyeleridir ve ileride başlatılacak olan başkaldırının siyasi ve askeri kurmayları olacaktır. Bu kadroların şu veya bu şekilde tasfiye edilmelerinin Kemalistler için yaşamsal bir önemi vardı. Subaylar, telgrafi yanlış yorumladıklarını anladıklarında erleri terhis edip, kendileri de Irak'taki İngiliz bölgesine sığındılar. Amaçları siyasal istemlerini İngilizlere iletmek ve onların desteğini almaktı⁴⁴. Ancak

42) Uğur Mumcu a.g.e. s. 52.

43) Kadri Cemil Paşa (Zinar Sılopi) Doza Kurdistan, s. 86

44) Robert Olson a.g.e. s. 74 – 75.

Kürt subayların, silahlı başkaldırı hazırlıkları konusunda sundukları siyasal sebepler, bir liste haline getirilmiş ve bu liste İngiliz arşivlerine önemli bir belge olarak girmiştir:

"1- Azınlıklara ilişkin yeni bir kanun, hali hazırda Hristiyanlar için uygulanmıştır; Türk Hükümetinin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya naklatmek, yerlerine göçmenleri ve Türk ırkından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiye ortadan kaldırmaktır (Kaynaklara göre, birçok Kürt aydını Doğu Anadolu'dan sürülmüş ve yerlerine kademeli olarak Türk çoğunluğunun oluşturulmasının ilk basamağı olarak Türk göçmenler yerleştirilmiştir.).

bu hususta herhangi bir yardım ve güvence alamadılar. İngilizlere sunulan bu siyasal istemler, Azadi'nin ve 1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin siyasal istemleri olarak da algılanabilir. Bunun yanında Kürt subaylar, İngiliz yetkililerden güncel, somut üç istemde daha bulundular:

1- Bir İngiliz subayının hareket sırasında tahkik çalışmaları sırasında ön cepheelerde Kürt subaylara eşlik etmesi.

- 2- Türk Hükümeti'nce halifeliğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağdan birini ortadan kaldırmıştır.
- 3- Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçe'yle sınırlandırılması ve okullarda Kürtçe'nin öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürt ırkının halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreseleri de kapatmıştır (Bu baskıcı uygulamalara rağmen bir eğitim vergisi hala bütün Kürdistan'da toplanmaktadır.)
- 4- "Kürdistan" kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkartılmıştır ve bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmektedir.
- 5- Türkiye Kürdistanı'ndaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarrıflar, uygulamada tamamen Türklerdendir ve Kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürt'tür. Küçük memurların çoğunluğunun Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçilerini dışlamaktadırlar. (Kürtler, Türkiye Kürdistanı'nın Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinden oluştuğunu düşünürler ve hiç şüphesiz buna Hakkari vilayeti de eklenmelidir).
- 6- Vergilerin yılda birden çok kez toplanmasına rağmen, ödenen vergilerden yarar sağlanamamaktadır. Rüşvet olmadan mahkemelerde adalet sağlanamamaktadır.
- 7- Hükümetin Kürdistan vilayetlerinde Türkiye Millet Meclisi mebus seçimine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyuyla değil Türk Hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir".
- 8- Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti manasına da gelebilecek olan (Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadıyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğere karşı kışkırtmaya yönelik Türk politikası.
- 9- Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmesi. Kürt köylerinin askerlerce yağmalanması.
- 10- Orduda Kürt askerlerinin ve zabıtlarının rütbelerinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.
- 11- Türk Hükümeti'nin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtlerin maden zenginliklerini sömürme girişimleri."

2- Türk propagandasının engellenmesi ve Kürdistan devrimini fikrinin teşvik edilmesi için Kürtlerin Musul'da gazete yayınlamalarına izin verilmesi.

3- Kürtlerin Zaho'da Goyan, Silopi ve Şırnak Aşiret reisleriyle yakın ilişkide olmalarını sağlayacak bir merkez kurmalarına izin verilmesi.⁴⁵

Bu istemlere bakıldığında, Kürt liderlerin düşündüğü, başlangıçta gerilla savaşıyla mücadeleyi sürdürürken, diğer yandan da hareketin fikri yapısını hazırlayarak, yayın yoluyla da geniş halk kesimlerine ulaştırmaya yönelik uzun erimli bir stratejidir. Bu süre içinde dış ilişkilerin kurulup, geliştirilmesi ve destekler sağlanması da yapılan hesaplamaların içinde görünüyor. Ayrıca İngilizleri bu işin içine sokarak onların Kürt sorununda Kürtlerin yanında devamlı kalmalarını sağlamayı da hesaplamışlardı. Ancak bütün bu hesaplar tutmamıştır.

Ne yazık ki elimizde, Azadi'nin programı ve kongre tutanakları bulunmamaktadır. Bu nedenle de politikası ve stratejisi konusunda iddialı şeyler söylemek imkânına sahip değiliz. Ancak Kürt subayların anlatımları bize bazı ip uçları vermektedir: Azadi'nin Kasım 1924 itibariyle üç ana amacı söz kosudur: Kürtleri Türk baskısından kurtarmak, Kürtlere özgürlük sağlamak, Kürdistan'ı geliştirmek. Bunların sağlanabilmesi için ise, İngiliz desteği kaçınılmaz tercih sayılmaktadır⁴⁶. Van Bruinessen ise bu amaçları şöyle formüle etmektedir:

1- Türkiye Kürdistan'ında acilen bir dizi başkaldırı hareketlerini örgülemek.

2- Bir ulusal hükümet kurmak.

45) Robert Olson a.g.e. s. 76.

46) Robert Olson a.g.e. s. 76.

3- Eğitimi, tarımı ve maden yataklarını bağımsız bir devlet olarak geliştirmek⁴⁷.

Bu amaçların, 1 Ağustos 1924 te bazı Kürt liderleri ile Devlet yetkilileri arasında gerçekleştirilen, **Diyarbakır Kongresi** olarak anılan, Diyarbakır'daki Türk-Kürt Kongresinde alınan kararlar ile çeliştiği görülür. Azadi'nin asıl siyasal tercihinin bağımsız Kürdistan olduğundan kuşku duymamak gerektiği düşüncesindeyim. Diyarbakır Kongresi'ni, tarafların birbirilerini oyaladıkları bir zemin olarak düşünüyorum. Çünkü Kemalistler Nisan ayında 1924 Anayasası'nı yürürlüğe koymuş ve bu anayasada Kürtlere ilişkin herhangi bir hak ve statü düzenlemesi yapılmamıştır. Oysa konferansta alınan kararların çoğu anayasal değişikliği gerektirecek nitelikteydiler. Mustafa Kemal'in önünde Musul meselesi ve yapmayı tasarladığı bazı reformlar vardır. Bu nedenle ülkede sükuna, Kürt kamuoyunun desteğine ve zamana gereksinimi vardır. Kürtlerin de bağımsızlık istemlerini gizleyerek uzun erimli bir mücadele için hazırlıklar yapabilmek için zamana gereksinimleri vardır. İki tarafın da ihtiyaç duydukları şey, zamandır.

Diyarbakır Kongresin'in sonucunda altı maddelik bir siyasal metin ortaya çıkmakla birlikte bu siyasal metin hiçbir zaman hayata geçmemiştir:

1- Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde özel bir yönetim şekli kurulacak.

2- Türk Hükümeti Kürtlere kredi sağlayacak.

3- Hapisteki Kürtler için genel bir af ilan edilecek.

4- Kürdistan'a beş yıllık bir dönem için zorunlu askerlik olmayacak.

47) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 352.

5- *Türk Hükümeti, Şariat Mahkemeleri'ni yeniden kuracak ve ülkede toplanan bütün silahları geri dağıtacak.*

6- *Uygun görülmedikleri belirlenen bazı Türk subay ve memurları, Kürdistan'daki görevlerinden alınacak.*

Türklerin bu talepleri gerçekleştirmelerine karşılık olarak, Kürtler Türk Hükümeti'nin Musul sorununa ilişkin konumunu ve tutumunu destekleyecek⁴⁸.

Diyarbakır Kongresi'nin, Azadi'nin kongresinden evvel mi, yoksa sonra mı yapıldığı hususunda da bilgi sahibi değiliz. Ancak Azadi'nin kongresinde silahlı direnme kararı çıktığına göre, bu teleplerin hayata geçmediği anlaşıldığından o karara varıldığını düşünürsek, Azadi'nin kongresinin daha sonra yapılmış olduğunu kabullenmek mümkündür. Diğer bir düşünce olarak, Azadi'nin daha önce kongresini yaptığı; bağımsızlık için silahlı direnme kararı aldığı, yeterli hazırlıkları yapabilmesi için zamana olan ihtiyacı nedeniyle Türk yetkililerle böyle bir taktik anlaşmaya oturması da mümkündür. Çünkü söz konusu istemlerin, anayasal düzenleme sorunu olduğunu ve anayasanın da yeni yürürlüğe girmiş olduğundan, bu değişikliğin olmayacağını Kürt liderlerin bilmemiş olmalarını düşünemiyorum.

Azadi'nin ilk kongresini, (bu kongrenin son kongre olduğu da anlaşılıyor) hangi tarihte yaptığını bilememekle birlikte, 20 Aralık 1924'ten sonraki bir tarihte yapılmış olduğu ihtimali ağır basmaktadır. Mele Hesen Hışyar'ın Van Bruinessen'e anlatımlarında, kongre kararlarının münakaşalarında ve oluşmasında örgütün lideri Miralay Halit Bey'in ismini anmamış olması dikkat çekicidir. Bu durumda Halit Bey'i kongreye katılmamış olduğunu düşünmek mümkündür. Kongreye katıl-

48) Robert Olson a.g.e. s. 79.

manmış olmasında çok önemli bir nedeninin olması gerekir. Bu neden de tutuklanmış olması olabilir. Ayrıca Halit Bey'in 20 Aralık 1924 te tutuklanmış olması nedeniyle örgütün başsız kaldığı ve bu nedenle kongreye gildiği de düşünülebilir. Hatta bu nedenle bu kongrede Şeyh Said Efendi'nin hareketin liderliğine getirilmiş olması da muhtemeldir. Eğer bu varsayımlar doğru ise Azadi'nin 1924 yılının son günlerinde veya 1925 yılının ilk ayında kongresini yapmış olması kuvvet kazanmaktadır. Şeyh Said Efendi'nin 1925 Ocak sonlarında Kürdistan'daki gezisine başlamış olması, alınan bu kararların hayata geçirilmesinin hazırlığı anlamında olabilir. Bu kongrede iki önemli karar çıktı:

1- Kürdistan'da genel bir ayaklanma başlatılacak ve bunu bağımsızlık ilanı izleyecek.

2- Harekete gerekli dış destek İngiliz, Fransız ve Ruslardan sağlanmaya çalışılacak⁴⁹.

Bu kararların alınmasında Şeyh Said Efendi'nin büyük çaba ve etkinlik gösterdiği o dönemi yaşayanların anlatımlarından anlaşılmaktadır. Kürt geleneksel önderliklerinden aşiret şeflerinin- ki çoğu Hamidiye Alayları'nda komutanlık yapmıştır- silahlı, keza hareketten yana olmadıkları, dinsel nedenlerle Sovyetler ile ilişki kurulmasına karşı çıktıkları, fakat Şeyh Said Efendi'nin onları ikna ettiği anlaşıyor. Şeyh Said Efendi onları, Türkler tarafından Ermenilerin akibetine uğratılmaktansa inançsızlardan yardım almanın daha mübah olduğuna inandırıyor⁵⁰. Bu bağlamda Gürcistan'a bir temsilci gönderilir. Sovyetler, hareketi desteklediklerini ancak yardım edebilecek konumda olmadıklarını ve

49) Martin Van Briunessen a.g.e. s. 349 ve V.bölüme ait 44 nolu dipnot.

50) Hesên Hîşyar a.g.e. s. 243.

Türk Hükümeti'ne arka çıkmayacaklarını bildirirler. İngilizler ile kurulan ilişki ise sonuçsuz kalır⁵¹.

Mustafa Kemal, Azadi'nin varlığından, amaçlarından ve faaliyetlerinden haberdirdir. Ancak bu aşamada örgütü hemen ortadan kaldırmak onun planlarına uygun görünmemektedir. Çalışmalar yakından izlenmekte ve bir vesile ile meselenin üstüne gidilecektir. Hatta Mustafa Kemal, örgüte yönelik bir operasyondan daha değişik siyasal yararlar sağlamak açısından da planlı ve sabırlıdır. Bu operasyonun sonuçlarını iç politikaya yansıtarak muhalefeti susturmak gibi bir hesabın da içindedir.

Azadi'nin faaliyetleri konusunda devlete yapılan pek çok ihbarın yanında üçü çok önemlidir. Ayrıca pek çok muhalif de hareket konusunda iz peşindedirler. Bu önemli üç ihbardan biri, Çabakçur'da (Bingöl merkez) öğretmenlik yapan Elâzığlı **Mehmet Zeki**'ye (Alpdündar) aittir. Hareketten çok önce bu kişi İçişleri Bakanlığı'na telgrafla bilgi vermiş ve ayaklanma hazırlıklarını anlatmıştır⁵².

İkinci önemli ihbar, birinci dönem Genç Milletvekili Hamdi Bey'in İçişleri Bakanlığı'na yaptığıdır. Bunun yanı sıra Nahiye Müdürü Mustafa ve Oğnut Nahiye Müdürü Tefik de Genç vilayeti nezdinde ihbarlarda bulunmuşlardır⁵³.

Üçüncü önemli ihbar ise, Binbaşı Kasım'ın yaptığıdır. En önemli ihbarın bu olduğu görülüyor. İhbarın önemi, hem ihbarı yapanın konumundan, hem de ihbarın yapıldığı makamın öneminden kaynaklanıyor. Binbaşı Kasım, Şeyh Said Efendi'nin bacanağı ve Miralay Halit Bey'in eniştidir. Azadi'nin ilk kurulup geliştiği bölgedendir ve Cibran aşiretine mensup, dönemine göre iyi öğrenim görmüş, siyasal konularda bilgili ve biri-

51) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 349.

52) Behçet Cemal Şayh Sait İsyanı, s. 27.

53) Behçet Cemal a.g.e. s. 28.

kimli biridir ve özellikle Kürt ulusal meselesinden haberdardır. İhbarın yapıldığı makam ise Reisicumhur Mustafa Kemal'dir.

Binbaşı Kasım, yaptığı ihbar konusunda Söke Kaymakamı Kâzım Atakul'a şunları söylüyor: *"1924 yılında Atatürk Erzurum'a geldi. Halkın saygılarını sunmak için Muşlular ile birlikte Erzurum'a gitmiştim. Kabulden sonra Atatürk'ten özel görüşme istedim. Kabul edildim. 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa (Aybaytugan) da hazırды."* Atatürk ile özel görüşmede bütün bildiklerini anlatıyor. Hatta onun bu tavrı hareket boyunca da sürüyor. Cumhurbaşkanı'na, Başbakana, İçişleri Bakanı'na, Meclis Başkanı'na, Muş Valiliği aracılığı ile Kazım Paşa'ya da telgraflar çektiğini ve hatta TBMM Başkanı Kazım Paşa (Özalp) tarafından kutlandığını da beyan ediyor⁵⁴. Binbaşı Kasım, tipik bir ajan provokatördür. Nitelikli bir ihanetçidir.

Binbaşı Kasım'ın ihbarlarını Mustafa Kemal ciddiye alır. Kuşkusuz bu konuda başka kaynaklardan da kendisine bilgiler akmıştır. Bu ihbarlar sonucunda 10 Ekim 1924 de Yusuf Ziya Bey tutuklanarak Bitlis'e gönderilir. Diğer lider kadrolara şimdilik ilişilmez. Ankara bir yandan hareketin çapını ölçmeye çalışırken, diğer yandan iç politikada bazı hesapların içindedir. Meclis'te Mustafa Kemal'e karşı hala güçlü bir muhalefet mevcuttur. Bu nedenle Mustafa Kemal, Kürtler üzerine seri ve radikal biçimde gitmeyi kendi hesapları açısından taktik olarak uygun bulmamaktadır. 20 Aralık 1924 te de Azadi'nin Başkanı Miralay Halit Bey tutuklanarak Bitlis'teki Divanı Harb'e sevk edilir. Azadi artık başsızdır. Bundan sonradır ki Şeyh Said Efendi daha aktif bir rol üstlenmek durumunda kalır. Ancak hükümet onu da yakın takibe almıştır.

54) Uğur Mumcu a.g.e. s. 111.

BÖLÜM II

HAREKET BAŞLIYOR

A) Piran Olayı

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin başladığı gün konusunda farklı tarihler verilmektedir. Bu farklılık, erken başlayan hareketin gerçekte başlaması gereken tarih için de söz konusudur. Olson, hareketin başlama tarihini 08 Şubat 1925 olarak vermektedir.⁵⁵ Van Bruinessen de aynı tarihi vermektedir⁵⁶. Hesretyan 05 Şubat olarak belirliyor⁵⁷. Sasoni 1925 ilkbaharında patlak verdi derken gün belirtmiyor ancak onun dayandığı İsmail Hakkı Beyin beyanında ise 1925 Şubat gösterilmektedir. Sasoni, dayandığı kaynak ile kendi belirlemesi arasındaki farklılık konusunda bir açıklama yapmamaktadır⁵⁸. Dersimi ise hareketin başlama tarihini 08 Şubat olarak vermektedir⁵⁹. Nikitin, gün vermeden Şubat-Nisan 1925 demekle yetiniyor⁶⁰. Munzur, hareketin başlangıç gününü 07 Şubat 1925 olarak verirken herhangi bir kaynak göstermemektedir⁶¹. Hallı ulaştığı devletin

55) Robert Olson a.g.e. s. 144.

56) Martin Van Bruinessen a.g.e s. 356.

57) M. A. Hasretyan a.g.e. s. 10.

58) Garo Sasuni a.g.e. s. 172.

59) M. Nuri Dersimi a.g.e. s. 176 ve s. 184.

60) Bazil Nikitin Kürtler I-II. s. 347.

61) Munzur Şêx Seid, Roja Nu, yıl: 1985, sayı: 5.

resmi belgelerine dayanarak başlama tarihini 13 Şubat olarak verirken⁶², aynı tarihi Mumcu da kullanmaktadır⁶³. Göktaş ise Kadri Cemil Paşa'dan aktarma yaparak 08 Şubat tarihini göstermektedir⁶⁴. Cemal de 13 Şubat tarihini vermektedir⁶⁵. Hişyar ise 11 Şubat tarihini vermektedir⁶⁶. Bayrak ise, Şeyh Said Efendi'nin Varto Müstantikliği tarafından (sorgu hakimliği) alınan ifadesinde 21 Recep 343 tarihinin geçtiğini belirtmektedir⁶⁷. İçişleri Bakanlığı. Piran olayı nedeniyle ve olaydan hemen sonra yayınladığı, hareketin siyasi amaç ve stratejisini de bir ölçüde özetleyen emirnamede⁶⁸ olay tarihini 13 Şubat olarak vermektedir. Dersimi'nin verdiği 08 Şubat tarihi, tıpkı Şeyh Said Efendi ve arkadaşlarının idam edildiği tarih olarak verdiği 04 Eylül tarihi gibi yanlış⁶⁹. Dolayısıyla ona dayanarak tarih belirleyenlerin belirlmeleri de yanlış olmaktadır.

Bu farklı tarihlere karşın, hareketin başlangıcını eğer, Piran olayı olarak kabul edersek, -ki bunu kabul etmek doğrudur. Çünkü hareketin lideri de bu olayı, hareketin başlangıç tarihi olarak belirtiyor hareketin başlangıç tarihinin **13 Şubat 1925** olarak kabulü gerekir.

Değişik tarihlerin kullanıldığı ve bu konuda elde tatmin edici bilgi ve belgelerin olmadığı diğer bir husus da hareketin gerçekte başlatılacağı tarih konusundadır. İsmail Hakkı Bey, Troşak dergisinin Aralık 1925 tarihli sayısında çıkan yazısında "*Komite*, (Azadi kastediliyor.

62) Reşat Hâli Şeyhî Said Ayaklanması ve Bastırılması, Berhem yıl: 1988. sayı: 2.

63) Uğur Mumcu a.g.e. s. 68.

64) Hıdır Göktaş a.g.e. s. 55.

65) Behçet Cemal a.g.e. s. 25.

66) Hesen Hişyar a.g.e. s.242 -243.

67) Mehmet Bayrak Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri (Gizli Belgeler-Araştırmalar ve Notlar, s. 256.

68) Mehmet Bayrak a.g.e. s. 257.

69) M. Nuri Dersimi a.g.e. s. 184.

O.A.) genel hareketi Haziran ayında başlatacaktı." diye yazmaktadır⁷⁰. Cemal ise kaynak göstermeden, "Bütün hazırlıklar, karşı ihtilalin, 1926 yılında patlamak gayesine yöneltilmişti" diye yazmaktadır⁷¹. Hesretyan, hareketin 21 Mart 1926 tarihinde başlayacağını kararlaştırıldığını Dersimi'ye dayanarak vermektedir⁷². Bu konuda değişik tarihler verilmekle birlikte, bizce, en mantıklısının İsmail Hakkı Bey'in verdiği tarih olduğudur. Zira bu makale hareketten çok kısa bir zaman sonra yazılmış olduğundan, yazarın bilgileri çok tazedir. Kaldı ki bu zat Azadi'nin önemli bir üyesidir. Ayrıca Şeyh Said Efendi'nin, Miralay Halit Bey'in tutuklanması üzerine bölgede hemen geziye çıkıp hazırlıklara başlaması da, hareketin kararlaştırılan tarihte başlatılması için dağılma-ı önlemeye yöneliktir. Ancak açık ve kesin olan o ki; hareket, kararlaştırılan tarihten önce devletin provokasyonu ile başlamış olduğudur.

Anadolu'ya geldiği ilk günden beri Mustafa Kemal'in kafasını işgal eden en önemli mesele Kürt ulus meselesidir. Mustafa Kemal, güçsüz olduğu dönemde Kürt geleneksel önderlikleri ile görünüşte iyi ilişkiler kurmanın yolunu ararken, süreç içinde onları nasıl tasfiye edeceğinin hesaplarını da yapmıştır. Mustafa Kemal'in bu tavır yalnız Kürtler için sözkonusu değildir. Onun siyasal yaşamındaki ahlak ve anlayış tercihi hep bu pragmatik yaklaşım olmuştur. Ahlaki değerler ve vefa anlayışı onun için pek öneme haiz olmamıştır. Onun yaşamındaki sürekli başarı çizgisinin, sırlarından biri, birlikte olduğu siyasal kadroları tasfiye etmesindedir. Bu konudaki tek başarısızlığı İsmet Paşa'yı tasfiye edemeyişidir. Belki de İsmet Paşa'yı ikinci adanılık kabulü konusunda samimi

70) Garo Sasuni a.g.e. s. 172.

71) Behçet Cemal a.g.e s. 22.

72) M. A. Hasretyan a.g.e. s. 10.

bulmuştur. Bu nedenle yanında ikinci adamı tutmanın daha uygun olacağını düşünmüştür.

Mustafa Kemal'in başlangıçta Kürt geleneksel önderlikleriyle ilişki içine girmesinin nedeni onları pasifize etme amacı taşıyordu. Ama asıl düşündüğü Kürtlere karşı uygulayacağı politikaydı. Bu politikası ise, İttihat ve Terakki geleneğinden miras aldığı kıyım ve asimilasyon ağırlıklıydı. Bu nedenledir ki bir yandan Kürdistan'da mevcut askeri birlik komutanlarına ve idari yöneticilere çektiği telgraflarla Kürt yurtsever aydınlarına ve örgütlerine karşı amansız bir mücadeleyi sürdürürken, diğer yandan resmi tarih tezinin kavgalı olduğunu söylediği İstanbul yönetiminden, oradaki Kürt aydın ve örgütlerine karşı da mücadelenin başlatılmasını istemekteydi. Bu konuda Mustafa Kemal'in çeşitli tamimler yayınladığı bilinmektedir.

*Malatya'da 15. Alay Komutanı İlyas Beye
Sivas 10.09.1919*

(...) Bu sebeble evelemirde bu denilerin süratle derdestleri ve Kürtlük cereyanına o taraflarda asla müsait zemin bırakılmaması lazımdır.(...) Kürtlük cereyanının kökünden sökülüp atılması pek mühimdir'⁷³.

Tutuklanmaları istenen "deniler", o dönemin Kürt önderleri olan Celadet ve Kamuran Bedirhan kardeşleridir. Aynı gün Diyarbakır'a da emirler verilmektedir.

*Diyarbakirde On Üçüncü Kolordu
Erkeni Harbiye Reisi Halit Beyefendiye
Sivas 10.09.1919*

(...) Eşirralı mumaileyhin serian takip ve derdestleri ve kürtçülük cereyanına müsait zemin bırakılmaması

73) Abdrurrahman Arslan a.g.e. s. 61.

*için Kolordumuzca her türlü tedbire tevessül edilmesi pek mühimdir*⁷⁴.

Mustafa Kemal Kürtlerin direngenliğini kırmaya kararlıdır ve bunu kendisine tarihi bir misyon olarak biçmiştir. Kürtler ile ilgili olarak Sivas'ta Heyeti Temsiliye bünyesinde de kararlar alır.

*"26 Eylül 1919 Temsil Kurulu, İngilizler hesabına çalıştığını ileri sürdüğü Arapgir Kürdistan Yükseltme Derneği ve benzerlerinin yok edilmesi için Elazığ vilayetinin dikkatini çekme kararı aldı"*⁷⁵.

Heyeti Temsiliye, Kürt örgütlerinin İngilizler ile ilişkilerinin varlığını hem kendisi "**iddia**" düzeyinde ileri sürmekte ve hem de bu iddiasına dayanarak Kürt örgütlerinin "**yok edilmesi**" için amansız bir mücadeleye girmektedir. Keza aynı kurum Dersim yöresine yönelik de karar almıştır:

Harput Vali vekili Servet Beye

Sivas 09 Kasım 1919

*Dersim'deki Kürdistan Teali Cemiyeti gibi iftiracı derneklere engel olunması(...)*⁷⁶.

Mustafa Kemal kavgalı olduğu İstanbul yönetimiyle Kürt meselesi konusunda işbirliği yapmada herhangi bir sakınca görmemekte ve tereddüt göstermemektedir. Kazım Karabekir Paşa aracılığı ile, İstanbul'daki Kürtçülük faaliyetlerine dikkat çekmekte ve bunun durdurulmasını istemektedir⁷⁷.

74) Abdurrahman Arslan a. g. e. s.61.

75) Abdurrahman Arslan a.g.e s. 52.

76) Abdurrahman Arslan a.g.e s. 52.

77) Zeki Sarıhan Kurtuluş Savaşı Günlüğü, c. 2, s. 276.

Mustafa Kemal, Koçgiri hareketi nedeniyle Kürtler konusunda kesin karara varmıştır: **Kürdistan'ı Kürt-süzleştirmek**. Bunu, **kıyım**, **sürgün** ve **asimilasyon** yoluyla gerçekleştirmek gerektiğini düşünmektedir. Cumhuriyet döneminde her üç kurum da ağırlıklı olarak işlev yapmıştır. Ancak sürgün ve kıyımın yapılabilmesi için devletin elinde yeterli ve uygun bir bahanenin olması gerekirdi. Bu bahane de kısa süre sonra Mustafa Kemal'in eline geçecektir. Daha doğrusu hazırlanan provokasyon bunu sağlayacaktır.

Azadi'nin faaliyetleri hakkında devlet artık yeterince haberdirdir. Bu nedenle önce örgütün lider kadrosuna karşı bir operasyon yapılır, arkasından da Şeyh Said Efendi'nin bölgede çıktığı gezi boyunca tüm hareketleri yakından izlenir. Şeyh Said Efendi propaganda ve çalışmalarını sürdürürken devlet, harekete erken doğum yaptırmaya karar verir. Böylece yeterince hazırlanamamış ve örgütlenememiş olan hareket, geniş halk kitlelerinin desteğini alamadan zayıf bir temelde başladığında, devlet için bu hareketi bastırmanın daha kolay olması mümkün olacaktır. Bunun da ötesinde devlet, böyle bir hareketi bahane sayıp, örgütlü güç ve kurumları ile Kürdistan'a girererek, Kürdistan'ı Kürt-süzleştirme politikasını uygulama imkanı bulacaktır. Ayrıca devlet, siyasal planda da büyük bir propaganda ile hareketin niteliğini iç ve dış kamuoyuna çarpıtarak anlatmanın hazırlıklarını da yapmıştı.

Bu nedenle 13 Şubat 1925 günü Piran'da silahlar tesadüfen patlamadı. Silahlar patlatıldı. Kürt ulusal hareketine vurulabilecek en büyük darbe daha işin başında vuruldu. Sonraki gelişmeler, sadece bu ilk darbenin zorunlu devamıydı. Hareketi, Kemalistler Piran'da o gün yendi. Kuşkusuz zamanından önce, bir provokasyonla başlayan hareket için yenilgi kaçınılmaz olacaktı.

Pek çok Kürt ulusal hareketinin planlanan zamandan önce başlamış olması sanki ortak kader olmuştur. Bu durum konusunda Kürtlerin yeterli hassasiyeti sonradan da göstermemiş olması dikkat çekecidir.

Cıbranlı Miralay Halit Bey'in tutuklanması üzerine, hareketin önderliğini üstlenen Şeyh Said Efendi, Hıms'tan yola çıkarak, Bingöl üzerinden Diyarbakır yönüne uzun bir yolculuğa başlar. Mevsim kıştır ve yollar büyük ölçüde kapalıdır. Bu durumdan yararlanarak, askeri güçlerin yakın takibinden uzak olacağı düşünceyle gezi için bu mevsimi seçmiştir. Gezi boyunca gittiği her yerde genel bir başkaldırını örgütlemeye çalışarak, hareketin amaçları konusunda açıklamalar yapıp halkın moral gücünü yükseltmeye çalışır. Aşiret şeflerinin, toprak ağalarının ve dini liderlerin harekete katılmalarını sağlamaya çalışır. Halkı silahlı bir direnmeye kitlesel boyutlarda katmak için karizmasını ve dinsel motifleri alabildiğine araç olarak kullanarak bir motivasyonu sağlamak uğraşısı içindedir. Özellikle Nakşibendi tarikatı mensuplarını ve aşiret şeflerini etkilemeyi başarır. Bu yolculuğu sırasında 13 Şubat günü, şimdi Diyarbakır'ın ilçesi olan, o zaman köy niteliğindeki **Pıran**'a gelerek, kardeşi Abdurrahim Efendinin evine konuk olur. Beraberinde yaklaşık üçyüz kişi vardır.

Devlete çeşitli kaynaklardan Şeyh Said Efendi hakkında günlük bilgiler akmaktadır. Özellikle 05-11 Ocak tarihleri arasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e ve İçişleri Bakanlığı'na gönderilen raporlar, hareketin yakın takipte olduğunu göstermektedir⁷⁸. Devlet, onun amaçları konusunda artık yeterli bilgiye sahiptir. Devlet açısından yapılacak iş, hareketin yeterince örgütlenip, hazırlıklarını tamamlayamadan hareketi başlattırmak-

78) Ergun Aybars Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları, s. 32.

tır. Devlet bunu başardığı an, hem hareketi kolayca boğabilme imkanına sahip olacak, hem Kürt meselesi ve iç muhalefet konusunda düşündüğü radikal uygulamaları bu vesile ile gündeme sokmuş olacak. Böylece iç ve dış politikasını, bu hareketi sebep göstererek yeniden düzenleme ve şekillendirme imkanı bulacaktır.

Hareketin, devletin provokasyonu sonucu başladığının en önemli delili, İsmet Paşa'nın Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu'nda 23 Şubat günü yaptığı konuşmadır. İsmet Paşa konuşmasında, "(...) *hadisenin, bugün olmasa bile, ileride nasıl olsa meydana geleceğini, düşmanların öteden beri dini vasıta edip siyaset yaptıklarını...*" belirtmektedir⁷⁹. Bu açıklaması ile İsmet Paşa, çok önemli ipuçları vermektedir. Öncelikle böyle bir hareketin varlığından kendisinin ve devletin haberli olduğu anlaşılıyor. Devletin bunu çabuklaştırdığı da anlaşılıyor. Sonra bu hareketin, dinsel bir kalkışma olmadığını, dinin sadece "**vasıta**" olarak kullanıldığını da duraksamadan söyleyebiliyor. Bir diğer önemli husus ise Kürt halkını "**düşman**" olarak tanımlayarak ilerisi için Kürtlere yönelik devlet politikasının ne olacağı konusunda da ciddi işaretler vermesidir. Ayrıca bundan böyle yapılacak uygulamaların iç hukuka ve evrensel hukuka uygunluk şartlarının kimse tarafından düşünülmemesi gerektiğini de beyan ediyor. "**Düşman**" nitelemesi, seksen yıldır Türk siyasi literatüründe Kürtler için kullanılan geleneksel resmi bir tanım olmuştur.

Şeyh Said Efendi Kardeşi Abdurrahim Efendi'nin evindeyken Teğmen Mustafa ve Teğmen Hasan Hüsnü (nedense bir manga askere iki teğmen birlikte komuta etmektedir. Askeri literatürde bunun yeri yoktur. Bu durumun tek izahı, her iki subayın provokasyon yaratmak için özel görevli olarak oraya gönderilmiş olmaları-

79) Behçet Cemal a.g.e. s. 42.

dır.) köyde askeri tertibat aldıktan sonra Şeyh Said Efendi'ye haber yollayarak, beraberindekilerden on kişinin kanun kaçağı olmaları nedeniyle kendilerine teslim edilmelerini isterler⁸⁰. Şeyh Said Efendi, kendisine sığınmış olan bu kişileri vermek istemez, kendisi köyden ayrıldıktan sonra onlar hakkında yasal işlemin yapılmasını ister. Ancak bu istemi kabul edilmez ve Şeyh Said Efendi, yanındakilerin nezdinde küçük düşürülmek istenir.

Sonuçta silahlar patlar. Patlayan bu silahlar hareketin başlangıcıdır. Piran'da silahların patlamasının duyulmasıyla Dara Hênê (Genç) ilçesinde halk ayaklanır ve oranın Azadi Örgütü yöneticisi Tayyip Ali ilçe yönetimine el koyar. Şeyh Said Efendi, zamansız bir ayaklanmanın olmaması için Piran'dan Genç'e gider ama, iş işten geçmiştir. Orada iken, kardeşi Şeyh Mehdi'nin Lice'yi aldığı haberi gelir. Şeyh Said Efendi Lice'ye gider. Ondan sonra olaylar hızla gelişir. Hareket alanı giderek genişler. Hareket tarafların beklemediği büyüklükte hızla gelişir. Başlangıçta ne hareket liderliği ne de devlet, hareketi yeterince kontrol edemezler. Gelişen ve genişleyen hareketin, askeri anlamda kaderini iki olay belirler: **Elazığ'ın alınışı** ve **Diyarbakır'ın alınamayışı**.

24 Şubat günü Kürt birlikleri önemli bir direnme görmeden girdikleri Elazığ'da Cephe Komutanlığı derneğini sağlayamadığından, meydana gelen çapul yüzünden şehir halkı karşı koymaya başlar. Şehri kolayca alan Kürt güçleri aynı kolaylıkla şehri bırakmak zorunda kalırlar.

80) M.A. Hasretyan a.g.e. s. 12. Yayınevinin koyduğu dipnotta: "Olayları yaşayan yörenin yaşlılarının anlattıklarına göre teslim edilmesi istenen mahkûmlar arasında Hesike Elîki, Elîki Mediki, Welî Hedîki, Hesenê Bezi, Meheme İsîki, İsmele İsîki, Seweşe Melîmedî ve Belîrî Melîmedî İsmelî adlı kimseler vardı. Bunlardan sonuncusu haric diğerleri bugünkü Dicle ilçesinin Oelbîn ve Derey (Deran) köylerindendirler.

07 ve 11 Mart'ta iki kez Diyarbakır'ı kuşatan Kürt güçleri şehri alamazlar. Bu durum, hareketin askeri ve siyasal anlamda dönüm noktasıdır. Diyarbakır'ın alınamamasında iki durumu tesbit etmek mümkündür:

Birincisi; sur içinde yaşayan halkın hiçbir kesimi bu kuşatmayı başarıya ulaştıracak ölçüde katkı sunmamış olmasıdır. Sur içinde yaşayan şehirli kesim, devlete kötü görünmeme konusunda özen gösterirken, gelişmeleri de dikkat ve ilgi ile izlemiştir. Eğer Kürtler Diyarbakır'ı almış olabilselerdi bu sosyal kesimlerin hareketin yanında yer alabileceklerini söylemek mümkün görünüyor.

İkincisi; Kemalistler'in, Fransızlar ile anlaşarak, büyük sayıda askeri birliklerini Fransız bölgesindeki güney demiryolu ile hareket bölgesine sevk ederek, siyasi, askeri ve lojistik üstünlük kurmalarıdır. Bu askeri üstünlük aynı zamanda başlangıçta harekete katılacaklarını bildiren güney aşiretlerinin ve geleneksel önderliklerin ve bazı Azadi birimlerinin harekete katılmalarını önlemiş ve hatta bazılarının harekete karşı tavır almalarına neden olmuştur. Azadi'nin hareketin başlangıcında Güney Kürdistan ve Doğu Kürdistan'daki siyasal güçlerle kurulması kararlaştırılan ilişkiler de kurulamamış, böylece hareket, siyasal ve askeri alanda kuşatılmış ve büyük zaafa uğratılmıştır.

Diyarbakır'ın alınamaması ile askeri planda hareketin gerileme süreci başlamıştır ve bu süreç, hareketin başlangıçtaki yayılma ivmesine denk bir ivmeyle sürmüştür. 15 Nisan'da Muş ve Varto arasındaki **Abdurrahman Paşa Köprüsü**'nde hareketin önderi Şeyh Said Efendi, Binbaşı Kasım'ın ihbarı ve provokasyonu ile yakalanarak Varto'ya götürülür. Orada ilk sorgusu yapıldıktan sonra alamadığı Diyarbakır'a tutuklu olarak gönderilir.

Bu tarihe gelindiğinde Mustafa Kemal ve çevresi artık rahat ve kendilerinden daha emindirler. Hem hare-

ket istedikleri gibi başlamış ve sonuçlanmış, hem de iç politikada Kemal İsmet diktasının kurulması için hareket bahane edilerek bir sürü anti demokratik kurumların yerleştirilmesi başarılmıştır. Kürt ulusal hareketi yalnız savaş alanında askeri açıdan yenilmemiş, politik alanda dünya siyasal platformunda da yenilgiye uğratılmıştır. Mustafa Kemal ve ekibi hem başarılı, hem daha da güçlü oldukları bu anda iki emir verirler: 14 Nisan'da **Seyid Abdulkadir** ve arkadaşları İstanbul'da tutuklanarak Diyarbakır'a gönderilir. Aynı gün Bitlis Cezaevinde tutuklu bulunan **Miralay Cibranlı Halit Bey** kurşuna dizilerek, **Yusuf Ziya Bey** ve üç arkadaşı da idam edilmek suretiyle ortadan kaldırılırlar.

14 Mayıs'ta Seyid Abdulkadir ve arkadaşlarının yargılanmaları başlar. Yapılan dört duruşmadan sonra, (diğer duruşmalar, 17, 21, 23 Mayıs) 23 Mayıs'ta **Seyid Abdulkadir**, oğlu **Seyid Mehmed**, **Kemal Fevzi Bey**, **Avukat Hacı Ahti (Bavê Tujo)**, **Hacı Askeri Bey** ve **Palulu Sadi Bey** idama mahkum edilirler. Ancak onların infazları hemen yapılmaz. Bu kararlar Şeyh Said Efendi ve arkadaşları etkilenmek istenir ve yeni bilgi ve bağlantılar öğrenilmeye çalışılır. İstiklal Mahkemesi yeni bilgiler alamayacağını anlayınca, Şeyh Said Efendi ve arkadaşlarının davalarının başladığı ertesi gün, bunların cezaları 27 Mayıs Çarşamba günü saat 4.53 te Ulucami avlusunda infaz edilir.

Yapılan yargılama sonunda Şeyh Said Efendi ve arkadaşları ise 29 Haziran Pazartesi günü erken saatlerde idam edilerek, eskiden Şehir Sineması'nın bulunduğu yere naaşları topluca gömülürler⁸¹. Bu hareket nede-

81) Şark İstiklal Mahkemesi'nde, Şeyh Said Efendi ile ilgili esas dosya da 79 sanık hakkında dava açılmış, bunlardan 49 kişi idama mahkûm edilmiştir: 1) Şeyh Said Efendi, 2) Damadı Melekanlı Seyh Abdullah, 3) Tokliyanlı Halit oğlu Kamil Bey 4) Kardeşi Baba Bey, 5) Seyh Serif Efendi, 6) Feqi Hasan Fehmi Bey, 7) Velirli Hacı Sadık Bey, 8) Çanlı Seyh İbrahim Efendi, 9) Harputlu Seyh Ali Efendi, 10) Harputlu Seyh

niyle Diyarbakır'da ilk idam infazları 17 Nisan'da yapılır. İdam edilenler **Doktor Fuad Bey** ve Sıverek Karabahçeli **Şeyh Eyüp Efendi**'dir.

B) Ankara'da Neler Oluyor?

Piran'da harekete erken doğum yaptırıldıktan üç gün sonra olay, 16 Şubat 1925 günü basın aracılığıyla bir "eşkiyalık" olayı olarak kamuoyuna duyurulur. Ertesi gün yine basın aracılığı ile hareketin arkasında "İngiliz desteği" olduğu açıklaması yapılır⁸² Bu resmi açıklama-

Celal Efendi, 11) Şeyh Hasan Efendi, 12) Garipli İzzet Bey oğlu Mehmet Bey, 13) Hanili Mustafa Bey, 14) Hanili Hacı Salih Bey, 15) Çanlı Şeyh Abdullah Efendi, 16) Şeyh Ömer Efendi, 17) Hanili Şeyh Adem Efendi, 18) Piranlı (...) (okunamadı), 19) Madenli Kadri Bey, 20) Piranlı Molla Mahmud, 21) Silvanlı Şeyh Şemseddin Efendi, 22) Terimli Şeyh İsmail Efendi, 23) Termili Şeyh Abdullatif Efendi, 24) Belikanlı Molla Emin, 25) Hanili Salih Bey oğlu Hasan Bey, 26) Arap Abdi, 27) Kargapazarlı Halit oğlu Mehmet Bey, 28) Şinikli Hasan oğlu Süleyman Bey, 29) Öğretmen Musyanlı Molla Cemil Bey, 30) Az Aşireti Resi Demircioğlu Ömer oğlu Süleyman, 31) Şerif oğlu Süleyman Bey, 32) Fakih Hasan'ın kâtibi Tahir Bey, 33) Hanili Mustafa Bey oğlu Mahmut Bey, 34) Şeyh Musa oğlu Şeyh Ali Efendi, 35) Belikanlı Hacı Halit Bey, 36) Diyadinli Timur Ağa, 37) Hınıslı Kamil Bey oğlu Abdullatif Bey, 38) Muşlu Mehmet Bey, 39) Süleyman Bey, 40) Bahri Bey, 41) Zorabadanlı Şeyh Cemil Efendi, 42) Çabakçurlu Süleyman oğlu Yusuf, 43) Yamaç Aşiretli Ali Baban Bey, 44) Kargapazarlı Halit Bey, 45) Mehmet oğlu Tahir Bey, 46) Bucak Müdürü Tayyip Ali Bey, 47) Çabakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey, 48) Çerkez jandarma Halit Bey, 49) Salih oğlu Hasan.

Mahkeme, sanıklardan Salih oğlu Hasan'ın yaşının onbeşi doldurmuş olması ve Hüseyin Hilmi Bey'in de daha önce yaptığı "vatani hizmetleri" nedeniyle, haklarında verilen idam cezalarını 10 yıl hapse çevirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi T-12, Dosya 69 ve IV-12 b-1 Şark İstiklal Mahkemesi Karar Defteri s.15, s. 4/32.

Bitlis Divan-ı Harb'in Miralay Cibranlı Halit Bey ve arkadaşlarına ait dava dosyası, önceleri Şeyh Said ve arkadaşlarına ait dava dosyasının içinde iken, bu dava dosyasında bulunan mızekkereden anlaşıldığına göre, bu dosyadan alınarak, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivine gönderilmiştir.

82) Cumhuriyet Gazetesinin 16. 2. 1925 ve 17. 2. 1925 tarihli sayıları.

lar, yeterli ve tutarlı açıklamalar değildir. Ancak Mustafa Kemal kartları masaya tek tek atmaya başlamıştır. Süreç içinde bu açıklamaların üzerine devletin Kürt mesclesini yeniden kodlaması temellendirilecek ve düşünülen program evre evre hayata geçirilecektir.

Mustafa Kemal, mecliste bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'ni ve Cumhuriyet Halk Partisi içindeki son İttihatçı kesimleri ve diğer siyasi muhaliflerini siyaset sahnesinden tamamen silmek kararındadır. Bunun yanında, muhalif basını meclis dışındaki aydın kadroları ve sol grupları tamamen tasfiye etme zamanının geldiğini de düşünmektedir. Bu konuda kendisiyle anlaşabilecek isim ise İsmet İnönü'dür. Bundan böyle **tek millet, tek şef, tek parti** motifleri üzerine kurulu **üniter devlet**'in temellerini atmak için uygun siyasi ortam artık hazırdır. 1950 yılına kadar sürecek olan bu diktatörlük sürecinin başlatılması ve gerekli yasal ve siyasal kurumları oluşturmak için, Kürt ulusal hareketi, devlet için yeterli bir bahane olmuştur.

Piran olayının patlak vermesinden sonra Mustafa Kemal, Heybeli Ada'da dinlenmekte olan İsmet Paşa'yı Ankara'ya çağırır ve istasyonda kendisini bizzat devlet töreni ile karşılar. Bu tavır son İttihatçı olan Başbakan Ali Fethi Bey'e (Okyar) açık bir mesajdır. Bu ikili Çankaya'da durum değerlendirmesi yaparak ileriye yönelik planlarını hazırlayıp, adım adım uygulama alanına koyacaklardır. Bu arada 21 Şubat'ta hükümet, Meclis Başkanlığı'na bir tezkere yazarak, aldığı sıkıyönetim kararının onaylanmasını ister⁸³:

1

83) Behçet Cemal a.g.e. s. 41.

*Ergani vilayetinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı meydana gelen **isyan**, (vurgu bana aittir O.A.) Diyarbakır, Elaziz, Genç vilayetlerine de geçmiş ve gelişmeye müsait görünmüş olduğundan Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkari vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle örfi idare ilan edilmiştir. Anayasa'nın 86. maddesi gereğince keyfiyeti yüce meclisin tasdikine arzeylerim.*

Başbakan
Ali Fethi

Kamuoyuna basit "**eşkıyalık**" olayı olarak yansıtılan hareket karşısında, hükümetin aldığı önlemlere ve tezkeredeki tesbite bakıldığında çarpıcı bir çelişki görülmektedir. Sıkıyönetimin ilânı için meclise gönderilen hükümet tezkeresinde hareket, "**isyan**" olarak tanımlanmaktadır. "İsyân"ın muhtemel alanı, sıkıyönetim bölgesi olarak belirtilmiştir. Bu da, devletin resmi sınırları içinde kalan bütün Kürdistan'dır. Bir gün sonra sıkıyönetim kapsamına Malatya da dahil edilecektir. Hareketin, Kürt ulusal hareketi olduğunu, tüm Kürdistan'a yayılabileceğini, "**İrtica**" ve "**eşkıyalık**" hareketi olarak algılanamayacağını hükümet böylece resmen kabullenmiş olacak ve bu açıklaması meclis tarafından da onaylanacaktır.

Başbakan, "bu hareket milletin selameti namına en ağır cezalarla ve **şiddetle** cezalandırılacaktır." (vurgu bana ait O.A.) dedikten sonra meclis oybirliği ile sıkıyönetim ilanını onaylar. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un **Hiyaneti Vataniye Kanunu**'na bir madde eklen-

mesi yolundaki kanun teklifi de oybirliği ile kabul edilir. Bu maddeye göre:

*Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadiyle cemiyet teşkili memnurdur. Bu kabil cemiyeleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi esas ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun, ahali arasında fesat ve nifak ikası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veya fiili bir şekilde veya nutuk iradı veya neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur*⁸⁴.

Kanun maddesinden de anlaşılacağı üzere devlet, hareketin bir dini kalkışma olmadığını, ancak dinin "**alet**" olarak kullanıldığını ve bu nedenle ceza hükmüne bağlanması gerektiğini istemekle, başlangıçtan beri hareketin bir ulusal hareket niteliğinde olduğunu teşhis etmiş ve buna uygun önlemleri almaya çalışmıştır.

Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümet alınan bu önlemleri, hareketin bastırılması için yeterli saymasına karşın, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, kuracakları düzen açısından bu önlemleri yeterli görmemektedirler. Bu nedenle İsmet Paşa **Takrir-i Sükun Kanunu**'nun çıkarılmasını isterken, Kemalistler'in amaçları artık ortaya çıkmaya başlamıştır. Ali Fethi Bey'in direnme gücü kalmaz ve istifa eder. İsmet Paşa'nın başbakanlığında yeni hükümet 04 Mart günü göreve başlar⁸⁵. İsmet Pa-

84) Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c. 17, s. 370 – 374.

85) 04 Mart 1925 günü İsmet Paşa (İnönü), Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Gurup'unda hükümet listesini açıkladı. Hareket sırasında ve sonrasındaki sorumlulukların bütünü bu hükumete aittir:

şa, meclise çok kısa bir hükümet programı sunar ve programda içişleri konusunda, "hadisenin süratle ve **şiddetle** bastırılması" ndan bahseder (vurgu bana ait. O.A.). "**Şiddet**" yalnız askeri alanda değil, hukuk alanında da artık Kürtlerin yaşamında temel motif olacaktır. Yetmiş yıl önce Türk siyasi literatürüne Kürtler nede niyle giren bu kavram doğrultusunda hareket eden iktidarlar, her zaman bu motifi fazlasıyla kullanarak ve uygulayarak kendi iç kamuoyu önünde daha çok pirim yapmışlardır.

Ardından Şark İstiklal Mahkamesi (Diyarbakır'da) ve Ankara İstiklal Mahkemeleri kurularak bu mahkemele rin başkan ve üyeleri seçilir. İki mahkemenin işleyişleri arasında farklılık vardır. Şark İstiklal Mahkemesi Kürdistan'da ve Kürtleri yargılamak ile görevlidir. Bu mahkemede avukat tutmak mümkün değildir. Bu mahkemenin kararlarına karşı yargı yoluna gitmeye sanıkların hakkı olmamasına karşın savcılığın itiraz hakkı bulunmaktadır. Verilen kararlar kesindir. İdam kararları anayasaya göre meclisin onayından geçmesi gerekirken, bu mahkemenin vereceği idam kararları bu gerekliliğin dışında tutulmuş ve infaz yetkisi kolordu komutanlarına verilmiştir. Ankara İstiklal Mahkemesinin görev alanı ise geri kalan Anadolu parçasıdır. Rejime muhalif siyasilere ve basına karşı kurulan bu mahkemede verilecek idam

Başbakan
Dışişleri Bakanı
İçişleri Bakanı
Bayındırlık Bakanı
Maliye Bakanı
Ticaret Bakanı
Adalet Bakanı
Tarım Bakanı
Milli Savunma Bakanı
Deniz Bakanı
Maarif Bakanı
Sağlık Bakanı

İsmet İnönü
Tevfik Rüştü Aras
Cemil Uybadin
Süleyman Sırrı
Hasan Saka
Ali Cenani
Mahmut Esat Bozkurt
Sabri
Recep Peker
İhsan
Hamdullah Suphi
Dr. Refik Saydam

kararları meclisin onayını gerektirmektedir.

Mustafa Kemal, kuracağı dikta rejiminin hukuksal formülasyonunu ve siyasal temellerini giderek sağlamlaştırmaktadır. Muhalefete karşı yürütülen devlet baskısı, 1926 daki İzmir Suikastı olayından sonra durulmaya başlamakla birlikte, Kürtlere yönelik devlet baskısı boyutlanarak ve kurumlaşarak devletin temel politikası biçiminde sürecektir, ancak 1950li yıllarda bir durulma dönemi yaşanacaktır. 1959 yılında 49lar olarak bilinen Kürt tutuklaması, Kürtler için yeni bir dönemin başlangıcının habercisi oldu. 1960 darbesinden sonra çıkarılan 105 sayılı kanunla Kürt gelenksel önderliklerine mensup ailelerden 55inin sürgün edilmesi ile Kürtlere yönelik geleneksel devlet politikası yeniden günümüze dek boyutlanarak sürecektir.

C) Yargılamalar ve İnfazlar

İstiklal Mahkemesi Kanunu yürürlüğe girince, Türkiye Büyük Millet Meclisi kendi üyeleri arasından mahkemenin başkanlığına Denizli Milletvekili Mazhar Müfit'i (Kansu), üyeliklere Kırşehir Milletvekili Lütfi Müfit (Özdeş) ve Urfa Milletvekili Ali Saip'i (Ursavaş), savcılık makamına Balıkesir Milletvekili Süreyya Bey'i (Örgeevreni), yedek üyeliğe ise Bozok (Çankırı) Milletvekili Avni Bey'i (Doğan) seçti. Şark İstiklal Mahkemesi, 26 Mayıs 1925 te 79 sanıklı Şeyh Said Efendi ve arkadaşlarının davasının yargılamasına başladı.

Yargılama boyunca Şeyh Said Efendi, hareketin yönetimi konusunda tüm sorumluluğu üzerine aldı. Bu konuda tereddüt etmedi. Hareket konusunda sorulan tüm sorulara kendi adına konuştu. Hareket adına hiç konuşmadı. Din hükümlerinin ortadan kalkması nede-

niyle bir hareket "*tasavvurunda*" olduğunu söyledi. Ancak Piran'da silahlar patladıktan sonra kendisini hareketin başında bulduğunu ısrarla iddia etti. Hareketin kendiliğinden doğduğu, örgütlü bir hareket olmadığı konusunda ısrarlı davrandı. Mahkemenin ısrarlı sorularına karşın bir konuda çok direngendir: "*Ne hariçten, ne dahilden bir teşvik eden yoktur. Hariçten maksadım ecnebilerdir*"⁸⁶.

Mahkemede neden bu tavrı takındı? Mahkeme ondan nasıl bir ifade bekliyordu? Mahkemenin beklentileri yerine geldi mi? Can telaşına düştü mü? Bu sorulara çok net cevaplar verebilmek için henüz elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hâlâ Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivinde bulunan dava dosyasının bütünüyle incelenmesi halinde bu sorulara net cevaplar bulmak mümkün olacaktır. Ancak parça parça yansıyan bilgilerden hareketle Şeyh Said Efendi'nin tavrını net olarak kavrayabilme imkanı çok sınırlıdır.

Mahkemenin zabıtlara geçirtmek istediği önemli bir husus, hareketin Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ile olan ilişkisiydi. Şeyh Said Efendi'den ısrarla sorulmasına rağmen bu hususta mahkeme istediği beyanı alamadı. Gerçekte de bu parti ile hareket arasında herhangi bir ilişki yoktu. Ayrıca o dönemin muhalif basınını susturmak amacıyla, hareketle basının bu kesimi arasında ilişkilerin olup olmadığı konusunda da sorular soruldu. Şeyh Said Efendi o konuda da mahkemenin istediğini vermedi. Sadece zaman zaman **Sebülürreşad** gibi dini yayın yapan gazeteler okuduğunu ve etkilendiğini beyan etmekle yetindi. Ama mahkemenin elde etmek istediği bilgi bu değildi. Bu konuda mahkeme yedek üyesi Avni Doğan, sonradan şunları söylemektedir: "*Şeyh Sa-*

86) Ahmet Süreyya Örgüevren Şeyh Said İsyanı ve İstiklal Mahkemeleri, Dünya Gazetesi, 12 Haziran 1957, tefrika no: 59.

id'in gazeteler hakkında yaptığı beyanat. kendi fikrin-den doğmuş değildi. Ona telkin yapılmış, muayyen isimler verilerek, onları itham ederse cezasının hafifleyeceği vadolunmuştu"⁸⁷.

Mahkeme, Kemalist diktatörlüğün kurulabilmesi için tasfiye edilmesi kararlaştırılan siyasi muhalefeti ve muhalif basını Şeyh Said Efendi'nin ağzından suçlamak istiyordu. Böylece bir yanda tasfiye etmek istediği güçlere karşı elde kesin kanıtlar bulunduğu iddiası rahatlıkla ortaya atılabilecek, diğer yanda bu kesimlerin, Şeyh Said Efendi'nin şahsında Kürt halkının lanetlemesi sağlanacaktı Ama bu konuda mahkeme beklediğini elde edemedi.

Mahkemede direngen davranan Şeyh Said Efendi'nin hareketin, dinsel bir kıyam olduğunu belirtmesinin nedenini tahmin etmek mümkündür. Şeyh Said Efendi'nin Kürt tarihi konusunda bilgi sahibi olduğu ve geçmişteki Kürt ulusal hareketleri konusunda yargılara sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Son olarak Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi'nden sonra devletin gerçekleştirdiği kıyım, talan, yağma ve zulüm hakkında hafızası yeterince tazedir. Kürtlerin yeni bir kıyıma uğramamaları için hareketin niteliğini değişik göstermek istemesi mümkündür. Bununla Kürt halkını bir kıyımdan uzak tutmayı başaracağını sanmıştır, ama yine de Kürt halkı kıyımlardan kurtulamamıştır.

İkinci bir düşünce olarak, Kemalist yönetim, bu hareketin ulusal nitelikli bir hareket olduğunu çok iyi bilmekle birlikte, Kürt ulusal meselesini güncelleştirmek niyetinde değildir. Devlet, yalnız o gün için değil ilerisi için de öngörülüdür. Kürt ulusal hareketini Kürtlerin ağzından hatta hareketin liderinin ağzından lanse et-

87) Avni Doğan Kurtuluş ve Sonrası, s. 174.

mekle, ilerici bir tavırla dünya kanuoyunun önüne rahat biçimde çıkına imkanı bulabilecektir. Böylece bir yandan Kürtlere yönelik baskıları mazur göstermek imkanını kazanırken, diğer yandan, ileride laik bir Türk devletinin Kürtlere tercih edilmesi gerektiğinin mesajını vermektedir. Sonuçta dünya dinamiklerinin Kürt meselesine daha uzak bir noktada durmaları sağlanmış olacaktır. Devlet Kürtleri yalnız din noktasında değil, ileride Kürtleri radikal solculuğa bulaştırarak da dünyadaki demokratik güç merkezlerinin ilgisinden uzak tutmayı başaracaktır. Ne yazık ki bilmeden bu noktada Kürt aydın kesimleri de devletin politikasına hayli yardımcı olmuşlardır. Sonuçta her Kürt ulusal hareketinde olduğu gibi bu hareketin de isim babası yine devlet olmuştur.

Şeyh Said Efendi, idam sehpasına yürürken, Ali Saip Bey ile yaptığı diyalog bazı çağrışımlar yapmaktadır:

— *Saip Bey hani ya doğruyu söylersem kurtaracaktım?*

— *Ne yapalım Said Efendi, seninle Hınıs'ta kuzu yiye-medik⁸⁸.*

Anlaşıyor ki Şeyh Said Efendi ile Ali Saip Bey arasında daha önce bir görüşme olmuştur. Bu görüşmeye başkaları da katılmış olabilir. Ayrıca Savcı Süreyya Bey de onu hücrelerinde ziyaret etmiştir. Bu buluşmalarda Şeyh Said Efendi'nin belli bir doğrultuda ifade vermesi için kendisine vaatle bulunulduğu ve ikna edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Anlaşıyor ki hayatının bağışlanacağı vadedilmiş. Buna karşılık Şeyh Said Efendi'den hareket ile Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ile ilişkilerinin olduğu, muhalif basın ve dini yayın yapan basınla ilişkiler içinde bulunduğu, hareketin bir "irtica" hareketi olduğu yolunda beyanda bulunması istendiği anlaşılmaktadır. Şeyh Said Efendi'nin hareketin

88) Uğur Mumcu a.g.e. s. 159.

dinsel bir hareket olduğunu söylemesinin bir nedeni de bu olabilir. Şeyh Said Efendi, bunun, Kemalistler tarafından nasıl bir politik malzeme olarak kullanılacağını göremedi. Fakat başkalarına iftira atmaktan kesinlikle kaçındı. Yine de kesin yargılara varabilmek için henüz yeterli donelere sahip değiliz.

Yargılama boyunca Şeyh Said Efendi'nin sakin olduğu, can telaşına düşmediği, anlaşılıyor. İdam gecesi Cumhuriyet gazetesi muhabiri Doğan'ın uzattığı deftere Arapça olarak şunları yazıyor: *"Siz başıma gelenlerle uğraşmayı bırakın, umurumda değil. Bana verilen ceza- dan kurtulmak için hiçbir gayret de göstermiyorum. Önemli olan gittiğim yolun Allah ve din yolu olmasıdır. Mehmed Said Nakşibendi"⁸⁹*. İdam sehpasına giderken mahkeme üyeleri ile şakalaşıyor, gülüyor ve bir ara, *"Fena yaptık, bundan sonra iyi olur inşaallah."* diyor. Bu sözleri ile, idealleri konusundaki ümitlerini yitirmediğini fakat hareket sırasında hatalar yapıldığını kabul ettiğini ve Kürt halkına vasiyetini bildirdiğini düşünüyorum. İdam sehpasında söyledikleri de bu yargıyı kuvvetlendirmektedir:

"Dünya yaşantının sonu geldi. Milletim için kurban edildiğimden dolayı pişmanlık duymuyorum. Yeter ki torunlarımız bizi düşmanlarımızın önünde mahcup bırakmasınlar"⁹⁰.

İstiklal Mahkemesi'nin dava dosyası bütünü ile kamuoyunun bilgisine sunulmadıkça, bu konuda hem net yargılara varmak mümkün olamayacak, hem de bu konuda spekülasyonların artması önlenemeyecektir. Erişilebilen bilgiler çoğunlukla o günün basınında çıkan bilgilerdir veya resmi görevlilerin hatıralarıdır. Basın, ancak siyasi iktidarın izin verdiği kadar ve istediği

89) Doğan Cumhuriyet Gazetesi, 30 Haziran 1925.

90) Garo Sasoni a.g.e. s. 176.

biçimde yazabilmiştir. Basında yazılanlara bakıldığında, Seyid Abdulkadir'in, oğlu Seyid Mehmed'in, Kemal Fevzi Bey'in, Şeyh Said Efendi'nin ifadelerindeki kopukluklar ve çarpıtmalar çok net biçimde görülebilmektedir. Tahrifat çok büyüktür. Resmi görevlilerin anılarına da çok ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Onlar, yaptıkları hukuk dışı uygulamaları meşru gösterebilmenin telaşı ve çabası ile olayları izaha çalıştıklarından, yazdıkları hem objektif değildir hem de kendilerini Kemalizm'in politik tercihlerini yansıtmak ödevi altında hissettiklerinden kasıtlıdır.

Şeyh Said Efendi ve 46 arkadaşı, 29 Haziran Pazartesi gününün ilk saatlerinden itibaren vahşice katladıldılar. İnfazlar infaz usulüne ve infaz hukukuna aykırı biçimde gerçekleştirildi. İnfaz sırasında subaylar eşleriyle birlikte hazır bulundu. İnfaz anını Cumhuriyet Gazetesi muhabiri Doğan şöyle yazar: "*Şeyh* (Şeyh Said Efendi kastediliyor O.A.). *asılincaya kadar yirmi kişi daha darağacına çekilmişti. Seyre gelen halk ilmiğini bir şeyhin boynuna geçirmek için birbirleri ile cenkleşiyorlar. müsabaka ediyorlardı.(...) Bundan sonra matbuat, teyyareciler, muhabereciler, şoförler namına gruplara mensup biri tarafından bir şeyh ipe çekildi*"⁹¹. Bunlar yapılırken, infaz yerine getirilen subay ve memur eşlerine yapılanlar alkışlatılmıştır. Türk kadını da bu vahşete son anda böylece katkılarını sunmuştur. "Halk" denen kesim de budur. Devlet, hukuksal bir infaz işlemini yerine getirmemiş, cinayet işlemiş, cinayet işletmiştir. Bu nedenle de infaz edildi demek mümkün değildir. Katledildiler.

Asılan 47 kişi öğleye kadar darağaçlarında asılı kaldıktan sonra, topluca açılan bir çukura gömüldüler. Hareketin önder kadrosunun büyük bölümü böylece

91) Doğan a.g.e.

tasfiye edildi. Hareket bölgesinde de devlet büyük bir "temizlik" hareketına girişti. Ancak bazı gruplar, teslim olmayarak, dağlara sığındılar ve gerilla taktikleri ile mücadelelerini sürdürdüler. Bu gruplardan bir kısmı daha sonraki Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin askeri ve siyasi kadrolarının çekirdeğini oluşturdular.

Hareket boyunca ve sonrasında devlet güçleri 337 köyü, 8896 haneyi tamamen yıkıp yakmış, 15.382 kişiyi öldürmüştür⁹². Hareket sırasında Kürtlerin savaşçı kaybı düşüktür. Bu rakamın büyük ağırlığını siviller oluşturmaktadır. Kıyımı adli mekanizma da büyük ölçüde yapmıştır. Olson, "*İstiklal Mahkemeleri'nin görevleri süresince, 7440 kişinin tutukladığını ve 660 kişiyi idam ettiğini*" yazar⁹³. Dersimi ise idam edilenlerin sayısının çok daha yüksek olduğunu, sadece Elazığ'da 400 Palu ve Çabakçur'lu (Bingöl O.A.) gencin idam edildiğini yazar⁹⁴.

92) Yılmaz Odabaşı Şeyh Said İsyanı (1925 Kürt Ayaklanması) -destan s. 65. Odabaşı, kaynak olarak Dr. Chirguh Blech La Question Kurde (Kürt Sorunu) Kahire 1930, s. 52 yi kaynak göstermektedir.

93) Robert Olson a.g.e. s. 186.

94) M.Nuri Dersimi a.g.e. s. 181.

BÖLÜM III

HAREKETİN NİTELİKLERİ

A) Hareketin Ulusal Niteliği

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin niteliği konusunda yazarların görüş birliği içinde olmadıkları bilinmektedir. Bu görüşler arasında büyük ayrılıklar vardır. Bunun temel nedenlerinden biri, resmi tarih tezinin bu hareketi izah biçimi ve buna bağlı olarak hareketle ilgili bilgi ve belgelerin saklanmış olmasıdır. Sağ ve sol Kemalistler hareketin niteliğini değişik göstermek konusunda elbirliği ve ağızbirliği yaparak çok önemli çabalar göstermişler ve bu hususta başarısız oldukları da söylenemez. İlericilik ve laiklik adına harekete sahip çıkma cesareti gösteremeyen solcu Kürt aydınları, uzun süre bu hareketin ulusal niteliğini yadsıyarak veya görmezden gelerek bu hareketi, Kürt tarihinde olmamış bir olay olarak gözden uzak tutmayı yeğlemişlerdir. Sol Kemalistler bunun dinsel bir hareket olduğunu ileri sürüp, solcu Kürt çevrelerin gözünden kaçırırken, ilginçtir ki Kürt islamecılar da çok uzun süre bu harekete ilgi göstermediler. Türkiye'de gerek islami çevreler, gerek sol çevreler ve gerekse bütünüyle Kemalistler, birbirlerini denetleme gereği duymadan, alabildiğine tek yanlı ve bilimsel araştırma metodlarını hiçe sayarak bu hareket hakkında hayli yazdılar.

Başlangıçta, Kemalizm'in yoğun baskısı nedeniyle islami odaklar, bu hareketin niteliği konusunda sessiz durmayı tercih ettiler. 1980 yılından sonra Kürt sorunu gerek Türkiye'de, gerek Ortadoğu'da siyasal gündemin önemli maddesi haline gelince, Türk-İslami çevreler de Kürt sorununu bir ucundan tutup irdeleme gereği duydular. Faydacı bir yaklaşımla, özellikle 1925 Kürt Ulusal Hareketi'ne özel bir ilgi göstermeye başladılar. Ancak hareketi, Şeyh Said Efendi'nin şahsına indirgeyip, buradan hareketle islami bir hareket olarak sunmaya çalıştılar. Hatta bazı islami dergiler, Şeyh Said Efendi için özel sayılar çıkararak, bu sayılarda onun torunlarının ağzından hareketin, islami bir hareket olduğuna ve Şeyh Said Efendi'nin islam adına "*kıyam*" ettiğini kanıtlama çabası içine girdiler⁹⁵.

Öte yandan tüm resmi tarih yazıcıları ve Kemalist araştırmacılar da, hayli zorlanarak, hareketin bir "*irtica*" hareketi olduğu konusunda birbirleriyle adeta yarıştılar. Bununla da yetinmediler, hareketin "*İngiliz kışkırtması*" olduğunu ileri sürerken, elle tutulur ciddi hiç bir kanıt da sunamadılar. Kemalist tarihçiler, tarihi tahrif etmek konusunda hayli deneyimlidirler. Kürt tarihini inkar ve tahrif konusunda ise bu deneyimlerine ilaveten, kendilerini ulusal bir görevin altında hissetmektedirler. Kürt tarihi konusunda bu yazarlar her zaman hayli kurnasız olmuşlardır. Kemalistler, hareketten dört yıl önce çok kanlı biçimde bastırılan Koçgiri Kürt Ulsal Hareketi için, "*Hilafete karşı*" bir hareket nitelmesi yaparken, dört yıl sonraki Kürt ulusal hareketi için, "*Hilafeti geri getirmek*" nitelmesini kolaylıkla yapabilmişlerdir.

Türk sol çevrelerininde bakış açıları pek farklı değildir. Zaten onlar Kemalizm'in sol versiyonu olarak mis-

95) Tevhid Dergisi, 30 Haziran 1992.

yon üstlendikleri için temelde farklı olmaları da mümkün değildi. Bunlar, hareketi nitelerken, ilave olarak "gerici" nitelmesini de kullanmışlardır. Hepsinin çabası, hareketin ulusal niteliğini gözden ırak tutmak olmuştur.

Pek çok yabancıнын bu konuda yazdığı eserler ise son yıllara kadar Türkiye okuyucusu tarafından bilinmemekteydi. Bu tür eserlerin basılması özenle engelleniyordu. Ancak son dönemde bu tür engel ve yasaklamaların büyük ölçüde aşıldığına tanık olmaktayız.

Şeyh Said Efendi'nin önderliğinde gerçekleşen hareket, Kürt ulusal haklarının elde edilmesi için ikiyüz yıldan beri süregelen Kürt ulusunun ulusal mücadelesinin bir halkasıdır. Önemlidir: Kürt ulusal hareketlerinin ilk siyasi örgütlü halkasıdır. Azadi örgütünün amaçlarını anlamakla eşdeğerlidir. Azadi'nin istemlerine ve kongre kararlarına bakıldığında karşımıza bağımsız Kürdistan istemi çıkmaktadır. Bu siyasal tercihini silahlı direnme ile gerçekleştirebileceğine inanmıştır. Hareketin amacı ve niteliği konusunda Başkaya'nın değerlendirmesi ilginçtir ve önemlidir:

"Asıl ibret verici olan Komintern'in de Şeyh Said ayaklanmasını gerici bir ayaklanma olarak görmesi ve İzvestia'da çıkan bir yazıda olayın "feodal ve karşı devrimci Kürtlerin İngilizler tarafından tezgahlanan bir hareketi" olarak değerlendirmesidir. TKP (Türkiye Komünist Partisi O.A.) de Mustafa Kemal'e tam destek veriyor. Varlığını Stalin'e borçlu olan ve olaylara Sovyet Devrimi'nin çıkarları açısından bakan bu partiden daha fazlası beklenebilir miydi? Komintern'in yayın organı da 1925te, "Kürt ayaklanması İngiliz Emperyalizmi'nin Ortadoğu'daki yeni bir saldırı manevrasıdır."

"Şeyh Said Ayaklanması'nı "Hilafet ve Saltanat'ı geri getirmek isteyen bir hareket" olarak görmek bir resmi

ideoloji kategorisidir. Bir halkın dini inançlarla ayaklandığı tarihte pek rastlanılacak bir şey değildir. Şeyh Said Ayaklanmasın'da dini bazı sloganlar kullanılmış olsa da, asıl amaç siyasal ve ulusal haklar elde etmektir. Üstelik bu sloganlar, ulusal bağımsızlık için pekala kullanılabilirdi. Mustafa Kemal'in kendisi de Milli Mücadele boyunca hep dini sloganlar kullanmamış mıydı? Dini sloganlar son tahlilde söz konusu topluluğun kimliğini yansıtan sloganlardır. Şeyh Said İsyanı'nda 206 köyün yerle bir edildiği, 8785 evin yakıldığı, 15200 insanın öldürüldüğü hatırlanırsa, böylesine kapsamlı bir hareketin dini nedenlerle ve Hilafet'i restore etmek amacıyla yapıldığını savunmak zordur. Bu konuda, Kıvılcımlı şunları yazıyor: "Kürdistan'da köylü devriminin elifini bile ağzına almayan, Şark'a demokratik burjuva devrimini büsbütün yasak eden, buna karşılık Kürt ağaları ile el ele vererek Kürdistan'ı iktisaden ve siyaseten sömürgeleştiren Cumhuriyet burjuvazisi, elbette ki şark isyanındaki mevkiini kendisi herkesten iyi bilir."

"Hareketin, gerçek amacının Hilafet ve Saltanat'ı geri getirmek olmadığını Kemalist yönetim de pekala biliyordu. Ne ki, ulusal ve uluslararası kamuoyunu yanıltmak için böyle manipülasyonlara ihtiyaç vardı. Başbakan Fethi Okyar, isyanla ilgili olarak meclisteki uzun açıklamasında "Olay padişahlığı, Hilafeti ve Abdülmeccid'in oğullarından birinin saltanatını sağlamak gibi gerici bir propaganda altında Kürtçülüktür. Genel durum budur." diyor"⁹⁶.

Bu hareketin, Kürt ulusal hareketi olduğunu yalnız Fethi Bey itiraf etmiyor. Fethi Bey'in bu hareket nedeniyle başbakanlıktan alınarak yerine getirilen İsmet Paşa'nın başbakanlığındaki hükûmet de aynı gerçeği itiraf

96) Fikret Başkaya Paradigmanın İflası, Doz Yayınları, İstanbul, s. 64.

ediyor. Bakanlar Kurulu 03 Mayıs 1925 günlü toplantısında bu konuyu görüşüp, hareketin niteliğini gözlerden uzak tutmanın tedbirlerini araştırıyor ve aldığı tedbirleri, "**gizli**" kaydı taşıyan 1845 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile ilgili yerlere tamim ediyor:

Kararname

Yüce Genel Kurmay Başkanlığı'ndan gelen 30 Nisan 1341 (1925) tarih ve 1835/2270 numaralı tezkerede, son isyan ve irtica olayının basınımızda ve özellikle İstanbul basınının büyük bir kısmında genel bir Kürt ayaklanması şeklinde gösterilmesi iç ve dış düşmanlarca propaganda zemini ittihaz edilmekte olduğundan ve esasen sınırlı bir sahada çeşitli emeller ve iğfalat (aldatmalar) neticesi oluşan olayın büyütülmesi uygun olmadığından, isyanın ayrımcılıktan ziyade, irticai cehalet ve aldatma neticesi olduğu zemininde yayın yapılması için gereğinin yerine getirilmesi teklif olunmuştur.

Keyfiyet, İcra Vekilleri Heyeti'nin 03 Mayıs 1341 tarihli toplantısında tezekkür esnasında, genel ve tertip olunmuş bir irticanın görünümü olduğu tesbit ve malum olan hadisenin, basında Kürt sorunu şekline inhisar ettirilmesi gerçeğe mutabık olmadığı kadar siyaseten de sakıncalı olduğundan, keyfiyetin bu açıdan yayınlanması için Dışişleri Bakanlığı'na tevdiî münasip görülmüştür⁹⁷.

Ayaklanmayı "şiddetle" bastırma çabasında olan hükümet, olayın Kürt ulusal hareketi olduğunu biliyor ve kabul ediyor. Bunu basın da biliyor ve böyle yazıyor. Ancak hükümetin "iç ve dış düşmanları" vardır ve gerçeğin bu odaklarca "**propaganda**" aracı olarak kullanılacağı

97) Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi.

kuşkusu nedeniyle gizlenmesi ve "irtica" hareketi olarak sunulması gerektiğine karar veriliyor. Bu noktada basın emir veriliyor ve basın da son derece titiz biçimde bu emri yerine getiriyor. İlginçtir tüm bu istemler, bugünün Milli Güvenlik Kurulu konumunda olan, o günün Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hükûmetten isteniyor ve hükûmet te tartışmasız bunu kabul edip uyguluyor.

Bu kararnameyi yayınlayan hükûmetin Başbakanı İsmet İnönü, ömrünün son yıllarında yazdığı hatıralarında, hareketin niteliğini, her nedense itiraf etme ve açıklama zorunluluğu duyuyor: "*Şeyh Said İsyanı'nın sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak gerektiği kanaatindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmek gerekir*"⁹⁸. Burada İsmet İnönü "**herhalde**" sözcüğünü ihtimal anlamında kullanmamakta, kesinlik ifade eden her durumda, her halükarda anlamında kullanılmaktadır.

Hareketin yaşandığı dönem ve hareketin önder kadrolarının yetiştiği geleneksel kurumların, etkisi düşünüldüğünde, bu hareket boyunca dinsel slogan ve istemlerin kullanılmış olması ve bunun katılımı artırma amacına yönelik olması doğaldır. Hareketin önderlerinin inançlı dindarlar olduğunu da unutmamak gerekir. Bu durumun bir aykırılık olarak algılanmaması gerekir. Bu hususta Tucker, ulusalcılıkla din arasındaki ilişkiyi yadsınamakta ve hareketi değerlendirirken, "... Şeyh Said İsyanı, bazı gözlemcilerin günümüz İran'ıyla bağlantı kurdukları bir şeyi yıllarca önce göstermişti: Milliyetçilik ile din arasında bir ortak yaşam olasılığı" belirlemesini yapmaktadır⁹⁹. Sanıyorum o günün ortamında Kürdistan'da bu yaklaşım, pragmatik bir seçenek olmaktan da öte, reel yaşamın gerekliliğinden kaynaklanmaktaydı.

98) İsmet İnönü Hatıralar, 2.kitap, s. 202.

99) William F. Tucker Robert Olson'un a.g.e. s. 16.

Olson da hareketin, Kürt ulusal direnmesi olduğu sonucuna varırken, hareketin, "siyasi ve sosyo ekonomik alanlardaki temel alt üst oluşlara karşı, önemli bir milli tepki" olduğu yolundaki belirlemeyi Amal Vinogradov'dan aktarmaktadır¹⁰⁰. Van Bruinessen de, "1925 Şubat'ında Türkiye Kürdistanı'nda geniş bir alanda bir Kürt isyanı çıktı." belirlemesini yaptıktan sonra¹⁰¹, Şeyh Said Efendi'nin kişiliğini irdelerken de, onun çok dindar ve milliyetçi biri olduğunu söyleyerek, hareketin "cihad" olarak adlandırılması ve Şeyh Said Efendi'nin "Emüril Mucahidin" sıfatını kullanmış olmasını, dinin tek başına isyanın arkasındaki dürtü olduğu anlamına gelmediğinin altını çizmektedir.¹⁰² Kaldık ki, Şeyh Said Efendi, yayınladığı ilk iki bildiriden sonra "Emüril Mucahidin" sıfatını artık kullanmamış, onun yerine "Hadımül Mucahidin" sıfatını kullanarak, kendisinin bu hareketin hizmetinde olduğunu belirtmiştir.

Sasoni ise bu hareketin niteliği ile ilgili olarak Türk İstiklâl Mahkemeleri'nden üç sonuç çıkarmaktadır:

1) Kürt İsyanı'nda hiç bir yabancı devletin parmağı yoktur, tam aksine Kürt bağımsızlık hareketini ezmek için komşu devletlerden bazıları Türkiye'ye yardında bulunmuşlardı.

2) Kürt isyanı gerici ve dinci bir isyan olmadığı gibi, gerici Türk unsurlarla hiç bir ilgisi, bağı mevcut değildi.

3) Silaha sarılan bütün Kürtlerin amacı Türk boyun-duruğundan kurtulmaktı¹⁰³.

100) Robert Olson, a.g.e. s. 231, Sonuç bölümüne ait 3 nolu dipnot. Robert Olson, bu bilgiyi, Amal Vinogradov'dan aktarıyor. "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered The rol of Tribes International Politics" International Jurnal of Middle East Studies 3 (Nisan 1972) : 124 - 125. Bu makale hareketle ilgili çalışmaların iyi bir bibliyografyasını da içermektedir.

101) Martin Van Bruinessen a.g.e. s.327.

102) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 370.

103) Garo Sasoni a.g.e. s. 175.

Daha önceleri halifelere, padişahlara ve Jön Türkler'e karşı savaşılan Kürtlerin, Asya'nın uyandığı ulusal kurtuluş devrimleri çağında ulusal zulümden kurtulmak istemelerinde garipsenecek bir durumun olmaya-
cağını belirten Hasretyan, hareketin, ulusal bir hareket olduğunu söylemek mümkündür ve gereklidir, diyor¹⁰⁴.

K. Mazhar Ahmed de, başka bir açıdan değerlendirme yaparak yine aynı sonuca varmaktadır: *"Türk egemen sınımların şöven politikası, halkın büyük ölçüde atalarının yıllarca süren mücadeleleri içinde biçimlenen duygularını çok çabuk harekete geçirdi. Yabancı tarihçiler, daha 1925 Ayaklanması'ndan bir süre önce, Kemalistler'in Kürtlere karşı uyguladıkları şöven siyasetin sonuçlarına dikkati çekmişler ve bu siyasetin sonuçta Kürtleri zorunlu olarak ayaklanmaya iteceğini vurgulamışlardır"*¹⁰⁵.

1925 Kürt Ulusal Hareketi, bir Nakşibendi şeyhinin önderliğinde sürdürülmüştür. Bu harekette kurulan beş askeri cephenin dördünün komutanlıklarını şeyhler üstlenmiştir. Mustafa Kemal'in, Hilafeti kaldırmış olması, toplumsal bir muhalefetin varlığı nedeniyle dinsel motiflerin hareket boyunca kullanılmış olmasını, doğal ve hatta zorunlu bir araç haline getirmektedir. Dinin araç olarak kullanılmış olmasının, başka bir ifade ile, bu denli yoğun kullanılmış olmasının ana etkenlerinden birisinin de Azadi'nin ayaklanmayı, örgüt olarak yönetememiş olmasından kaynaklandığını söylemek mümkün görünmektedir. Azadi, bu ayaklanmanın hazırlıkları içinde iken önder kadrosunu yitirince ve hareket de zamansız başlayınca, hareketin yönetimi artık geleneksel önderliğin eline geçme durumunda olmuş-

104) M. A. Hasretyan a.g.e. s. 48 – 49.

105) K.Mazhar Ahmad 1925 Kürt Ayaklanmasının Niteliği Üzerine, s. 66..

tur. Bu nedenle hareketin hemen öncesinde ve hareket boyunca dinsel motiflere sıkça rastlamak daha da mümkün olmaktadır. Oysa ki hareket, yenildikten sonra, mücadeleyi sürdüren bu hareketin içindeki bazı kadrolar ve silahlı gruplar 1927-1930 Ağrı Kürt Ulusal Başkaldırısı'nın çekirdek gruplarını oluşturmalarına karşın, Ağrı Başkaldırısı'nda bu motiflere rastlanmamış olması bunu düşündürmektedir.

Hareket öncesinde ve sırasında Şeyh Said Efendi hep Kürdistan'a bakmaktadır. Hatta Kürdistan'ın diğer parçaları ile ilişkiler ağını kurup geliştirmek çabası içindedir. Hareket, salt dinsel nitelikli ve hilafeti geri getirme amaçlı olsaydı kuşkusuz hareketin batıya dönük olması ve Türk islamcı odakları ile ilişkiler içinde olması gerekirdi. Oysa ki hareketin böyle bir tercihi ve tavrı yoktur. Hele iddia edildiği gibi İngilizlerin desteği ile hilafeti geri getirmek gibi bir amaç, ne Kürtler için reel bir durumdur, ne de İngilizler için tercih edilebilir bir husustur. Çünkü, *"İngiliz siyaseti için İslamiyet'in ideolojik bir merkez olmaktan çıkması arzulanan bir şeydi. Hilafetsiz bir Türk devleti, batının müttefikleri olarak kaldıkça, bu bölgedeki emperyalist çıkarların güvence altına alınmasını büyük ölçüde kolaylaştırırdı. Sonuç olarak Hilafet'in tasfiyesi emperyalizmin çıkarları ile de çakışmaktaydı. Bu nedenle emperyalistlerin Hilafet ve Saltanatı yana olduğu biçimindeki görüş, sadece resmi ideolojinin bir uydurmasıdır"*¹⁰⁶.

Hareketin niteliği konusunda önemli bir belge de Şeyh Said Efendi ve arkadaşları hakkında açılan davanın kararının teshimi sırasında Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Bey'in sanıklara hitaben söylediği, *"Hepiniz bir noktaya, yani Bağımsız Kürdistan'a yöneldiniz. Yıl-*

106) Fikret Başkaya a.g.e. s. 44.

lardan beri düşündüğünüz ve hazırladığınız genel ayaklanmayı yaparak bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız." sözleri önemlidir ve bu resmi bir belirlemedir. Bu belirleme, hem hareketin amacı konusunda nettir, hem de hareketin örgütlülüğü ve planlanmış olmasının saptanması açısından önemlidir¹⁰⁷.

Hareket hakkında başlangıcından beri bilgisi bulunan ve sonradan hareket içinde de yer alarak, Şeyh Said Efendi'yi bir provokasyonla Kemalist yönetime teslim eden Binbaşı Kasım, İstiklal Mahkemesi'nde verdiği ifadede, hem hareketin amaçlarını, hem de hareketin amacının sanıklar tarafından neden gizlendiğini net biçimde belirtmiştir. *"Asıl sebep, Kürdistan İstiklali idi. Kürdistan Cemiyeti nihayet 'Kürdistan İstiklâl ve İstihlası Cemiyeti' hafiyesine inkılâp etti. Bu cemiyete girenken yapılan yemin o kadar müthişti ki, mensuplarının kafasını kesseler söylemezler"*¹⁰⁸. Gerçekten bu konuda ser verildi ama sır verilmedi. Mahkemede Azadi ile ilgili bilgi verilmedi. Oysa ki sanıklar arasında Azadi'nin önemli isimleri de bulunuyordu.

Hareketin, dinsel bir hareket olduğu yönündeki iddialar, genelde resmi devlet tezine uygun davranma endişesinden ve titizliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak bunun doğru olmadığını devlet de onun resmi tarih yazıcıları da çok iyi bilmektedirler. Fakat Kemalist strateji gereği hareketin amaçlarını çarpıtmak onların önüne bir görev olarak konulmuştur. Hareketi devlet nitelerken, devanlı ikili açıklamayı tercih etmiştir. Gizli ve resmi yazışmalarda hareketin bir Kürt ulusal başkaldırısı olduğu net biçimde belirtilirken, kamuoyu önünde yapılan açıklamalarda hareketi nitelirmede hep farklı davranılmıştır. Bu tavır yalnız bu hareket için değil, bun-

107) Uğur Mumcu a.g.e. s. 157.

108) Ahmet Süreyye Örgüven a.g.e. 12.Temmuz 1957.

dan önceki ve sonraki bütün Kürt ulusal hareketlerini nitelendirme ve isimlendirmede de söz konusu olmuştur. Devletin, bütün Kürt ulusal hareketlerinin ulusal yönünü gözardı etmeye büyük özen göstermiş olmasına karşın, zaman zaman bu gerçek ve resmi belirlemelerin ve nitelendirmelerin kamuoyuna iletildiği de görülebilmektedir. Örneğin Kürdistan'da mutlak yetki sahibi olarak görev yapmış olan 1. Umumi Müfettiş Abidin Özmen, çok net biçimde, "*Şeyh Said hadisesi, Kürtlük duygusunun besleyip büyüttüğü bir vakadır.*" diyor¹⁰⁹.

Hareketin dinsel bir irtica hareketi olduğunu Kemalistler iddia ederken, iki noktadan hareket etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Birincisi Şeyh Said Efendi'nin İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadesidir. Bu hususu yukarıda irdlemiştik. İkincisi ise hemen tüm Kemalistler'in baş kaynak olarak başvudukları Mehmet Şerif Fırat'ın Varto Tarihi isimli kitabıdır. Bu yazar, hareketten önce Şeyh Said Efendi'nin, kendisine katılması yönünde ona mektup yazdığını ve bu mektupta "*Din-i Muhammediyenin*" ortadan kalktığını ve şeriatı geri getirmek için ayaklanmanın farz olduğunu, yazdığını söyler. Hareketin niteliğini irtica olarak sunanlar hep bu mektuba dayanırlar ama, bu mektubun aslı bulunamıyor. Gerçekten M.Şerif Fırat'a Şeyh Said Efendi böyle bir mektup yazmış mıdır? Yazmışsa bu mektubun gerçek içeriği nedir? Bilinmiyor.

Şeyh Said Efendi'nin yöresini ve Kürt toplumunu çok iyi bildiği ve M.Şerif Fırat ve onun mensubu olduğu Hormek Aşireti'ni de çok iyi tanıdığı kesin. Ayrıca bir din bilgini. Bütün bunlara karşın devlet yanlısı olduğu bilinen Alevi bir lidere şariat düzenini getirmek için yapılacak bir başkaldırıya davet nasıl yapılabilir? Böyle bir hatayı nitelikleri itibarıyla Şeyh Said Efendi'den bek-

109) Ahnet Mesut a.g.e. arka kapak.

lememek gerekir. Kendisinin ve aşiretinin Türk olduğunu kanıtlamaya çalışan M.Şerif Fırat'ın, düzmece bir mektupla kendi iddialarını kanıtlamak isteği yönündeki düşünce ağır basmaktadır.

B) Hareketin Bağımsızlıkçı Yanı

Kürt ulusal hareketlerinde bağımsızlıkçı tavrı, Seyid Ubeydullah'ın önderlik ettiği 1880 Hareketi ile başlatmak mümkündür. Bu hareketle birlikte siyasal istemler, bağımsızlıkçı içerik kazanmaya ve boyutlanmaya başlıyor. Kürtler artık savaştıkları iktidarla birlikte yaşamayı bir mecburiyet olarak önlerine koymamaktadırlar. Ondan önceki geleneksel önderliklerin ki bu önderler mirlerdi önderliğindeki hareketlerin en önemli karakteristiği çatıştıkları güçlerle birlikte yaşamamanın siyasal tercih olarak şekillenmesidir. Bu birlikte yaşama arzusunun siyasal istemi de **otonomi** olmaktaydı. Kapsamı değişik olmakla birlikte bu hareketler, önünde sonunda Sultan ile uzlaşmanın yollarını aramaktaydılar. Miri önderliğin yerine daha kapsayıcı şeyhlik kurumu önderliğe soyununca, yeni ikinci kademe önderlikler de ortaya çıkıp etkinlik kazanmaya başladı: **Aşiret şefleri**. Şeyhler, mirlere oranla daha kapsayıcı ve uzlaştıracı bir konuma sahip olduklarından, onların önderlik ettikleri hareketlerde aşiret şeflerinin katılım yüzdesinin yükseldiğine tanık olunmaktadır. Seyid Ubeydullah'ın 124 aşireti 1880 Kürt Ulusal Hareketi'ne birlikte katabilmiş olması çok önemlidir.

Kuşkusuz, ulusal nitelikli bir harekete katılan önderlikler ve tabandaki katman zenginliği arttıkça, bu durum siyasal istemlere de yansımaktaydı. Seyid Ubeydullah ile başlayan bu süreç, yirminci yüzyılın ilk çey-

reğinin sonlarına gelindiğinde daha da zenginlik kazanmaya başlayacaktır. Bu dönemde bağımsızlıkçı anlayış, geleneksel önderliğin kişisel tercihi olmaktan çıkarak, örgütsel yapının siyasal tercihi haline dönüşmüştür.

Azadi, Kürt halkını temsilden yola çıkarak, siyasal tercihini belirlemiştir. Bağımsızlık, bu örgütün programında siyasal bir tercih ve hedefti. Acaba Kürt halkının geniş katmanlarının o dönemde istem ve özlemleri nelerdi? Kürt halkının istemleri bu siyasal program ile çakışmakta mıydı? Bu soruya duraksamadan evet demek mümkün görünmemektedir. Kürt halkı o dönemde geleneksel primitif bir örgütlülüğün içindeydi. Aşiret ve tarikat örgütlenmeleri yaygın olmakla birlikte bütün Kürtleri kapsamıyordu. O dönemde Kürt halkı modern bir örgütlü yapıdan hayli uzaktır. Bu nedenle Kürt halkı, siyasal istem ve tercihleri hem net değildi, hem de kurumsal değildi. Halk bağlı olduğu aşiret ve tarikatların önder kadrolarının siyasal istem ve tercihlerine spontan bir biçimde bağlıydılar.

Ancak Kürdistan'da medreselerde yetişen aydın kuşağın yanında, modern öğrenim kurumlarında öğrenim görmüş yeni bir aydın kuşak da yetişmişti. Medreseler Kürt milliyetçiliğinin önemli merkezleri konumundaydılar. Bu dönemde Kürdistan'da şehir kültürü giderek etkinlik kazanmaya başladığına ve bir orta sınıfın gelişmesine tanık olunmaktadır. Bütün bunlar, toplumda yeni düşüncelerin algılanmasını ve yeni dinamiklerin oluşup serpilmesini kolaylaştıran aracı unsurlardı. Azadi, toplumun bu kesimlerinin istem ve tercihlerinden doğmuştur. Toplumda aracılık işlevini üstlenen bu kesimler, Kürt halkının bağımsızlıkçı anlayışı benimsemesini de kolaylaştırmıştır.

Azadi, kongresinde ve programında bağımsızlık gibi bir hedefi önüne koymuş ve devlet ile uzlaşma anlayışı

artık gerilerde kalmıştır. Azadi için "Kürdistan" ise, bağımsız, birleşik Kürdistan anlamına geliyordu. Bu nedenle bölünmüş Kürdistan'ın diğer parçalarındaki siyasal odaklar ve geleneksel önderliklerle ciddi ilişkiler içine girme girişimlerini başlatmıştır. Ancak silahlı mücadele öncelikle Kuzey Kürdistan için gündemdedir.

Azadi, öncelikle önüne üç hedef koymuştur:

- 1) Silahlı ayaklanmayı başlatmak ve başarmak.
- 2) Ulusal bir hükümet kurmak.
- 3) Ulusal ekonomiyi kurup, geliştirmek.

Devlet, Azadi'nin bu amaçları konusunda yeterince bilgi sahibiydi. Bu nedenle, bir ayaklanmayı bahane ederek, gerek Kürt sorununu tamamen gündemden düşürmek ve gerekse iç politikada Kemalist rejimi kalıcı kılmak, bu arada durumu kendi lehine çevirmek için, bir yandan kendilerini dünya kamuoyu önünde haklı çıkarabilecek ilişkileri ve siyasi mekanizmaları kurup geliştirirken, diğer yanda harekete erken doğum yaptırarak, istediği zamanda ve yöntemle Kürtleri bir savaşa sokarak, yenmeyi planladı ve başardı.

Şeyh Said Efendi'nin Lice'nin alınması sonrasında yanında bulunan komuta heyetine söylediği sözler, hem devletin yukarıda belirlenen politikasını ve hem de hareketin niteliğini açıklamsı açısından önemlidir: *"Artık bu işi durdurmak elimde değildir. Ne netice verirse versin harekete devam edeceğiz. Kürtlerin bulundukları yerleri Türklerin elinden alacağız. Topraklarımız verimlidir. Madenlerimiz çoktur. Bunlardan yararlanacağız"*¹¹⁰. Hareketin önderinin bu söylediklerinden önemli iki sonuç çıkarmak mümkündür:

110) Uğur Mumcu a.g.e. s. 71. Olayın tanıklarından Tahsin Cahit Cubukçu'nun Avni Doğan'a verdiği rapordan aktarmaktadır. s. 11.

Birincisi; ifade ettiği siyasi hedeflerin, Azadi'nin siyasi hedefleriyle çakışmakta olduğudur. Yani hareketin lideri, Azadının siyasal tercihlerinin vazgeçilmezliğini ve Kürdistan'ın Türk sömürgeciliğinden kurtarılmasının amaç olarak önlerinde durduğunu açıklamaktadır.

İkincisi; hareketin, kendi inisiyatifiyle başlamadığıdır. Erken doğum yaptırılan bir hareketi durdurmanın bu aşamada artık elinde olmadığını ve bundan böyle bu yoldan dönülemeyeceğini büyük bir tevekkül ile ifade etmektedir.

Bütün bunlar hareketin, bağımsızlıkçı çizgide ama örgütlü yapı içinde sürdürölmek gibi bir tercihin sahibi olduğunu, ancak bunu yeterince başaramadığını göstermektedir. Hareket, hem kendinden önceki, hem de kendinden sonraki hareketlerin özelliklerini taşıyan bir yapıya sahiptir. Bu yapının özü ise bağımsızlıkçı bir tercihtir.

C) Hareketin Örgütlölölüğü

Daha önceki Kürt ulusal hareketlerindeki örgütlölölük anlayışı, genelde, geleneksel önderliklerin bağılı oldukları ve denetleyebildikleri aşiret ve tarikat örgütlenmesi düzeyindedir. Kürdistan'da kurulup, bütün Kürtleri kucaklamak arzusunda olan ve bir ulusal hareketi omuzlama iddiasındaki ilk ciddi organik yapılanma Azadi'dir. Gerçi Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yerel birimlerinin harekete katkıları vardır ve bu cemiyet üyelerinden bazıları, hareketin önder kadroları içinde yer almışlardır. Ancak bu durum, Koçgiri Kürt Ulusal Hareketi'nin Kürdistan Teali Cemiyeti tarafından hazırlanıp, uygulamaya alanına konduğu anlamına gelmez.

Kürtlerin, bir ulusal başkaldırıda geleneksel sosyal örgütlenmelerin aşılması gerektiğini düşünmeleri ve bu

arzuyu göstermeleri açısından, 1925 Kürt Ulusal Hareketi, Kürtlerin siyasal tarihinde önemli ve özel bir yere sahiptir. Çünkü bundan sonra Kürdistan'ın bütün parçalarında kurulacak siyasal Kürt örgütlenmeleri, Kürt siyasasında önemli roller oynayacak ve kalıcı yeni bir geleneği şekillendirecektir. Öyle ki bu örgütlenme anlayışından, kısa ömürlü de olsa 1946 yılında modern anlamda demokratik kurumlaşmanın temellerinin de atılmaya başlandığı **Mehabad Kürt Cumhuriyeti**'nin doğumuna tanık olmaktadır.

Ancak, 1925 Kürt Ulusal Hareketi, her ne kadar Azadi'nin hazırladığı bir hareket ise de, bu hareketi örgüt yönetememiştir. Azadi'nin önder kadrolarının tasfiye edilmiş olması nedeniyle, geleneksel önderlik yeniden devreye girerek, örgütün misyonunu üstlenmiştir. Bu durum aynı zamanda hareketin önemli bir zaafı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Azadi'nin başkanı ve önemli elemanları tutuklanınca, örgüt bir anda başsız kalır. Örgütü toparlayıp, yönetecek bir liderin, bu anlayışın içinden hemen ortaya çıkmamış olması ve bu yapıyı ayakta tutabilme becerisini gösterebilecek siyasal kadro eksikliği nedeniyle, hareketi örgüt denetiminde tutmak mümkün olamamıştır. Ayrıca örgütlü bir yapıyı ayakta tutacak karizmaya sahip ikinci bir kişinin eksikliği de burada kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Şeyh Said Efendi'nin halk arasında karizmatik bir ağırlığı vardır ama O, modern anlamda bir örgütü yönetebilecek birikime sahip değildir. Tarikat örgütlenmesinden gelen bu zat, yetkin olduğu alanda, yine geleneksel önderliğin gereklerini yerine getirme gibi bir tercihi ve seçeneği kabullenmek zorunda olmuştur.

Ancak buna rağmen bir ölçüde örgüt üyeleri ve belli birim yöneticileri hareketin içindedirler. Bu kadro, Şeyh

Said Efendinin yakın çevresinde bir ulevi danışmanlar kurulu gibi hareket etmiştir. Fakat harekette cephe komutanlıklarının geleneksel önderliklerin elinde olması nedeniyle hareket büyük ölçüde geleneksel önderliğin denetim ve inisiyatifinde gelişip, son bulmuştur. Kurulan beş Cephe Komutanlığı şöyleydi:

- 1- Kuzey/Kuzeydoğu Cephesi: Melekanlı Şeyh Abdullah,
- 2- Harput/Elaziz Cephesi: Şeyh Şerif,
- 3- Ergani Cephesi: Şeyh Said Efendi'nin kardeşi Şeyh Abdurrahim Efendi,
- 4- Silvan Cephesi: Şeyh Şemsettin,
- 5- Diyarbakır Cephesi: Doğuda Hakkı Bey, Batıda Emerê Faro.

Hareketin üst komutasını elinde bulunduran Merkez Komuta Heyeti ise, Şeyh Said Efendi'nin yanında bulunuyordu¹¹¹. Ancak o günün ulaşım ve iletişim imkansızlıkları ve Kürdistan'daki kış şartları düşünüldüğünde hareketin organizeli yönetimi konusunda bu merkezi kurmay heyetinin yeterince işlevsel olduğunu söylemek güçtür. Bu noktada da modern bir siyasal ve askeri organizasyonun ve hatta esas yönetim kadrosunun profesyonel askerlerin oluşturduğu Azadi'nin, örgüt olarak bu hareketin başında bulunmamış olmasının yarattığı eksiklik ve sıkıntılar fazlasıyla kendisini hissettirmiştir.

Hareketin hazırlık evresinde örgütün etkin olduğu, ancak hareket sırasında inisiyatifinin bulunamaması nedeniyle hareket sırasında ne yeterince siyasal çalışma yapılabilmiş, ne de yeterince halk örgütlenebilmiştir. Bunun yanında harekete iç ve dış destekler sağlamak açısından da yeterli çalışmalar ve ilişkiler ağı kurulamamıştır.

111) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 356.

Bu noktada, harekette basit anlamda bir **fokocu** anlayışı görmek mümkündür. Bu yapı, sonraki hemen bütün Kürt ulusal hareketlerinde ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hareket içinde askeri örgütlenme bütünüyle denetimi eline alıp, siyasal örgütlenmeye önem verilmediğinden kendisini siyasal ve ideolojik olarak yeterince donatamamıştır. Bu donanım eksikliğinin yanı sıra, doğal olarak legal alanda dostlara ve yandaşlara da sahip olunamamıştır. 1925 Kürt Ulusal Hareketi de bu zaafı fazlasıyla bünyesinde taşıdığımdandır ki yenilgi ile çok kısa zamanda tanışmak durumunda olmanın ötesinde, bu zaafını sonraki hareketlere de bulaştırmıştır.

1925 Kürt Ulusal Hareketi'ni, bir örgütün hazırladığı, fakat yönetemediği bir hareket olarak nitelenmek mümkün görünmektedir. Bu nedenle de örgütlü olmanın tüm zaaflarını eylem planında ve siyaset sahasında bünyesinde taşımak zorunda olan bir hareket olarak da nitelenebilir.

D) Harekete Katılan Kesimler

Hareket, bütün Kürdistan'ı kapsamadığı gibi, Kuzey Kürdistan'ın da bütününde yaygınlaşmamış olmakla beraber, o güne dek gerçekleşen Kürt ulusal hareketlerinin etkilediği alan itibariyle en yaygın olanıdır. Hareket, Diyarbakır-Elâzığ-Bingöl üçgeninde başlamış ve bu bölge, hareketin devamı boyunca ve sonrasında en fazla etkilenen kesim olmuştur. Bu alanda çoğunlukla Kürtçe'nin **Dımılî** (Zaza) lehçesini konuşan **Sünnî** Kürtler yaşamaktadır. Doğal olarak harekete bu bölgede yaşayan bu kesimin kitlesel katılımı yüksektir. Salt bu nedenle harekete, "Zaza hareketi" diyenler vardır. Bu doğru bir değerlendirme değildir. Nitekim Van Bruines-

sen de, harekete hemen hemen bütün "Zaza" asiretlerinin katıldığını söylemekte ve bunu üç nedene bağlamaktadır¹¹². Ancak Dersim bölgesi dikkate alındığında, Kuzey Kürdistan'daki tüm Dımili kesimlerin katılmadığı görülür. Sanırım Van Bruinessen bu hususu dikkate almadan belirlemesini yapmıştır:

1) Söz konusu aşiretlerde hemen her üye bir parça toprak ve birkaç baş hayvana sahipti. Yani köylü isyanlarına müsait bir sosyal yapıdaydılar.

2) Aşiret reislerinin ekonomik ayrıcalıkları yoktu. Bu demek ki, aşiret üyeleri ile reisleri arasında belirli bir çıkar çatışması söz konusu değildir. Yani aşiret reislerinden yükselen taleplere sırt çevrilmesinin sınıfsal bir gerekçesi yoktu.

3) Aşiret üyelerinin dinsel motivasyonları çok güçlüydü. Bu da şeyhlere olan bağlılığın normal sebebini teşkil ediyordu.

Bu üç unsur, yalnız Dımili lehçesini konuşan Kürtler için değil, aynı niteliğe sahip diğer Kürt kesimleri için de geçerliydi ve gerçekten hareketin arkasındaki itici gücün önemli bir nedenini oluşturunuyordu. Dinsel motivasyon ise, yöre halkının, genel islami anlayışının yanı sıra ve belki de biraz daha belirgin olarak, Şeyh Said Efendi'nin lideri olduğu Nakşibendi tarikatına mensup olmalarından kaynaklanmaktaydı.

Etkinlik alanları sınırlı yöresel şeyhlere de olan bağlılığın yanı sıra, yöre halkının Şeyh Said Efendi'nin dedesi **Şeyh Ali Efendi**'ye duyduğu büyük saygının sonucu Şeyh Said Efendi'ye direnmenin başladığı bölgede kitlesel bir yönelim vardı. Bunun yanı sıra **Kurmanci** lehçesini konuşan Kürt aşiretlerinin de, özellikle, Karhova, Hıms, Bulamık, Malazgirt, Varto, Kiğı yöresinde katılımı yüksekti.

112) Martin Van Bruinessen a.g.e. s. 364.

Ancak, burada önemli bir hususu saptamak mümkün görünüyor: Toprak ağalarının kendi sınıfsal çıkarları nedeniyle devletle bütünleşmeleri daha mümkün görüldüğünden, harekete ilgi göstermedikleri ve hatta karşı tavır içinde oldukları görülürken, gücünü daha çok aşiretsel etkinlikten alan aşiret şefleri, devletle güçlü bağlarının ve geleceğe yönelik fazla beklentilerinin bulunmaması nedeniyle, kendi aşiret birlikleriyle birlikte hareketin içinde veya yanında yer almışlardır.

Harekete en yaygın biçimiyle köylüler katılmıştır. Bu katılımın, daha çok aşiret yapısının diri olduğu, az topraklı köylülerin yaşadığı bölgelerde olmasına karşın, toprağa bağımlı, topraksız köylü kesimlerin hareket içinde yer almadığı görülür. Hatta bu köylülerin kendi ağalarının yanında harekete karşı milis görevi yaptıklarına da rastlanmaktadır. Bu bakımdan, hareketi köylü istemleri doğrultusunda salt sosyal istemli bir köylülük hareketi olarak nitелеmek güçtür. Güney illerindeki topraksız köylülerin harekete katılmamış olmaları, biraz da hareketin sınıfsal istem ve tercihlere dayanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Aslında topraksız köylülerin, biraz toprağa sahip köylü kesimlere oranla ulusal hareketlere daha az katılımcı oldukları düşünülürse, sonuç şaşırtıcı değildir.

Şehir esnafının ve eşrafının harekete pek sıcak bakmamasına karşın, kentlerde yaşayan bürokrat Kürt aydınlarının belli ölçüde ilgi ve katılımlarının olduğu görülmektedir. 1915 yılında İttihat ve Terakki'nin planlayıp gerçekleştirdiği Ermeni kıyımı ve tehcirinden önce Kürdistan'daki kentlerde ticaret ve zenaatin genelde gayrimüslim grupların elinde olduğu, çoğunlukla da Ermenilerin elinde olduğu bilinmektedir. Ermeni kıyımından sonraki on yıl içinde kentlerde boşalan bu sosyal tabakanın yerini bir Kürt tacir ve zenaatkar kesimi ye-

terince dolduramadı. O boşluğu doldurmaya çalışan Kürt şehir esnafı, bilgi ve sermaye birikimi bakımından yetersiz olmanın ötesinde, mirasyedi konumundaydı. Kendisine özgün ticari ve imalatçı kültür birikimini ve sermaye birikimini yeterince oluşturamamış, örgütleyememiş ve siyasal tercihlerini kristalize edecek düzeye henüz erişememişti. Bu yapısıyla hareketin içinde yeterince yer almayışını anlamak mümkündür.

Kürdistan, 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde iki büyük siyasal ve sosyal deprem geçirmiştir. Bu iki deprem Kürt toplumunu o denli etkilemiştir ki bugün hâlâ yaşanan sorunların kaynağında bu etkileri görmek mümkündür.

Birincisi; Moskova, Ankara ve Lozan Antlaşmaları ile Kürdistan'ın bölünmesidir. Kürdistan beş parçaya bölündüğünden, Kürdistan'daki sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel yapı da buna bağlı olarak parçalanmıştır. Bu parçalanmışlık, her alanda Kürdistan'ın ve Kürtlerin yoksullaşmasına ve gerilemesine neden oldu. Kürdistan'ın bölünmesi sonrasında Kürdistan'ın önemli ekonomik ve kültür merkezleri, hızla küçülmeye ve yoksullaşmaya başladı. Mardin, Diyarbakır, Nusaybin, Cizre, Van, Siirt, Bitlis, Doğubayazıt, Kars bu bölünmeden sonra hızlı bir ekonomik kaynak ve nüfus erozyonuna uğradı. Daha iç bölgelerde Elazığ, Palu, Erzurum gibi merkezlerde de aynı olumsuzluk büyük ölçüde yaşandı. Çünkü sözkonusu bu merkezlerin, Musul, Kerkük, Süleymaniye, Şam, Halep, Urumiye, Maku ve Erivan gibi ekonomik merkezlerle bağlantısı kesildi. Sınırın ötesinde kalan bu merkezlerde de aynı yoksullaşma ve küçülme hemen yaşanmaya başlandı. Bu merkezler arasında mevcut ekonomik ilişkilerin kesilmesi, kuşkusuz Kürdistan'ın bütün parçalarında aynı yoksullaşmayı getirdi. Kürt ulusal pazarı bölünmüş oldu. Bir Kürt özdeyişi vardır: **Yarım buğday tanesi filizlenmez.** Bölünmüş Kür-

distan bu yarım buğday tanesi olmuştur. Bölününenin yarattığı olumsuzluklar. Kürdistan'ın her parçasında bütün siyasal, soyal, ekonomik, kültürel sorunları yoğunlaşarak bugüne taşınmıştır.

İkincisi; Ermenilerin bulundukları coğrafyadan kıyım ve sürgün sonucu kopartılmış olmasıdır. Ermeniler, 20. yüzyılın başlarında, Kürdistan'da bulundukları kentlerde, belli ölçüde sermaye birikimine sahip, ticari ilişkiler ağını kurmuş ve kapitalist üretim ilişkilerine geçme aşamasındaydılar. Bu yapı, Kürtler için de canlı ve yaşamsal öneme haiz bir pazar konumundaydı. Kürdistan'da Ermeniler ve Kürtler birlikte bir ekonomik pazar kurup geliştirmişlerdi. Ermeniler bu coğrafyadan kopartılınca, meydana gelen ekonomik ve sosyal boşluğu, Kürtler ne sermaye birikimleriyle, ne de ekonomik bilgi birikimleriyle yeterince doldurmaya hazır ve yetkin değillerdi. İki halkın birlikte kurdukları pazar tahrip edilip, dağıtıldı. Bu durum Kürdistan'ın yoksullaşmasında önemli bir etken olmuştur.

Ama yine de hareketten önceki son on yıl içinde ufak çapta da olsa, Kürdistan'daki kent ve kasabalarda bir Kürt esnaf kesiminin oluştuğunu izleyebilmekteyiz. Ancak oluşan bu yeni kesimin ekonomik gücü ve sosyal prestiji henüz yeterli ölçüde değildir. Ulusal formasyonunu henüz yeterince şekillenmemiştir. Ürkektir ve elindeki kaybetme korkusunu yoğun biçimde yaşamaktadır. Hatta mevcut düzen ve merkezi devletle birlikteliğin kendi çıkarlarına olduğuna dair bir düşüncenin ve tercihin içinde olmaları daha mümkündür. Bu yapıdaki şehir esnafının, hareket içinde yer alması anlaşılır bir durumdur.

Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Kürtlerin sosyal statülerine ve mensup oldukları soyal tabakalara bakıldığında, dini liderlerin, aşiret şeflerinin, eski

milletvekillerinin, avukat, doktor, tüccar, gazeteci ve subayların bulunduğu görülmektedir. O dönemde Kürdistan'da mevcut hemen bütün sosyal sınıf ve katmanların şu veya bu ölçüde hareket içinde yer aldıkları ve temsil edildikleri görülür. Aynı kesimlerin Azadi'nin bünyesi içinde de yer aldıklarını görmekteyiz.

Hareketin hemen başında Dara Hênê'nin (Genç) alınması üzerine, hareket önderliğinin Şeyh Said Efendi'nin imzasıyla yayınlanan bildiri ile **Aşar Vergisi**'nin kaldırılmış olmasının köylü kesimi üzerinde değişik etkiler yarattığını söylemek mümkündür. Toprağı bulunmayan ve toprak sahiplerinin yanında yarıcı veya maraba olarak çalışan topraksız köylüler açısından Aşar Vergisi'nin kaldırılmış olması pek o kadar önemli bir kazanım olarak algılanmamıştır. Bu nedenle hareketin bu ilk tasarrufu, o kesimin hareket içinde yer almalarını sağlamak konusunda yeterince etkili olamamıştır. Az topraklı köylü kesiminde, başka bir ifade ile, zaten herkesin az toprağa sahip olduğu hareket alanında, Aşar Vergisi köylü kesimin hayatında önemli bir yer alıyordu. Bu bakımdan, Aşar Vergisi'nin kaldırılmış olması, hareket alanındaki az topraklı Kürt köylüsünün ayaklanmaya yığinsal biçimde katılmasının itici nedenlerinden biri olmuştur.

Harekete Dersim bölgesi katılmamıştır. Katılımın olmamasının en önemli nedeni, bölge halkının Koçgiri şokunu henüz üzerlerinden atamamış olmasıdır. Aşiret yapısının diri olduğu bu bölgede, Koçgiri katliamı, aşiretleri devlet yanlısı, devlet karşıtı olarak ikiye ayırmıştır. **Seyid Rıza** ve ulusalcı Dersimli aydınlar bu bölünmüşlüğü gidererek, birlikteliği sağlamak için çok uğraşmış, fakat başarılı olamamışlardır. Ancak Dersim'deki yurtsever kesimlerin hareketi ilgiyle izledikleri kesindir. Hatta Seyid Rıza'nın, Şeyh Şerif komuta-

sındaki güçlerin Elâzığ'ı almalarından sonra Malatya üzerine yürüyeceklerini umarak, kendisinin de Erzincan ve Koçgiri aşiretleriyle Sivas'a saldırma düşüncesinde olduğu söylenmektedir¹¹³.

Kürt güçlerinin Elâzığ'ı almaları üzerine, Kürt güçlerinin Elazığ Cephesi Kuvvet Komutanı Şeyh Şerif ile o sırada Elâzığ'ın Hüseyinik Köyü'nde mecburi ikamete tabi tutulmuş bulunan Dersim eski milletvekili Hasan Hayri Bey'in Dersim'deki aşiret reislerine hitaben çektikleri telgraf bazı hususları düşündürmektedir.

*Hozatlı Celalzade Mehmed Efendi vasıtasıyla
Bilumum Dersim aşiretleri rüesasına
Sükuneti muhafaza ediniz. Yakında bir heyetle Dersime geleceğiz. Muvafakiyetler.
Elaziz Cephesi Komutanı, Dersim Mebusu sabıkı
Şeyh Şerif Hasan Hayri¹¹⁴*

Telgrafın içeriğinden, hareket nedeniyle, Dersim'de belli bir duyarlılığın olduğu ve bu nedenle de harekete katılma olasılığının bulunduğu hareket liderlerince de mümkün görüldüğü, ancak koordinesiz bir eylemden sakınılması gerektiğinin salık verildiğini anlamak mümkündür. Ayrıca daha evvel belli ilişkilerin kurulduğu da sezilmektedir. Hatta Seyid Rıza'nın hazırlıkları konusundaki anlatımların doğruluğunu da çağrıştırmaktadır. Ancak bu ilişkilerin kimlerle, nerede, ne zaman ve nasıl kurulduğu konusunda bu aşamada bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak o dönemde Dersim'de ulusal bir potansiyelin olduğu kesin. Nitekim sonradan Elâzığ'da görev yapan Şark İstiklal Mahkemesinde pek çok Dersim'li yurtsever Kürt yargılanmış

113) M.Nuri Dersimi a.g.e. s. 187.

114) M.Nuri Dersimi a.g.e. s. 180.

ve cezalandırılmıştır. Celalzade Mehmed Efendi ve Hasan Hayri Bey de idama mahkum edilmiştir. Hasan Hayri Bey Elâzığ'da idam sehпасına giderken, "Yaşasın Kürt milleti. Ey Kürdistan şehitleri! İşte Hasan Hayri size kavuşuyor." diye haykırmıştır.¹¹⁵

Dersim yöresinde o dönemi yaşayan yaşlılardan dinlediğim kadarıyla, sözkonusu telgraf Celalzade Mehmet Efendi'ye ulaştıktan sonra, O da aşiret reislerine bu haberi ulaştırıyor. Bunun üzerine Seyid Rıza önce Hozat üzerine yürümek ve oradan da Sivas üzerine yürümek için plan yapmaya başlıyor. Diğer yandan da Erzincan üzerinden gelecek saldırıyı önlemek için de Doğu Dersim Aşiretleri'nin Erzincan'a saldırmalarını kararlaştırıyor. Ancak, Elâzığ'ın tekrar devlet güçlerinin eline geçmesi haberinin duyulması üzerine bu planların uygulama alınma konulmasından vazgeçiliyor. Bu anlatımlarda doğruluk payının bulunduğunu ancak yine de ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşünüyorum.

Ayrıca daha önce, Azadi 'nin kurucusu ve ilk Genel Başkanı Miralay Cibranlı Halit Bey'in Dersim Komutanlığı'na atandığını ve bu nedenle o zamanlar Dersim'in Merkezi olan Hozat'a geldiğinde Dersim aşiret reisleri ve yurtsever Kürt aydınları tarafından çok sıcak karşılandığı, orada bulunduğu sırada gerek bu kişilerle ve gerekse halkla çok sıcak ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir. Dersim'e atamp, direnmeyle karşılaşmayan ve Dersimlilere kötü davranmayan ilk komutan Miralay Halit Bey olmuştur. Halit Bey'in orada kaldığı süre içinde kendi düşünceleri doğrultusunda ilişkiler ağını kurup geliştirmiş olması mümkündür ve doğaldır. Hatta devletin Miralay Halit Bey'i kısa süre sonra oradan geri çekmiş olması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir.

115) M. Nuri Dersimi a.g.e. s. 190.

Bu bakımdan da Dersimli yurtsever odakların hareketle bir tanışıklığının, şu veya bu düzeyde irtibatlarının bulunduğunu söylemek fazla iddialı bir görüş olmasa gerek. Ayrıca Dersim'de Azadi'nin birimlerinin bulunması da bu görüşü güçlendirmektedir.

Hareket öncesinde ve sırasında, Kürdistan'daki diğer etnik yapıların harekete karşı veya hareketin onlara karşı tavrı ne idi? Bunu cevaplamak hayli zor. Sasoni, bu konudaki açıklamaları bir başka zamana bırakmak kaydıyla, Taşnak Partisi ve Kürt Milli Komitesi'nin (Azadi kastediliyor. O.A.) aralarında 1924 yılında bir anlaşmaya vardıklarını söylüyor ise de¹¹⁶, bu anlaşmanın içeriği konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Asuri, Çerkez ve Ermenilerin hareket içinde yer aldıkları yolunda Türk basınında haberler çıkmıştır. Kuşkusuz bu tür bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ancak hareket sırasında Şeyh Said Efendi tarafından yayınlanan ve 15.03.1925 tarihli Türk basınında yer alan tamiminde, "*Ermenilere en ufak tecavüzde bulunan kişi, her kim olursa olsun en ağır şekilde cezalandırılacaktır*"¹¹⁷ denilmektedir. Hareketin gayrimüslim etnik yapılara karşı hoşgörülü ve dostane ilişkiler içinde olma hususunda arzulu olduğu anlaşılmaktadır.

116) Garo Sasoni a.g.e. s. 170.

117) Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 2 Mart 1925.

BÖLÜM IV

HAREKETİN ZAAFLARI

A) Hareketin Örgütsel Yapısı

Hareketin hazılık evresinde, hareketin örgütlenmesini, fikri ve siyasal temellerini Azadi atmıştır. Ancak hareketin önder kadrosunun tutuklanmasından, bir kısım önemli kadroların Beytüşşebab hareketinden sonra Güney Kürdistan'daki İngiliz bölgesinde mahsur kalmalarından sonra ve özellikle hareketin silahlı aşamaya erken girmesiyle, hareketi yönetme konusunda Azadi'nin inisiyatifinden söz etmek güçleşmektedir. Hareketin örgütsel yapı içinde yönetilememiş olması bir zaafıdır ve yenilginin önemli bir nedenidir. Hareket boyunca inisiyatif, büyük ölçüde cephe komutanları'nın becerileri ve anlayışları çerçevesinde gelişme gösterir. Bu durum ise, hareketin siyasal yapısının gevşekliğine ve askeri koordinasyonunda aksaklıkların doğmasına yol açmıştır.

Cephe komutanları'nın geçmişte siyasal örgütlülük deneyimlerinin olamaması, gelenksel aşiret ve tarikat örgütlenmelerinden gelmiş olmaları nedeniyle, modern anlamda bir ulusal hareketi yönetme ve yönlendirme hususunda yeterli olmamışlardır. Bu anlayış, hareket içinde halkı örgütleme kaygılarını da taşımadığından, kurtarılan alanlarda ekonomik ve siyasal yapının örgütlenendirilemediği görülmektedir.

Hareket öncesinde Azadi de halk kesimlerini örgütlemeye çabası içinde olmamıştır. Örgüt, halkı örgütlemeye yerine, halk üzerinde etkinliği bulunan geleneksel önderliklere yönelerek bu kesimleri örgütlemeye çalışmıştır. Ancak, bazı sivil ve asker aydınların örgüt içinde görev ve sorumluluk aldığı görülmektedir.

Beytüşebab olayından sonra Irak'a sığınmak zorunda kalan yetenekli subaylarla, Azadi'nin önderleri Miralay Halit Bey, Yusuf Ziya Bey gibi isimlerin de devre dışı kalmaları örgüt yapısını iyice zayıflatmanın ötesinde, geleneksel önderlik gibi değişik bir yapının harekete egemen olmasını ve önderlik etmesini zorunlu kılmış ve bu durum da hareket için önemli bir zaaf olmuştur. Siyasal örgütlenmenin gerekliliği yeterince kavranmadığından bu durum, sonraki pek çok Kürt ulusal hareketin de zaafı ve önemli yenilgi nedenlerinden biri olmuştur. Bu eksiklik daha sonra toplumun siyasal örgütlenmesinde Kürtlerin karşısına bir açmaz olarak çıkacak ve salt askeri örgütlenmelerin toplumu yönetemediği görülecektir.

Daha sonraki dönemlerde de örgütlenmeler siyasal temel üzerinde kurulmuş olmakla birlikte, silahlı direnme geleneği onları siyasal parti olmaktan çok askeri organizasyonlara dönüştürmüş ve bu yapı, toplumu siyasal olarak yönetme becerisi kazanamadığından, hem siyasal hakların korunması ve geliştirilmesinde yetersiz olmuş hem de demokratik yapılanmaların önünü önemli ölçüde tıkanmıştır. Hatta bu yapılanma ileride darbeci eğilimlerin temelini de oluşturacak bir görünüm kazanacaktır. Kürt siyasal hareketlerinin önündeki handikaplardan biri de budur. Bu eksiklik toplumun demokratik kurumlaşmasını da engelleyecek, en azından geciktirecektir. Bu hususların, Kürt toplumu içinde, en azından aydın kesimi içinde görülmesi ve tartışıl-

ması ve çıkış yolları konusunda düşünülmesi önemli bir kazanım olsa gerek.

B) Hazırlık Evresinin Yetersizliği

Hareket öncesinde Azadi'nin ulusal bir hareket için yeterli siyasal, askeri ve lojistik hazırlık ve örgütlülüğün içinde olmadığı gibi, dış ilikiler ağını kurarak, harekete dış destekler sağlama konusunda da hazırlıklı olmadığı görülmektedir. Kitlelerin siyasal şekillenmesini ve örgütlenmesini sağlayacak girişimlerde bulunulmadığı gibi örgütün bu bağlamda yeterli kaygıları taşımadığı da anlaşıyor. Harekete katılan kitlelerin Kürt oldukları kesin. Ancak bu Kürt kitlenin hangi siyasal istemlerin sahibi olduğu ve hangi siyasal amaçlar için savaştıkları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu noktada hareketin yeterli siyasal ve politik hazırlığın içinde olmadığı açıktır.

Daha çok kitlesel katılıma önem verildiği için, kitlesel katılımı sağlayabilecek geleneksel önderliklerin örgütlenmesi ve harekete katılmalarının sağlanması temel amaç olmuştur. Azadi de örgütlenme anlayışında halk yığınlarını örgütleme yerine yığınlar üzerinde etkili olan geleneksel önderlik kurumlarından gelen kişileri örgütlemeyi bir tercih olarak önüne koymuştur. Ancak harekete katılan tüm geleneksel önderlerin, yeteri siyasal anlayış birlikteliği içinde oldukları da kuşkuludur. Bu durum hem Azadi açısından, hem de hareketin silahlı evresinde büyük bir zaaf olarak yaşanmıştır.

Kürt ulusal hareketini çok kanlı biçimde boğan devletin bu konuda daha hazırlıklı ve donanımlı olduğu açıktı. Devletin başarısı salt askeri alanda olmamıştır. Hareketin karşısında kurumlaşmış bir yapı vardır ve bu yapı her alanda donanımlı ve deneyimlidir.

Kürtler hep örgütlü ve kurumlaşmış güçlere yenilmiştirlerdir. Bu kurumlaşma, salt askeri anlamda olmayıp, siyasal, sosyal, ekonomik, idari, politik, kültürel sahalardaki örgütlülüğü ve kurumlaşmayı da ifade etmektedir. Kuşkusuz yeterince örgütlenememiş ve modern kurumlarını kuramamış toplumlar, her zaman daha örgütlü ve modern kurumlaşmayı başarmış toplumlara karşı yenik düşerler. Kürtlerin de her zaman yaşadığı budur.

Gerçi devlet de, o dönemde henüz yeterince örgütlü ve kurumlaşmamış, toplumsal yapıyı yeterince örgütleyememiştir ama yine de her alanda Kürtlere oranla hayli ileridedirler. Bu bazdaki dengesizlik hareketin önemli bir zaafı olmuş ve diğer zaafılar gibi bu da, hareketin yenilgi nedenlerinden biri olmuştur.

C) Dış İlişkilerdeki Yetersizlik

Kürt ulusal hareketlerinin dış ilişkiler ağı kurmalarındaki yetersizlikleri her zaman Kürtler için bir açmaz olarak kendini göstermiştir. Bu konuda, kuşkusuz Kürdistan'ı sömürgeleştiren güçlerin, devlet gibi uluslararası kabul görmüş bir tüzel kişiliği, organik ve siyasi olarak kurumlaşmış bir yapıya sahip olmaları büyük avantajdır. Bu nedenle de dış ilişkiler konusunda hep Kürtlerden çok önde bir konumda olmaları da kaçınılmaz olmuştur. Kürtlerin dış ilişkiler konusundaki yetersizlikleri salt onların bu alandaki beceri eksikliğinden kaynaklanmamaktadır. Bu konum, dış güçlerin temel tercihleriyle de çok ilişkili bir durumdur.

Kürtler için, bölünmüş olmanın getirdiği olumsuzlukların yanı sıra Kürdistan'ı sömürgeleştiren devletlerle çevrili olması ve dışa açık bir kapısının bulunmama-

sının da önemli etkileri bulunmaktadır. Yani Kürdistan bölünmüş ve kuşatılmış bir ülkedir. Bölen ve kuşatan güçler de aynıdır. Bu bölünmüşlük ve kuşatılmışlık. Kürtlerin ilk aşamada kendisini sömürgeleştiren devletlerle ilişki kurmasını dayatmaktadır. Bu durumu, Kürtlerin geniş bir coğrafya içinde çok yönlü bir dış ilişkiler ağını kurup geliştirmelerinin önünü de önemli ölçüde tıkamaktadır.

Ayrıca Kürdistan'ı sömürgeleştiren devletlerin birbirleri ile devamlı ciddi sorunlar içinde olmaları nedeniyle, Kürtleri birbirlerine karşı tehdit unsuru olarak kullanmalarını da getirmektedir. Bu nedenle Kürtler hem sağlıklı ve kalıcı bir dış politikayı şekillendirememekte, hem de bazan bir parçadaki Kürt ulusal hareketi, hareketin çıkarları uğruna bir diğer parçadaki Kürt ulusal hareketinin çıkarlarına ve politikalarına aykırı bir ilişkinin içine girebilmektedir. Son yüzyıl içindeki Kürt ulusal hareketlerinin yaşamında buna sıkça tanık olmak mümkün olmuştur.

Kürdistan'ı bölen devletlerin uluslararası ilişki ağları, çıkarları ve tercihlerinin farklılığı da, Kürtler açısından dış ilişki ve politikalarını kurumlaştırmalarında önemli bir engel olmuştur. Bu devletlerin ilişki kurdukları diğer devletlerin çıkarları da burada önemli rol oynamaktadır.

Savaşmasını ve direnmesini çok iyi bilen Kürtler, dış ilişkiler bazında yetersiz olmaları nedeniyle sonuçta meselelerini barış ve diplomasi masasına yatırmayı ve burada sonuca ulaşmayı bir türlü başaramamışlardır. Kuşkusuz bunda, Kürtlerin yetersizlikleri tek başına belirleyici bir unsur değildir. Sömürgecilerin dünya devletleri ile olan çıkar ilişkileri Kürtler için büyük bir dezavantaj olmuştur.

1925 Kürt Ulusal Hareketi öncesinde ve sırasında, Kürtlerin dış ilişkileri kurmadaki imkânsızlıklarının ve

yetersizliklerinin yanı sıra, hareketin başladığı dönemde Kürtlerin, dünya politik gündeminden önemli ölçüde çıkmış olmaları da önemli bir etken olmuştur. Sevr Antlaşması ile dünya politik gündemine giren Kürtler, Lozan Antlaşması'na geline süreç içinde giderek azalan bir ilgiyle gündemde kalmışlardır. Ancak Lozan Antlaşması ile artık Kürtler gündemden düşürülmüş ve batı, Mustafa Kemal lehine tercihini net olarak belirlemiştir. Bu bakımdan İngiltere de 1920lerin başlarında olduğu gibi Kürt ulusal meselesine artık yakın değildir. Kaldı ki o dönemde de İngilizler, bağımsız bir Kürdistan tercihine sahip değillerdi. Sadece Kürtleri yedeklerine alarak, Ortadoğu'da kendi çıkarları doğrultusunda meselelerini çözmeye çalışmışlardır. Fakat başta Musul olmak üzere Ortadoğu'da meseleler kendi lehlerine çözüm yoluna girince, Kürtler de onların ilgi alanından çıkmaya başladılar.

Dış ilişkilerdeki tıkanık kanalları açmak, her zaman Kürtlerin temel sorunu olmuştur. Kürtlerin kendi yaralarını kendilerinin sarmaları kaçınılmaz olmuştur. Bu gerekliliği kavrayan Kürtlerin giderek bu alanda yeni mevziler kazanma konusunda bilgi ve beceriler kazandıkları görülmektedir. Son dönemde Güney Kürdistan'daki Kürtlerin bu alanda daha başarılı oldukları ve belli ilişkiler ağını örmede önemli deneyimler kazandığı ve mesafeler katettikleri görülmektedir.

Özellikle Kuzey Kürdistan Kürtlerinin dış ilişkileri kuramamalarındaki bir etken de Kemalizm'in, sol kanalıyla Kürtler üzerinde yoğun bir manevi baskıyı geliştirmesidir. Kürtler bu noktada o denli şartlanmışlar ki; Avrupalı devletler veya Amerika ile ilişki kurmayı, "*emperyalizmin işbirlikçiliği*" ve "*uşaklığı*" olarak algılamışlardır. Yetmiş yıldır ne Türk solu bu suçlamasından vazgeçti, ne de Kürtler kendilerinin üzerinde kurulan

bu tuzaktan kurtulma becerisini gösterebildiler. Türkler bu tavrı planlı ve bilinçli olarak geliştirip, Kürtlerin dış dünya ile ilişkilerini kopardılar. Hatta sağlıklı ilişkilerin oluşmasını sağlayacak köprüler, Kürtlerin eliyle yıktırıldı. Her alanda olduğu gibi bu alanda da Kemalizm Kürtleri büyük bir yoksulluğun içine itmeyi başardı. Eğer bugün belli ölçüde dünya Kürtler ile ilgileniyorsa, bu ilgi kanallarını, Kürtlerin politik odaklarının başarılarından çok, Kürtlerin yaşadıkları büyük trajediler açmayı başarmıştır.

Hareket öncesinde Azadi'nin dış ilişkiler bazında önemli bir faaliyetini görmek zor. Bazı arzular ve girişimler var ama bunlar sonuçsuz kalmıştır. Kürdistan Teali Cemiyeti geleneğinden gelen Seyid Abdulkadir'in İngiliz desteğine Kürtlerin gereksinimi hususundaki inancı ve bu yoldaki ilişkileri, 1925 Kürt Ulusal Hareketi'ne kanalize etme arzusu yoğunudur. Ancak somut bir kazanımı belirlemek mümkün görünmemektedir. Böyle bir desteğin arandığı kesin. Fakat bu destek hiçbir zaman verilmedi ve sağlanamadı. Sovyetler Birliği ile de Gürcistan üzerinden ilişki kurma girişimleri olmakla birlikte bunlar da sonuçsuz kalmıştır.

Aslında bu iki devlet de Türk Devleti'ni baştan tercih etmişlerdi. Mustafa Kemal, başlangıçta Sovyet yönetiminden önemli destekler almış olmasına rağmen o, İngilizlerin mutemet adamı olmayı kafasına çoktan koymuştu. 1922 İzmir İktisat Kongresi ile bu niyetini çok yüksek sesle ifade etmiştir. Kemalizm bir yandan emperyalizmin kucağına oturup, o kucakta büyürken, öte yandan Kürtleri emperyalistlerin işbirlikçisi gibi göstererek, Kürtleri Türk solu aracılığıyla Sovyetler Birliği'ne jurnallemekteydi.

Hareketten önce Lozan Antlaşması imzalanmış ve Musul meselesi de sorun olmaktan çıkmıştı. Kemalist

yönetim Musul meselesinin çözümünü Cemiyeti Akvam'a havale ettiği gün, artık böyle bir meselesinin olmadığına karar vermişti. Kemalistler için tek sorun, kendi kamuoyunun baskısını ve ilgisini azaltacak bir sürece olan ihtiyaçlarıydı. Bu nedenle de en uygun formül meseleyi Cemiyeti Akvam'a havale etmektir. Biliyordu ki Cemiyeti Akvam'da Türkiye lehine herhangi bir kararın çıkması sözkonsu değildi. Karar kesinlikle İngilizlerin istemi doğrultusunda olacaktı. Çünkü o dönemde Cemiyeti Akvam'da İngilizlerin mutlak bir ağırlığı ve inisiyatifi vardı.

Millet Meclisi'nde Musul meselesi nedeniyle yapılan gizli oturumdaki görüşmede bu hususta en özlü belirlemeyi Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey yapmıştır: "*Cemiyeti Akvam İngiliz Şurası'ndan başka bir şey değildir. Cihanı aldatmak için sahte meşruiyetlere müşabih olan şu makamı tanımayalım.*"¹¹⁸ Mustafa Kemal bunu bilmesine rağmen, sırf kurulması muhtemel Kürt-İngiliz ilişkilerini engellemek için Musul meselesini hep bir tehdit ve kriz aracı olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal, Kürt meselesi sözkonusu olunca sahip olduğu tüm değer yargılarından vazgeçmek hususunda tereddüt göstermemiştir. Sonradan devlet de bu anlayışı kalıcı temel bir davranış olarak sürdürmüştür.

Misak-ı Milli, Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet olma esprisidir. Bu siyasi misak, her zaman ülkenin "*bölünmez bütünlüğü*"nın hukuksal ve siyasal belgesi olarak algılanmış ve açıklanmıştır. Hatta Misak-ı Milli, kurulan yeni devletin egemenlik alanını belirlediği için, bir devletin varolmasının olmazsa olmaz şartının teşkil belgesidir. Misak-ı Milli açıklandığı zaman Musul vilayeti ve Kuzey Irak milli sınırlar içindeki bir "vatan parçası" olarak kabul ediliyordu. Bunu Mustafa Kemal 1923

118) TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 4, s. 93.

Ocak ayında çıktığı bir yurt gezisinde de teyid ediyordu: *"Musul bizim için petrol değil, memleket sorunu"dur.*"¹¹⁹ Ama bu *"memleket sorunu"* yani vatan parçası yine Mustafa Kemal tarafından Cemiyeti Akvam eliyle İngilizlere sunuluyordu. Devletin olmazsa olmaz şartını parçalamış oluyordu. Çünkü Musul ve Kuzey Irak'ın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalması, yani iki Kürdistan parçasının birleşmesi, Kürtlerin nüfus olarak çoğunluk konumu kazanmalarına yol açacak, ayrıca Kürtlerin tarihten beri belini kıran bölünmüşlük olayı önemli ölçüde giderilmiş olacaktı. Bu ise Kemalist yönetimin istemediği bir durumdu.

Kemalistler için vatanın bir bölümünü İngilizlere vermek daha pratik gelmiştir. Musul meselesi 6 Mart 1923 günü Türkiye Büyük Millet Meclesi'nin gizli oturumunda tartışılırken, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Musul'un elden çıkarılacağını ve bunun da Kürdistan'ın parçalanması anlamına geldiğini bildiğinden dirençle karşı çıkıyor ama, bu karşı çıkışlar yetmiyor. *"Milli mesele olarak satıyorlar"* diye feryad ediyor. *"Arkadaşlar, dilerdim ki Musul, Türkiye'nin bir parçasıdır densin. Çünkü Musul Türkiye'nin Türklerle Kürtlerin yaşadıkları bir parçasıdır. Yarısından fazlası Kürttür. Musul'un Kürt'ün tarihinde önemli bir rolü vardır.(...) Arkadaşlar, bir insanı ikiye bölmek yahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değilse Musul'u Türkiye'den ayırmak öyle mümkün değildir"*¹²⁰.

Fakat mümkün görünmeyen mümkün kılınmıştır ve Kürdistan'ın bölünmesi gerekliliği uğruna Kemalistler, Türkiye Cumhuriyeti'nin varlık nedeni olan Misak-ı Milli'yi parçalamış, *"vatanın bölünmez bütünlüğü"* ne kendileri kastetmişlerdir.

119) Uğur Mumcu a.g.e. s. 167.

120) Uğur Mumcu a.g.e. s. 166.

Hareket öncesinde ve sırasında Kürtlere bir dış destek olmamıştır. Güney Kürdistan'da Kürtlerin bağımsızlık hareketini kanlı biçimde bastıran ve hatta bir iç isyan olayında ilk kez savaş uçaklarını kullanan İngilizlerin Kürt ulusal hareketine yardımcı olması mümkün olmazdı. Böyle bir desteğin verildiğine ilişkin herhangi bir bulguya da rastlayamadık. Aksine, hareket sırasında Fransızlarla anlaşılan Kemalist yönetim, güney sınırındaki demiryolu hattını kullanarak hareket üzerine ağır silahlarla donatılmış büyük askeri güçler sevk etmeyi başarmış ve bu askeri güçle hareketin Güney Kürtleri ile ilişkisini kesip, hareketi kuşatma olanağı bulabilmiştir. İngilizler buna karşılık ciddi bir engelleme yapabilme hakkına ve olanağına sahipken, bu engellemeyi de yapmadılar. Çünkü İngilizler biliyorlardı ki, bu askeri güçler o sırada veya sonrasında Musul'a yönelik bir tehdit olmayacaktı. Mustafa Kemal'in Musul'u gözden çıkardığını en iyi İngilizler biliyordu. Bu konuda emin olmasalardı Musul için ciddi bir tehdit teşkil edecek bu büyük askeri gücün Musul'un kuzeyine kaydırılmasına ve konuşlandırılmasına kesinlikle engel olmaları gerekirdi. Bunu tesbit etmek için büyük askeri dehaya ve askeri uzmanlığa sahip olmak gerekmemektedir.

Dış ilişkiler kurmada Kürtlerin eksikliği, aynı zamanda hareketin yenilgi nedenlerinden biri olmuştur. Devlet, bu alanda da Kürtlerden hayli ileride bir konuda bulunduğundan, bu olanağı alabildiğine kendi lehine kullanmanın ötesinde, sonradan Kürt ulusal hareketini yalan tarih yazıcıları ile İngiliz güdümünde göstermiş ve solcuların sözcülüğü ile de "*emperyalizm uşaklığı*" ile Kürt yurtsever aydınlarını yıllar boyu bir baskının altında tutmayı da başararak, Kürtlerin diplomatik kanallarını tıkamasını becerdiler.

Aslında devlet, resmi olarak, Kürt ulusal hareketinin İngilizlerin kışkırtması olduğuna dair fazla bir suçlama

getirmiş değildir. Bu suçlama daha çok devlet adına resmi tarih yazıcılığına soyunan Kemalist yazarlar ve sol çevreler tarafından ifade edilegelmiştir. Bu konuda ilginç bir örneği Lindsay'ın İsmet Paşa'ya söylediklerini Chamberlain'e gönderdiği raporda bulmak mümkündür:

"Eğer Türkiye'de sorun yaratmayı isteseydik, ülkenin bir ucundan diğerine bir isyan başlatabilirdik. Fakat böyle yapmadık ve bunu bilmesi gerekiyor. Geçen yıl (1925) Mart'ta Şeyh Said İsyan'ı en üst noktada iken ona aktardığını bir gözlemimi hatırlamıyor mu? O zaman ona, hiç şüphesiz Türkiye'nin isyanı yakında bastıracağını; (isyancıların) esir alınabileceğini, bunların tek tek tahkikattan geçirilip yüzleştirilmelerinin mümkün olabileceğini anlattım. Fakat ona, İngilterenin isyanda yer aldığına ilişkin hiçbir kanıt bulunamayacağını da peşinen söyleyebilirdim. Ve şimdi, İngiliz müdahalesine ilişkin ne gibi kanıtlar bulduklarını soruyorum. Bu İsmet'i sarsmaya yetmiş görünüyordu. Böylelikle, 1925 Kürt İsyanı'nda (İngiliz) parmağı olduğuna dair bir suçlamada bulunmaya bir daha teşebbüs etmedi"¹²¹.

İngilizler, harekete yardım etmedikleri gibi, hareket yenilip, önderleri asıldıklarında, insan hakları açısından da olsa önleyici hiçbir girişim veya beyanlarının olmadığı da bilinmektedir. İngilizlerin bu konuda başından beri tercihlerini Mustafa Kemal'den yana koydukları zaten açıktı.

Kürtlerin bu hareket sırasında İngiliz desteğini almadıkları ve hareketin İngiliz kışkırtması olmadığı bilinmesine karşın, bu hareketin Kemalistler tarafından "tertîp" edildiği yolunda değerlendirmeler de vardır.

121) Robert Olson a.g.e. s. 196.

Doğru olmayan bu değerlendirme 04 Mart 1925 tarihli bir İngiliz Dışişleri raporunda, hareketin şu nedenlerle Türkiye tarafından planlanmış olduğu varsayımına dayanmaktadır:

"1) Asilerin elebaşlarının, sınırı aşıp, kardeşlerini kurtarmak üzere Musul'a girmelerini ve sonra da bütün bir bölgeyi Türkiye'ye teslim etmelerini sağlamak,

2) Irak Kürtlerinin Türkiye'de başarılı bir ayaklanmayı gerekçe yapıp Türkiye Kürtleri ile birleştiklerini ilan etmeleri ve sonunda bir bütün halinde Ankara'ya bağlanmalarını sağlamak,

3) Hiç olmazsa, ayaklanmayı bahane edip Irak sınırına yığmak sağlamak"¹²².

Görünen o ki, İngilizler, Kürt meselesinde, Kürtlerin başarılı olmalarını istememektedir. Musul meselesi nedeniyle Türkiye'ye karşı bir tehdit olmalarını arzularken, Türkiye'nin de bunu tehdit unsuru olarak onlara karşı kullanabilme ihtimalini gözden uzak tutmamaktadırlar.

Kürtler, bu hareket öncesinde ve hareket sırasında çok gereksinim duydukları dış yardım desteğini ve yoğun dış ilişkiler ağını bir türlü kuramamış olmanın sıkıntılarını hemen her dönemde fazlasıyla çekmişlerdir.

D) Askeri Kadro Eksikliği

Hareketin önemli sıkıntılarından biri de askeri kadro eksikliğidir. Çok hasbice savaşan Kürtler, yeterli askeri strateji ve taktik bilgi eksiklikleri nedeniyle askeri alanda da uzun süreli ve kalıcı başarılar elde edememişlerdir. Donanımlı ve düzenli bir ordu karşısında yeterince dona-

122) Mim Kemal Öke Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926) s. 168.

nımlı olmayan köylülerin, düzenli ordu savaş taktikleriyle cephe savaşı gibi bir askeri riskin içine girmeleri sonucu, askeri alanda yenilgiyi kaçınılmaz kılmıştır. *

Beytüşebab ayklanması sonrasında, Kürt subayların Irak'ta İngiliz bölgesine geçmesi ve İngiliz makamları tarafından ilkin tutuklanmaları ve daha sonra alıkonulmaları nedeniyle hareketin askeri komuta heyeti artık elden çıkmıştır. Çünkü bu subaylar yeterli askeri eğitim ve dereyimlere sahiptiler. Hepsi de askeri okullarda okumuş, düzenli savaş strateji ve taktiklerini bilen kişilerdi¹²³⁻¹²⁴.

Irak'a geçen bu subaylar ve komutaları altındaki 270 kadar er ve erbaş ile 10 otomatik tüfek, 390 tüfek ve cephaneliyle birlikte dağa çıkmışlardı¹²⁵. Bu yoğunluktaki askeri kadro, silah ve cephane, hareket için önemli bir potansiyeldi ama, hiçbir zaman hareket içinde devreye giremeyecekti. Bu kadronun büyük bir bölümü daha sonraki Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin önder askeri ve siyasi kadrosu olarak görülecektir.

123) Robert Olson a.g.e. s. 251. Ek: II, Hava 23/279. Olson'un verdiği bilgiye göre İngiliz bölgesine geçen Kürt subaylar şunlardır: Yüzbaşı Abdülmecit, Mülazimievvel Abbas Efendi, Mülazimievvel Hürşit Efendi, Yüzbaşı Ahmet Edip Efendi, Yüzbaşı İhsan Nuri, Mülazimievvel Tevfik Efendi, Mülazimievvel Rasim Efendi, Yüzbaşı Rait Efendi, Sivil Kaymakam Ahmet Bey, İmam Seyid Muhammed, İmam Abdullah, Yüzbaşı Abbas Efendi, Öğretmen Şakir, Mülazimievvel Ahmet Hamdi, Mülazimievvel Abdülkerim. Olson'un verdiği listedeki sadece subay sınıfından olan kişileri buraya aldık.

124) Ahmet Mesut a.g.e. s. 151, FO 371/10121 - 11 Kasım 1921, Belge No: 4604. Ahmet Mesut ise biraz farklı bir subay listesi sunmaktadır. İki araştırmacının kullandıkları belgelerin asıllarına ulaşamadığım için aradaki farklılığın nedenini tespit edemedim. Ahmet Mesut'un verdiği liste ise şöyledir: Teğmen Ali Rıza Efendi, Binbaşı Furad Bey, Kaymakam İsmail Ağa, Yüzbaşı İhsan Nuri Efendi, Yüzbaşı Mustafa Efendi, Teğmen Ahmet Rasim Efendi, Teğmen Furdevs Efendi, Teğmen Tevfik Efendi, Teğmen Ümrân Efendi, Teğmen Maksut Efendi, Teğmen İmran Efendi, Teğmen Mustafa Efendi, Teğmen Nuri Efendi.

125) Uğur Muncu a.g.e. s. 52.

Hareket sırasında gerek cephe komutanları ve gerekse onların altındaki ikinci derecedeki komutanlar, geleneksel önderliklerden gelme şeyhler veya aşiret şefleriydi. Çoğunun askeri bilgi ve deneyimleri yoktu. Bunların içinde Hamidiye Alaylarında komutanlık yapmış olanlar bulunmakla birlikte, yeteri askeri eğitim ve savaş deneyimlerine sahip değillerdi. Bu eksiklik nedeniyle, birliklerin savaş düzeni içinde sevk ve idaresinde önemli hatalar yapılmış, deneyimli ve eğitilmiş düzenli askeri birlikler karşısında gerekli askeri fonksiyonları yeterince yerine getirememişlerdir.

Savaşan köylüler ise hiçbir askeri eğitimden geçmemişlerdi. Hatta harekete katılan Kürt köylülerinin büyük çoğunluğu düzenli devlet ordusunda askerlik de yapmamışlardı. Hareket boyunca savaşı deneyerek öğrenmeye çalışıyorlardı. Öyle ki, bu savaş sırasında önemli savaş bilgi ve becerileri kazanmış bazı birlik komutanları, hareketin yenilgisinden sonra küçük gerilla grupları oluşturarak, yeni bir savaş modeli ile direnmeyi sürdürmüşlerdir. Kürtler, alışık olmadıkları cephe savaşını bırakıp, gerilla savaşına döndüklerinde artık çok geçti. Ancak bu gerilla grupları mücadelelerini sürdürerek, 1930 yılına kadar süren Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin içinde yer alacaklardır.

Zaaf ve dengesizlik salt personel bazında değildi. Lojistik, ikmal, sağlık, istihkâm, muhabere, donatım gibi savaşan birlikler için yardımcı hizmet birimleri ve hizmet malzemeleri de eksikti. Tüm bu eksiklikler yüzünden bazan karınlarını doyurmak için savaşçılar birliklerinden veya topluca yerlerinden ayrılarak çevre köylere gidecek kadar imkânsızlıklar ve bunun doğurduğu disiplinsizlikler içinde olabiliyorlardı. Kuşkusuz bu ve benzeri tavırlar hem savaş gücünü azaltıyordu, hem de savaşan birlikleri riske sokuyordu.

Silah ve cephane açısından da savaşılan taraflar arasında büyük dengesizlikler mevcuttu. Devletin düzenli ordusunda cephane sıkıntısı yoktu. Hafif silahları daha yeni ve üstündü. Makinalı ve ağır makinalı tüfeklerin yanında, havan ve sahra toplarına sahiptiler. Bunun da ötesinde uçak bile kullanılmıştı. Kürtlerin elinde baha dan kalma silahlar, hançer ve kılıçlar vardı. Tüfeklerin çoğu Hamidiye Alayları döneminden ellerinde kalanlar dı ve kısmen de silah ve cephanelerini esir aldıkları askeri birliklerden sağlamaktaydılar. Ağır silahları yoktu ve ayrıca bunları kullanmak için yeterli bilgi ve beceriye de sahip değildiler.

Devlet güçleri sayıca da Kürt güçlerinden çok fazlaydı. Bu konuda çeşitli rakamlar verilmektedir. Ancak Olson'un irdelemeleri ve vardığı sonuçlar bu konuda bize daha doğru gelmektedir. Olson, devlet güçlerinin sayısını 52.000, Kürt güçlerinin sayısını ise 15.000 olarak vermektedir. Silahlı asker sayısını ise 25.000 ve 15.000 olarak belirliyor¹²⁶. Bize göre bu rakamlar gerçeğe yakın olmakla birlikte, iki eksikliği içermektedir. Birincisi 15.000 olarak verilen silahlı Kürt güçlerinin bütünü silahlı olmadığıdır. İkincisi ise, devlet güçleri içinde muharip güç olarak bulunan jandarma birliklerinin 25.000 kişilik silahlı güç içinde gösterilmemiş olmasıdır. Bu durumda devlet güçlerinin 52.000 den fazla ve Kürt silahlı güçlerinin ise 15.000 den daha az olması gerekir. Ancak, her durumda kuvvetlerin sayısı ve donanımları açısından iki güç arasında devlet lehine açık bir üstünlük vardı.

Dahası, Varto yöresindeki Hormek ve Lolan gibi iki Alevi Kürt aşiretinin devlet yanında yer almaları, keza bazı sünni Kürtlerin milis oluşturarak harekete karşı

126) Robert Olson a.g.e. s. 188.

savaşmaları bu dengeyi devlet lehine iyice bozmuştur. Askeri planda güçler arasında büyük dengesizlik, hareketin askeri planda yenilgiye uğramasında çok belirleyici bir etken olmuştur.

E) Harekette Aydın Eksikliği

20. yüzyılın başlarında yoğun bir Kürt aydın potansiyelinin bulunmadığı ve mevcut aydınlarının çoğunun ise İstanbul'da oldukları bilinmektedir. Hareketin başladığı ve devam ettiği dönemde bu aydınların Kürdistan'a gelip harekete katılmadıkları ve beyinlerini bu hareketin emrine vermedikleri görülüyor. Aydınlar, genelde varlıklı aile ve eşraf çocuklarıdır. Militan bir yapının onlarda bulunmadığı ve o dönemin şartları dikkate alındığında bunun mümkün olamayacağı da açıktır. Ancak Diyarbakır'da belli bir aydın kitlesinin olduğu ve bunların bir kısmının fiilen hareketin içinde olmamakla birlikte şu veya bu ölçüde katkılar sunmuş olmalarına rağmen, hareketin en zayıf halkalarından biri aydın eksikliği olmuştur.

İlginçtir, harekete katılan aydın sayısından daha fazlasını İstiklal Mahkemesi yargılayarak cezalandırmıştır. Bununla birlikte harekete, gerek hazırlık evresinde, gerek hareket sırasında katılmış olan aydınlar vardır. Hareket içinde aydının yeterince yer almayışının geleneksel önderliğin hareketin başında olmasından kaynaklandığını ve bu kesimin aydınları itmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak Şeyh Said Efendinin böyle olumsuz bir tavrın içinde olmadığı ve aydına değer verdiği bilinmektedir. Öyle ki, dini inançları pek de güçlü olmayan Fehmi Bilal Bey gibi biri Şeyh Said Efendi'nin hareket süresince sağ kolu ve sırdaşı olmuştur. O

dönemin Kürt aydınları genelde aristokrat ailelere mensuptular ve onların aristokratik kültür birikimleri ve davranış biçimleri, daha avamı olarak gördükleri gelenksel önderliğin emrinde bir hareket içinde yer almalarını belli ölçüde engellemiştir.

Aydının hareket içinde yeterince yer almamış olması, hareketin fikri temellerinin ve ideolojisinin oluşmasında engelleyici bir neden olmuştur. Hareket boyunca dini motif ve tercihlerin çokça görülmesinin bir nedeni de buradan kaynaklanmaktadır. Kürt ulusal hareketinin dinsel bir karakterde görünmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Hareketin önder kadrolarının kendi geleneksel kültür ve anlayışlarını harekete yansıtma anlaşılr bir durumdur. Ama bu durum hareketin salt dinsel bir hareket olarak algılanması için yeterli bir neden değildir. Hareket, bağımsızlıkçı Kürt ulusal hareketidir.

Eğer Cıbranlı Miralay Halit Bey ve Yusuf Ziya Bey gibi önderler tutklanmayıp da hareketin başında olsalardı, keza Beytüşebab olayına katılan subaylar bu yapının içinde bulunabilselerdi hareketin, daha değişik bir yapılanmaya sahip olacağını, hem de aydınların katılımının daha yoğun olacağını düşünüyorum. Kuşkusuz bu bir varsayımdır. Fakat öyle olabileceği işin mantığına uygun düşmektedir.

Genelde Kürt aydınlarının Kürt ulusal hareketlerinin sıcak aşamaları içinde fazlasıyla yer almadıkları ve hareketten uzak metropol kentlerde ulusal meseleyle ilgilendiklerini gözlemek mümkündür. Bu dönemlerde Kürt aydınlarının kendi coğrafyaları ile barışık olamamalarının araştırılması gerekir. Bu tavır yalnız dünün tavrı değildir. Ama Kürt aydınları, metropol kentlerde de olsa kendi ulusal kimlikleri ve hakları bağlamında yoğun ve ısrarlı bir savaşımdan geri kalmamışlardır.

F) Halkın Örgütsüz Oluşu

Hareketin, bir örgüt tarafından hazırlanmaya başlandığı, ancak örgüt tarafından yönetilmediği ve hareket devam ettiği sürece de modern anlamda bir örgütlü durumun olmadığını biliyoruz. Bu durum elbette önemli bir zaafı. Ulusal nitelikli bu boyuttaki bir direnme hareketinin önceden halkı örgütlemesi gerekirdi. Bağımsız bir Kürdistan'ı siyasi hedef olarak önüne koyan bir hareketin, halkı örgütleyip, uzun erimli bir mücadeleye hazırlaması işin mantığı gereği idi ve hedefi bu olmalıydı. Fakat hareket bu hedefi yakalamayı bilemedi ve yakalayamadı.

Hareketin başladığı ve yayıldığı alanda geniş halk kesimlerinin harekete katıldıkları doğrudur. Ancak katılan bu kesimlerin siyasi istem ve tercihleri konusunda net şeyler söylemek mümkün görünmüyor. Harekete katılmada aşiretsel ilişkiler ve tarikat bağları önemli bir unsurdu. Katılımın çapı hareketin başarısı ile de orantılı olmuştur. Eğer hareket uzun süren savaş sürecinin içinde olsaydı, başlangıçtaki katılım yoğunluğunun sonuna kadar muhafaza edilmesi acaba mümkün olacaktı mı? İlk başarılar halkı harekete çekmiştir ama Elâzığ ve Diyarbakır başarısızlıklarından sonra halkın katılımının giderek azaldığı ve durduğu görülür. Bu durum yalnız savaşçı kesimler için değil, onlara lojistik destek sağlayan kesimler için de geçerli olmuştur. Kürtler, bir kez daha güçten yana tercihlerini kullanma durumunda olmuşlardır.

Yeterince örgütlenmemiş ve siyasi bilinç kazandırılmamış kitlelerin tavrı budur. Bu durum yadırgatıcı değildir. Anlamak mümkündür. Ulusal bağımsızlığı önüne hedef olarak koyan her siyasi hareket için halkın organik örgütlenmesi ve politik şekillenmesi her zaman ken-

disini önemli bir gereklilik olarak dayatmıştır. Bu eksikliğin önemini, iki yıl sonra başlayacak Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin kadroları farketmiş ve hareket içinde bu eksikliği kısmen gidermeyi başaramışlardır. Öyle ki; Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin önderi İhsan Nuri ve arkadaşları sıcak savaş alanında **Agri** ismiyle bir gazete çıkararak halkı harekete motive etme konusunda büyük gayret göstermişlerdir¹²⁷.

Bu gazetenin çıkarılması ile Kürt ulusul hareketlerine ilk kez yeni bir öge daha katılmış oldu: **Basın**. Her hareket bir sonraki hareketin önüne yeni gereksinimler sürüyordu.

Şeyh Said Efendi'nin idam sehpasında *"fena yaptık, bundan sonra iyi olur inşaallah"*¹²⁸ derken, hareket içinde yapılan hataları ve giderilemeyen eksiklikleri ve gelecekteki umutlarını sesli düşünmektedir. Bu sözleri sonrakilere onun vasiyeti niteliğindedir.

Erken doğum yaptırılan bir harekette, bu zaafı kısıtlı sürede gidermek mümkün değildi. Kaldı ki harekete önderlik eden kadroların bunu giderebilmek için yeterince bilgi ve beceri sahibi olmadıklarını da düşünüyorum. Önder kadroların bu çaresizlikleri ve onlarda yoğunlaşan geleneksel bilgi birikimleri, geleneksel aşiret ve tarikat örgütlenme motifiyle işi sürdürme tercihi içinde olmalarını onlara dayatmıştır. Bu nedenle önder kadrolar sürece müdahale etme inisiyatifi yakalayamamış olduklarından daha çok olayların arkasından sürüklenmişlerdir. Ayrıca önder kadroların çoğu tarikat mensubu şeyhler veya onların müridleriydi. Onlardaki yoğun tevekkül anlayışı düşünüldüğünde durumu kavramak biraz daha kolaylaşmaktadır.

127) Mahmisanj Mahmut Levendi a.g.e. s. 95.

128) Doğan a.g.e. 30 Haziran 1925.

Sayılan başlıca zaafılar, aynı zamanda hareketin yenilgisini hazırlayan ve yenilgi sürecini hızlandıran nedenlerdir. Bu önemli zaafıları içeren bir hareketin başarı şansının olmaması doğaldır. Bunun yanında hareket, çok kısa sürdüğü için süreç içinde hataları giderebilme ve kendini yenileyebilme şansına da sahip olamadı. Zaten devlet, harekete erken doğum yaptırmakla inisiyatif eline geçirmişti. Hareket daha başlangıçta başarı şansını büyük ölçüde yitirmişti.

Hareket çok ani başladı ve çok hızlı yayıldı. Hareketin başlangıçta kazandığı ivmeyi ne hareketin önder kadrolarının ne de devletin tahmin etmediği anlaşıyor. Önder kadronun hareketi yeterince denetleyememe ve disipline edememenin önemli nedenlerinden biri budur. Çok hızlı yaygınlaşan hareket, yenilgi sürecine de çok çabuk girmiş ve yenilgi sürecindeki çöküş ivmesi, başlangıçtaki yayılma ivmesine denk düşmektedir. Hareketin askeri alandaki başarısızlık süreci, Elâzığ'ın elde tutulamayışı ile başlamış, Diyarbakır'ın alınamayışı ile hem hızlanmış hem de kısalmıştır.

Eğer Elâzığ elde tutulabilseydi Dersim'li Kürtlerin kısmen harekete katılmalarının olabilirliğini düşünüyorum. Diyarbakır alınabilseydi, devletin güneyden gerçekleştirdiği kuşatma ve asker sevkıyatı engellenmiş olacaktı. Bu durum Kürtlerin morallerinin yükselmesine yol açacaktı ve başlangıçta harekete katılma sözü veren güney aşiretleri de harekete katılmış olacaktı. Böylece hem hareket alanı çok genişlemiş olacak, hem de katılım artacaktı. Bunun ötesinde güney sınırı hareketin denetimine geçecek ve İngiliz ve Fransızlarla fiziki temas halinde olunacaktı, Kuşkusuz bu gelişme Kürdistan'ın diğer parçaları ile de teması sağlayacak ve olumlu etkiler yaratacaktı. Boyutlanan hareket, kısa zamanda inisiyatifli devletin elinden alacak, giderek uluslararası

sı gündemde önemli bir bölgesel sorun haline gelebilecekti. Ama süreç tersine işledi.

Bu hareket, ani başlayan, çabuk yaygınlaşan, yenilgi sürecine çabuk giren, bu süreci hızlı ve kısa yaşayan ulusal bir hareket olarak Kürtlerin tarihinde yerini aldı. Bu hareketin sonuçları gerek harekete katılanlar açısından, gerek tüm Kürt halkı için çok ağır ve acımasız oldu. Hareketin yenilgi ile sonuçlanması yalnız Kürt halkı için değil, Türk halkı için de ağır bir süreç başlatmıştır. Bu aynı zamanda, Türk siyasal tarihinde çok sağlıksız ve ceberrut bir yönetim biçiminin devleti kutsallaştırarak yönetmeye başlamasının da nedeni olmuş ve Kürt sorununu çözülemediği için sivilleşme ve demokratikleşme toplumu için hep bir istem olarak uzaklarda kalmıştır.

BÖLÜM V

HAREKETİN SONUÇLARI

A) Hareketin Doğurganlığı

Kürt tarihinin son ikiyüz yılı ulusal nitelikli başkaldırılarla geçmiştir. Bütün hareketler yenilmiştir ama Kürtlerde özgür ve bağımsız olma bilinci gerilememiş, aksine daha da gelişerek varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle her yenilgiden sonra yeni bir ulusal hareketin hazırlıkları başlamıştır. Bu ısrarlı başkaldırı tavrı, Kürtlerin tarihinde önemli bir karakteristik özellik olarak kendisini göstermektedir.

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin bünyesinde de bu gelenek ve anlayış mevcuttur. Hareket yenilip, Kürt güçleri büyük ölçüde tasfiye olunca, teslim olmak istemeyen bazı ikinci derecedeki komutanlar, komuta ettikleri küçük birlikleri, gerilla savaş düzeni içinde örgütleyerek, dağlık alanlarda mücadelelerini sürdürdüler. Bu gruplardan bir kısmı varlıklarını sürdürerek, 1927-1930 Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nin içinde yer aldılar.

Yenilgiden sonra teslim olmayıp mücadeleyi sürdüren bu grupların Kürt halkı içinde büyük sevgi ve itibar kazanmış olmaları, hareket içinde bunlara daha büyük ilginin gösterilmiş olması ve bunlar hakkında pek çok destanın yapıldığı düşünülrse, bu direnme kararının, halktaki gizli ama ısrarlı direnme ve özgür olma arzu-

suyla çakıştığını göstermektedir. Özellikle **Bingöllü Yado**, **Eruhlu Yakub Ağa**, **Nusaybinli Haco** halkın belleğine çok derin biçimde kazındılar. Yine **Pervari**, **Goyan** ve **Çolemêrg** başkaldırıları bu tür grupların sürdürdüğü ulusal nitelikli direnmelerdi.

Bu hareket Kürt halkının bilinç dünyasında çok derin etkiler yaratmış, yıllar yılı bu hareket ve hareketin kahramanları hakkında Kürt halk ozanlarının dilden dile ulaştırdıkları destanlar çok büyük bir zevkle hala dinlenmektedir. Pek çok Kürt çocuğu bu hareketin hikayesini dinleyerek büyümüştür. Bu durum Kürt halkında ulusal bilinç birikimini sağlamış ve bu bilinç sonraki ulusal nitelikli hareketlerin mayasını oluşturmuştur.

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin sonuçlarından biri de doğurganlığıdır. Hareketten sonra lokal bazı başkaldırıları olmakla birlikte, bu hareketin doğurduğu en önemli yavru, 1927-1930 yılları arasında süren Ağrı Kürt Ulusal Hareketi olmuştur. Bu nedenle bu harekte 1925 hareketindeki bazı anlayışlar ve zaafılar da taşınmıştır. Ancak Ağrı Hareketi'nin yönetici kadrolarının bu zaafıların farkına vardıkları ve onları gidermek konusunda büyük çabalar göstermiş oldukları görülmektedir.

B) Aydınlardaki Değişim

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin başlamasından önce meydana gelen Beytüşşebab olayı ile, Miralay Halit Bey ve arkadaşlarının tutuklanmasından sonra hareketin başında ve yönetimde olması gereken sivil-asker aydın kadrolar büyük ölçüde hareket öncesinde tasfiye edilmiş ve hareket içinde aydınların önemli ölçüde bulunamaması büyük bir zaaf olarak ortaya çıkmıştı.

Hareket öncesinde ve hareketin yenilgiyle sonuçlanması üzerine hareketin hemen sonrasında Suriye'ye ka-

çan Kürt aydınları siyasal bir yapılanmanın gerekliliği üzerinde yeniden durmuşlar ve **Hoybun Cemiyeti**'ni kurarak, Kürt ulus meselesinde Azadi ile başlayan siyasal örgütlülük anlayışına bir ivme kazandırmışlardır.

1927 yılında Bağdat'daki Londra Oteli'nde **Teğmen Ali Rıza, Dr. Şükrü Mehmed Sekban, Mehmet Emin Büroşki, Yüzbaşı İhsan Nuri, Teğmen Hurşit ve Abdulkerim Fehim**'in katıldıkları bir toplantıda, tartışmalar sonunda siyasal bir organizasyonunun gerekliliği üzerinde görüşbirliğine varılmıştır. Bu toplantı Hoybun Cemiyeti'nin doğmasına neden olacaktır. Hoybun'un kesin kuruluş tarihini saptayamadık. Kuruluşun 1927 yılında olduğu kesin. Aynı yıl içinde Hoybun'un Kongresini yaptığını bize bildiren kaynaklar, bu kongrenin kuruluş kongresi mi, yoksa kurulduktan sonra örgütün ilk kongresi mi olduğu hususunda değişik belirlemelerde bulunmaktadır.

Dersimi, Hoybun'un 1927 yılı içinde kurulduğunu ve aynı yılın Ağustos ayında Lübnan'ın Bihamdun kasabasında ilk kongresini yaptığını yazarken¹²⁹ yapılan kongrenin, kuruluş kongresi olmadığı, ancak kuruluştan kısa süre sonra ilk kongrenin toplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Kadri Cemil Paşa ise, 1927 yılının Eylül ayında Dr. Şükrü Mehmed Sekban'ın başkanlığında kongrenin toplandığını ve bu kongrenin sonunda Hoybun isimli siyasi cemiyetin kurulmasına karar verildiğini belirtmektedir¹³⁰. Ona göre toplanan kongre kuruluş kongresi olmaktadır. Gasaratyan¹³¹ ise, 1927 Ağustos'unda cemi-

129) M.Nuri Dersimi a.g.e. s. 253.

130) Kadri Cemil Paşa a.g.e. s. 105.

131) Jina Nu Yayınları'nda çıkan, Yeni ve Yakın Çağda Kurt Hareketi isimli eserin yazarlarını verirken M. A. Gasaratyan olarak yazılmıştır. Yine aynı yayınevi bu ismi, 1925 Kürt Ayaklanması Şeyh Sait Hareketi isimli kitapçıkta, Prof. M. A. Hasretyan olarak vermektedir. Medya Güneşi Yayınları da, yayınladığı 1925 Kürt Ayaklanması isimli eserde M. A. Hasretyan olarak vermektedir. Esas adı Manuel Arseneviç Hasretyan olarak bilinen yazarın, isminin yazılışındaki

yetin toplanan kongresine Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilatı İctimai Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Comite l'Independence Kurde gibi Kürt örgütlerine mensup üyelerin katıldığını ve kongrenin 45 gün sürdüğünü belirtirken¹³², yapılan bu kongrenin kuruluş kongresi olmadığı izlenimini vermektedir. Sasoni ise, 1927 sonbaharında toplanan Kürt Kurultayı, Hoybun ulusal siyasal partisinin temelini atmıştır derken¹³³, bu kongrenin kuruluş kongresi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki Hoybun 1927 yılının ikinci yarısı içinde kurulmuş ve kongresini yapmıştır.

Hoybun Cemiyeti, Kürt siyasal örgütlenmesinde yeni bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Örgüt içinde aydınlar artık geleneksel önderliklerden gelenlerden sayıca daha fazla ve daha etkindirler. Önlerine siyasal programlar koymak gibi bir anlayışa varmışlardır. Geniş bir dış ilişkiler ağı geliştirmeyi ciddi bir hedef olarak benimsemişler ve bu yolda girişimlerde de bulunmuşlardır. Askeri yapıyı siyasal yapının emrinde tutarak, fokocu anlayıştan sıyrılmaya çalışmışlardır. Ancak bu konuda yeterince başarılı olamadıkları zaman içinde görülecektir. Nitekim siyasal yapı, Ağrı Kürt Ulusal Hareketi'nde de yeterli ağırlığı koyamamıştır.

Basının önemi kavranmış ve Ağrı Kürt Ulusal Başkaldırısı boyunca **Agirî** ve **Gazîya Welat** isimli gazeteler ve çeşitli bildirilerle¹³⁴ hem halk biliçlendirilerek hareketin içine çekilmeye çalışılmış, hem de savaşçı güçler belli bir siyasi yapılanma içine sokulmak istenmiştir.

Bunun da ötesinde İskender Bey, (Memduh Selim Bey) Celadet Bedirhan Bey, Kamuran Bedirhan Bey gi-

bu farklılığın, değişik kaynakların Kiril Alfabeti'nden yaptıkları tercüme aktarımlarından kaynaklandığını sanıyorum.

132) M. A. Gasaratyan Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi s. 192.

133) Garo Sasoni a.g.e. s. 184.

134) Malmisamj Mahmud Levendi. a.g.e. s. 95 ve 98.

bi aydınlar siyasal çalışmalarının yanı sıra, Kürt dili, tarihi ve kültürü üzerinde ciddi çalışmalar yaparak, Kürt meselesini boyutlandırmayı başaramışlardır. Kürt ulusal meselesinde aydının nefesi artık ciddi biçimde hissedilmeye başlanmıştır.

Ancak, aydınlar kendi coğrafyalarının ve sıcak savaş alanının dışındaydılar. Kendi coğrafyalarının dışında olmaları nedeniyle kendi halkı ile yeterli bir iletişim içinde olamadılar. Bu durum ise, giderek aydınların ulusal hareketlerin sıcak aşamasından uzaklaşmalarına, aydınlar ve hareket arasında belli bir yabancılaşmayı ve anlaşmazlığı getirmiştir. O dönem aydınlarının yaşadıkları kişisel trajedilerin önemli nedenlerinden biri de bu ayrılıktır. Bugün bile bu yabancılaşma ve küskünlük fazlasıyla yaşanmaktadır. Bu yapı giderek bazı aydınların bir ölçüde yığınlaşarak bir ölçüde devletle uzlaşmacı bir tavrın içine girmesine yol açmıştır.

Aydının bu tavır ve yapıyı kazanmasında II. Abdulhamid dönemiyle başlayan, Devlet ve Kürt aydını ilişkilerinin çok etkin bir rolü olduğunu sanıyorum. II. Abdulhamid, Kürt aristokrasisini, -ki o dönemde Kürt aydınları büyük ölçüde bu kesime mensuptu- devlet bürokrasisi içinde tutmayı ve biçimlendirmeyi başaramıştır. Kürt aydını bu yapı içinde giderek devlet gibi düşünme alışkanlığı kazanmıştır. Bu nedenle Kürt aydını devlete çok daha yakın ve sıcak ilişkilerin içinde bulunduğundan, Kürt ulusal tercihleri konusunda devlet içinde ve devletle birlikte çözüm yolları aramıştır. Hatta devlet içinde yer alıp, giderek Kürt kimliğini inkâr ederek yükselen siyasal ve bürokratik kadroların bu gelenekten gelip, bu geleneği ısrarla ve inatla sürdürdüklerine dair çok fazla örnek bulunmaktadır. Bu örnekler, bugün devletin sahibi olmaktan çok, devletin gönüllü bekçiliğini yapmak gibi bir misyonu kendilerine uygun bulmak-

tadırlar. Kürt aydınlarının kazandığı bu şekillenme, bugüne dek değişik dozlarda süregelmiştir. Hatta Kürt kimliğine sahip çıkan Kürt aydınları için devletin "bölücü" ve "ayrılıkçı" nitelmesini kullanmış olmasında haksızlık mevcuttur.

Kürt aydınlarının, Kürt ulusal meselesinde daha yoğun ve daha örgütlü olarak katılmasına yol açan bir sürecin gelişmesi, 1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin önemli sonuçlarından biri olmuştur.

C) Bütünsellik Anlayışının Gelişmesi

Hareket başlamadan önce ve hareket sırasında, Kürdistan'ın diğer parçalarındaki ulusal güçlerle ilişki kurma arzu ve çabaları vardır. Ancak başarıldığı söylenemez. Ama böyle bir yönelimin temel siyasal tercih olarak belirmesi ve bu yönde girişimler içinde bulunulması önemlidir. Kürt ulusal hareketlerinde Kürdistan'ın bütünlüğü kavramını siyasal bir tercih olarak şekillendirip, kalıcı kılma arzusunu sezmek mümkündür.

Bu noktaya varılmış olması önemli bir gelişmedir. Son yüzyılda Kürdistan'ının iyice bölünmesi, Kürt halkının özgürlük mücadelesinde uğradıkları başarısızlığın temel nedenlerinden biridir. Sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve coğrafya bazında parçalanmış Kürdistan'ın parçalarında meydana gelen ulusal hareketler, Kürdistan'ı sömürgeleştiren devletler tarafından her zaman parçada hapsedilmiştir. Bu parçalanmışlık ve kuşatılmışlık devamlı biçimde Kürtlerin aleyhine gelişen bir süreci beslemiştir. Parçalanmış olan bütünüyle Kürt yaşamıdır.

Kürdistan'ın çok zengin doğal kaynaklara sahip olması, sömürgeci güçlerin her dönemde bölge üzerinde

ilgisini ve iştahını artırmıştır. Öte yandan Kürtlerin sa-
vaşçı bir toplumsal yapı içinde olmaları, onların yönlendir-
dirmelerini zorlaştırdığından bunun sağlanması, Kür-
distan'ın parçalanarak sömürgeleştirilmesini gerektir-
mektedir¹³⁵. Kürdistan'ın bütün parçalarında Kürtlerin
kendi kaderlerini belirleme girişimlerine sömürgeci güç-
ler izin vermemek konusunda ısrarlıdırlar. Kendi arala-
rında ciddi sorunlar ve anlaşmazlıklar bulunan İran,
Irak, Suriye ve Türkiye Kürt sorunu söz konusu oldu-
ğunda, hemen biraraya gelebilmekte ve birbirlerinin
toprak bütünlüklerine saygılı olmanın ötesinde gönüllü
koruyucuları olma rolünü üstlenmekten de geri kalma-
maktadırlar. Hele Kürtlerin ulusal mücadeleleri Kürdis-
tan'ın bütünselliğini içeriyorsa, o zaman yalnız bölgede-
ki ilgili güçler değil, dünyadaki etkili güçler de bu tavrın
karşısına çıkmakta tereddüt göstermemektedirler.

Hareketten sonra Kürt aydınlarının, parçalararası
ilişkiler ağını kurup geliştirme çabaları önemli bir anla-
yış olarak giderek gelişmiştir. Ancak bu anlayış, hiçbir
dönemde yeterince hayata geçirilmiş değildir. Yeterince
başarılammış olmasına rağmen, hareketin önemli bir
sonucu olarak ortaya çıkmış ve Kürt siyasal anlayışına
önemli bir unsur olarak girmiştir.

D) Devletin Kürt Politikasını Şekillendirmesi

Hareketin başlamasıyla birlikte devlet, hareket nede-
niyle Kürdistan'da Kürtlere yönelik yeni bir dizi hukuki,
idari, siyasi, ekonomik ve askeri yapılanmayı gündemi-
ne getirmiş ve uygulamalarına, sıkıyönetim, İstiklal
Mahkemeleri, Takriri Sükûn Kanunu gibi düzenleme-

135) İsmail Beşikçi Devletlerarası Sömürge Kürdistan, s. 144.

lerle yola koyulmuştur. Bunlar o gün için sadece birer başlangıçtı ve bunun devamının gelmesi gerekirdi. Devlet devamını, hareketi askeri olarak bastırdıktan hemen sonra çok ciddi ve çok kapsamlı biçimde gündeme getirmeye başladı.

Devlet, 1924 Anayasası'nı yürürlüğe koyduğunda, devletin yapısını ve ulus kavramındaki anlayışını net olarak belirlemiş durumdaydı. 1924 Anayasası'nın 88. maddesi, *"Türkiye ahalisi, din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk itlak olunur."* demektedir. Anayasa'nın bu maddenin gerekçesinde, *"maddeTürk sıfatı resmîyesini muriftir. Osmanlı Saltanatı münderis ve münkarih olduğundan artık efradı millete "Osmanlı" denemez. Milli izetti nefis. bir hanedana mensubiyeti kabul etmez. Devletimiz bir devleti milliyedir. Devlet, Türkten başka bir millet tanımaz..."*¹³⁶ (Vurgular bana ait. O.A.)

Kemalizm, devlet yapılanmasında millet kavramı tanımını, Türk milliyeti esası üzerine kurarken, resmi sınırlar içinde yaşayan diğer etnik yapıları ve ulusları bir çırpıda ve yasal bir düzenleme ile Türk sayarak tercihini ve siyasal tavrını belirlemiştir. Diğer ulusların, -ki potansiyel olarak önemli olduklarından, bu düzenlemenin asıl nedeni Kürtlerdir -yok sayılması yetmemektedir. Bu mantığın doğal sonucu olarak, **yok sayılanın yok olması gerekir**. Devletin de seksen yıldır yaptığı budur.

Devlet, Kürt meselesini gündemden düşürmek için, Kürtlere karışı üç önemli kurumu şekillendirip geliştirmiştir: **Kıym, asimilasyon, sürgün (iskân)**. Seksen yıldan bu yana devletin bu kurumları işletme konusundaki tercihinde bir değişiklik olmamıştır ve olacağına dair bir işaret de görülmemektedir. Devletin resmi ağızları da zaman zaman bu kurumların varlığını ve gerekliliği-

136) TBMM Zabıt Ceridesi, c.7, I. 7, s. 216, 9 Mart 1924.

ni açıklamaktadırlar. Kürt meselesini kültürel farklılık bazında gören, dönemin Cumhurbaşkanı danışmanı, devletin bu kültürel farklılıkları benimsemediği için bu farklılıklara hoşgörü ile davranmadığını ve bu nedenle de iki mekanizmaya başvurduğunu söylemektedir. Bunları zorunlu göç ve iskân ile özel baskıcı yöntemler olarak belirtmektedir¹³⁷. Her nedense, her hareket sonrasında, devletin Kürt halkına karşı giriştiği kıyım ve devamlı gündemde tutulan ve uygulanan asimilasyon bir "mekanizma" olarak görülmemektedir.

Seksen yılı aşkın Cumhuriyet döneminde vuku bulan bütün Kürt başkaldırılarında devlet, kitlesel kıyımlara yönelmekten kaçınmamıştır. Devlet için "**şiddet**" ve "**zecri tedbirler**" her zaman gerekli ve geçerli tercih olmuştur. Kıyım ve sürgün politikasını Cumhuriyet yönetimi Osmanlı'dan miras almış ve sistemleştirerek sürdürmüştür. Ermeniler, Osmanlı Devleti tarafından yasadıkları coğrafya'dan silinmek durumunda kalmışlardır. Kürtler için bu sonuç henüz doğmamıştır ama bu sonucun doğmamış olması devlet için bir kayıp olarak algılanmaktadır. Ancak Kürdistan'ı Kürtsüzleştirmek ciddi bir politika ve uygulama olarak şimdi devletin gündeminde yer almaktadır.

Asimilasyon da, Osmanlı'dan devralınan Devşirme Ocakları geleneği üzerine kurulmuş, fakat Cumhuriyet döneminde Kürtler için sistemleştirilmiş ve ısrarla uygulanmaya çalışılmış bir kurumdur. Devletin tek ulus devleti yaratma anlayışının ve tercihinin doğal sonucu olarak, Türk'ten başka ulusların dil, tarih, kültür, gelenek ve törelerinin, yani ulusal kimliklerinin inkârı ile yola çıkılarak, Türklük adına inanılmaz hurafeler yara-

137) Hikmet Özdemir Kürt Sorunu Açısından Devlet Politikamıza Bir Bakış, Reiscumhuri Turgut Özal'a verilen rapor, s. 10. (Raporun bir sureti özel olarak elde edilmiştir. Bu rapor yayımlanmamıştır.)

filmiş ve bu temel üzerinde, ırkçı ve şöven anlayıştaki Türk milliyetçiliği geliştirilmiştir. Diğer uluslara ve etnik yapılara hayat hakkı tanımamaya, kimliklerini silmeye özel bir özen ve gayret gösterilmiştir.

Devlet Kürtlerin dilini yasaklamak konusunda çok ısrarlı bir tutum sergilemiştir. Kürtlerin kendilerini geçmiştten bugüne taşımalarında en önemli etkenlerden birinin dilleri olduğunu bilmektedir. Bu nedenle bu dilin unutturulması için, bir yandan Kürtçe'nin bir dil olmadığı yolunda kapsamlı propagandalar geliştirilirken, diğer yandan Kürtçe'nin hayatın her alanında ve her vasıta ile kullanılmasını engellemek için akla gelmedik yasak ve önlemlere başvurulmuştur.

Okullarda Kürtlüğü unutturacak eğitim programları ile, Kürdistan'a iyice yerleşmeye çalışan devlet, bununla da kalmayarak, Kürdistan'da özel eğitim kurumları ile asimilasyonu gerçekleştirebilmenin özel gayreti içinde olmuştur. Bu kurumların en modern ve yaygını 1961 yılında 22 sayılı yasa ile kurulan **Yatılı Bölge Okulları**¹³⁸. Devlet, hayatın her alanında Kürtlere Kürtlüklerini unutturmak için çok yoğun ve sistemli bir asimilasyonu temel politik hedef olarak koymuş ve uygulamıştır. Devletin seksen yıllık bu ısrarlı politika ve uygulamalarına karşın Kürtler de inatla direnmişler ve bu önlemlerden istenilen sonuçların elde edilmesini engellemişlerdi.

Kapitalist üretim ilişkilerinin Kürdistan'da kurumlaşıp, kentleşme gelişkinlik gösterince, kentleşen Kürtlerin giderek dillerini kullanmakta pek ısrarlı davranmadıkları görülmüştür. Ancak kapitalizm Kürdistan'a geç girdiği için, Kürtlerin daha ileri bir sosyal ve ekonomik yapılanmada değişim göstermeleri süreci de geç başlamıştır. Bu etken, Kürtlerin asimile olmalarında getirilen

138) Osman Aydın Yatılı Bölge Okulları ve Asimilasyon, Karakoçan Dergisi sayı: 1, Nisan 1969.

yasakçı önlemlerden daha etkili olmuştur. 1950li yıllardan itibaren bu sürece yoğun biçimde giren Kürtleri bir başka olgu etkilemeye başlayınca, Kürtler için asimile olma süreci ivme kaybetmiştir.

Irak'ta, 1958'deki "*14 Temmuz Devrimi*" olarak adlandırılan Abdulkerim Kasım darbesi sonrasında **Mele Mustafa Berzani**'nin Sovyetler Birliği'nden dönmesi ve 1961 yılından itibaren Irak'ta ulusal direnmeyi başlatması, Kuzey Kürtlerinin büyük ilgisini çekmiş ve bu olgu, Kürtlerin kapitalist ilişkiler içindeki asimilasyonunu yavaşlatmış, onların ulusal kimliklerine yeniden sahip lenme arzularını körüklemiş, giderek Kuzey Kürdistan'da ulusal bilincin yoğunlaşması süreci zenginlik kazanmıştır. Böylece devlet, bu alanda da hedeflediği noktaları yakalayamamış oldu. Güney Kürdistan'daki ulusal hareketler, her zaman diğer parçalardaki Kürt halkını heyecanlandırmış ve yoğun ilgisini çekmiştir. Son on yıldır Güney Kürdistan'daki gelişmeler ve devletleşme süreci Kuzey Kürtlerini derinden etkilediği görülmektedir. Ayrıca son yarım asırlık dönemde Kuzey Kürtlerinin kendi ulusal kimliklerine sahip çıkmalarında Bağdat, Erivan, Kermanshah, Tahran ve Kahire Radyoları'nın Kürtçe yayınlarının da büyük etkisi olmuştur.

Devlet, kıyım ve asimilasyon politikası yanında Kürdistan'ı Kürtsüzleştirmek, en azından Kürdistan'da Kürt nüfusunu azınlık durumuna düşürmek için yoğun bir sürgün ve iskân politikasını da uygulamıştır. Bunun ötesinde uyguladığı sosyal ve ekonomik politikalarla da Kürtleri kendi coğrafyalarından ayrılmaya zorlamış ve göçü alabildiğine teşvik etmiştir.

Devlet, Kürtleri yaşadıkları coğrafyalarından uzaklaştırırken, boşalan yerleşim yerlerine Türk soylu göçmenleri yerleştirme konusunda başından beri kararlı bir tutumun içinde olmuştur. Bunun için yasalar çıkarılarak

uygulama alanına sokulmuştur. 1097, 1505, 2510, 105 sayılı yasalarla Kürtler sistematik biçimde yurtlarından alınarak Batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Bununla da yetinilmemiş gönderilenlerin yerine "*Türk soyundan*" ve "*Türk kültürüne bağlı olan soydaşlar*"¹³⁹ yerleştirilerek, bunlara bulundukları çevrede yaşayan Kürtleri dil ve kültür bazında asimile etmeleri için olanaklar sağlanmış tır. Sürgün edilen Kürtler ise, gönderildikleri yerlerdeki nüfus oranını bozmayacak biçimde ve belli bir oranda birbirilerinden uzak yerlere iskan edilmişlerdir.

Devlet, her zaman Kürdistan'da Kürtlerin azınlık nüfus konumuna düşmesi için alabildiğine çalışmıştır. Kürt halkı ise kendi coğrafyasından kopmamak için olabildiğince direnmiştir. Bu konuda son yıllara gelinceye dek Devlet'in başarılı olduğu söylenemezdi. Ancak son yıllarda çok yoğun bir Kürt nüfusu yaşadığı alanları terkederek batıdaki ve güneydeki metropol kentlere göç etmektedir. Devlet, yetmiş yıllık uygulamalarının devamı olan son dönemdeki ekonomik, siyasi ve militarist baskıcı politikalarla bu göçe alabildiğine ivme kazandırmaya çalışmaktadır. Ancak bu göç olgusundaki mekanizma içinde Kürt siyasi gruplarının yeteri öngörünün içinde olmadıkları da görülmektedir.

Bütün bu önlemler, Devlet'in istediği sonucu doğurmaya yetmemiştir. Devlet, zaman zaman af yasaları çıkarmak zorunda kalmış ve sürgün edilenler yeniden yurtlarına ve kendi doğal yaşam alanlarına dönmüşlerdir. Bunun ötesinde Kürdistan'a yerleştirilen göçmen Türkler ise, ya bir süre sonra oralara uyum sağlayamadıkları için tekrar batıya gitmişler, ya da kaldıkları yerlerde giderek Kürtleşmeye başlamışlardır. Sonuçta Devlet, düşündüklerini uygulamada duraksama gösterme-

139) 14.06.1934 tarih, 2510 sayılı İskân Kanunu m. 3. Resmi Gazete: 21.06.1934, sayı: 2733.

miş ama uygulamaların istediği sonucu vermediğini de büyük bir acıyla izlemiştir.

Kürt sorunu nedeniyle Devlet, siyasal yapılanmasını da bu doğrultuda oluşturmuştur. Üniter Devlet sistemi içinde Kürt sorununun çözüümü değil ama denetimini elinde tutmaya çalışmıştır. Devletin Kürt sorununu çözmek gibi ciddi bir niyetinin olduğu da kuşkuludur. Devletin istediği, bu sorunun başını ağrıtaarak boyutlara erişmemesidir. Kürt sorunu var olduğu' sürece Kemalizm'in, ırkçı temeller üzerinde kurulmuş olan şöven milliyetçiliği yaşama imkânı bulacak ve içerde bu tehlikeyi hep telkin ederek, ülkeyi yönetmek konusunda siyasal iktidarlara kolaylık sağlanmış olacaktır. Bunun ötesinde dış kışkırtma olarak meseleyi lanse ederek de bir yandan "*milli birlik ve beraberlik ruhu*" nu canlı tutmakta, diğer yandan bu meseleyi devamlı biçimde komşu devletlere karşı bir tehdit ve pazarlık aracı olarak kullanabilecektir. Bu iki işlev de devleti yönetmede kolaylıklar sağlamaktadır.

Üniter devlet yapısı, Kürt sorununu çözmeye yetersiz kalmanın ötesinde, işleyişindeki hantallık, devletin işlevlerini yerine getirmede de zorlanmasına neden olmaktadır. Kürt meselesi, baz alınarak üniter devlet yapısını tercih edip ve bu tercihten vazgeçmek gibi ciddi bir eğilim gösterilmeyince Türkiye'de demokratik kurumlaşmanın da önü tıkanmaktadır. Böylece demokrasi gibi bir tercih olmayan devlet yönetimindeki ağırlıklı güç olan asker-sivil Kemalist bürokrat kadrolar devleti yönetmede büyük avantaja sahip olmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti, eğer üniter devlet yapısında olmayıp federe yapıda bir devlet olsaydı, her on yılda bir askeri darbelerin olma olasılığı da ortadan kalkacak ve Türkiye Cumhuriyeti, hem Kürt meselesini çözmeye, hem de demokratikleşme konusunda kurumlaşarak sağlıklı bir yapıya kavuşacak ve sivil

toplum kimliğini kazanmada başarılı olacaktır. Devlet, seksen yıl bu imkânı kullanmamak konusunda ısrarla direndi. Hala da o inadından vazgeçmek gibi ciddi bir yaklaşımın içinde olmadığı izlenimini vermektedir.

Kürdistan'ın mevcut anlayışlarla, mevcut statü ile demokratik düzen içinde yönetilmesi, devlet için çok güç olacaktır. Bu nedenle demokratik hukuk devleti ilkelerinin işlemediği bir yönetim anlayışının egemen kılınması daha pratik sayılmıştır. Bu anlayışla yalnız Kürdistan'ı değil, Türkiye'yi yönetmek de daha pratik sayılmıştır. Bu noktadan hareketle devlet, Kürdistan'da **olağandışı yönetim** tarzını kalıcı kılmaya çalışmıştır. Kürdistan'ın olağandışı yönetimle yönetilmesi Cumhuriyet'in Kuruluşundan bu yana aralıklarla yaklaşık yarım asır sürmüştür. **Sıkıyönetim, Umumi Müfettişlikler ve Olağanüstü Hal Yönetimi**, bu yönetim anlayışının vazgeçilmez kurumları olmuştur. Kürdistan, hukukun evrensel kuralları ile değil, çoğunlukla pek de demokratik olmayan anayasalara da aykırı olan özel kanunlarla yönetilmiştir. **Terörle Mücadele Kanunu, İskân Kanunu, Yasak Diller Hakkında Kanun, Tunceli Kanunu**, gibi özel kanunların yanı sıra diğer temel kanunlara Kürtler için konulan özel hükümler, Kürtlerin hayatında hep önemli ve olumsuz etkiler yaratmıştır.

Önemli bir sonuç da, ırkçı temelde Türk milliyetçiliğinin şekillenip gelişmesidir. Bu milliyetçi anlayış, süreç içinde fazlasıyla şöven bir karakter kazanacak, buna **laiklik** bir aksesuar olarak eklenecektir. Din, laiklik kalkanı arkasında Devlet'in denetimine ve yönetimine alınarak, laiklik adına devlet yönetimi her zaman dindarı ezerken bile dini alabildiğine kullanacaktır. Kürtler devlet tarafından ezeldiklerinde, batı dünyası, her defasında laik devlet olduğu gerekçesiyle Türkiye Cumhuriyeti'ni mazur görebilmektedir.

Böylece laiklik, dünyaya karşı Türk şöven milliyetçiliğinin ve ırkçılığının vazgeçilmez kalkanı Kürt halkına çekilmez bir yaşam sürdüren devlet için bir örtü olarak işlev görmektedir. Devletin, laikliği bu denli ön planda tutmasının temel nedenlerinden biri de budur.

Devletin yönetim tarzına uygun özel yargı kurumlarının kurulması kaçınılmazdı. Bu nedenle Devlet, **Sıkıyönetim Mahkemeleri** ile işin her zaman ve her istendiği biçimde sonuca gidemeyeceğini farzettüğinden, Kürdistan'da ve Kürtler için özel mahkemeler kurma gereği duymuştur. **İstiklal Mahkemeleri** ve daha sonra da kurulacak olan **Devlet Güvenlik Mahkemeleri** bu tercihin ürünleri olarak Devlet'in ve Kürtlerin yaşamına girmiştir. Bu kurumlarla da yetinilmeyecek, hayatın hemen her alanında Kürtler açısından bir alt üst oluşu ifade edecek olan uygulamalar ve yasal düzenlemeler geliştirilecektir. Kürtçe'nin yasaklanmasına yönelik kanun, İskân Kanunları, köylerin isimlerini değiştirme veya bireylerin Kürtçe orijinli isimler kullanmaması gibi yasakçı anlayışın ürünü olan pek çok kanun çıkarılmış ve bu yasaklar idari uygulama yöntemleriyle de geliştirilmiştir.

Devlet, tüm bu uygulamalarını **Şark Islahat Planı** adı altında bir bütünlük içinde sergilemiştir. Bu tercih ve yapılanmaların, 1925 Kürt Ulusal Hareketi'nden sonra ciddi olarak gündeme gelmesi ve giderek uygulama alanına konularak Kürtler için bir yaşam tarzı haline getirilmiş olması, hareket için önemli bir sonuç devlet için de önemli bir etken olmuştur.

E) Devletin İç Politikasına Etkileri

Mustafa Kemal, 1920 de Millet Meclisi'ni topladığında, kurulacak devletin yönetiminde tek söz ve karar sa-

liberi olmak gibi bir tercihi çoktan yapmıştı. Oluşturacağı kurumları, ancak kendi liderliğinin ve yönetiminin meşruiyetini sağlayan araçlar olarak düşünüyordu. Bu nedenle herhalükarda bir meclisin varlığı onun için gerekliydi. "**Tek**"lik, onun vazgeçemeyeceği hülyasıydı. Bu nedenle "**tek millet**", "**tek şef**", "**tek parti**" onun için stratejik siyasal tercihlerdi. Mustafa Kemal, zaman zaman sıkıntılara girmiş olsa da, bu stratejik tercihlerini yaşama geçirmesini bilebilmiş, daha da ötesinde ölümünden sonra bu yapıyı sürdürecektir güvenilir bir veliahtı da geride bırakmanın rahatlığını duymuştur. Onun kurduğu kurumlarla teklik ideolojisi, İsmet Paşa (İnönü) ile yice tırmandırılmıştır.

Bu yapı oluşturulurken, Kürt meselesi hep gözönünde bulundurulurken, düzenlemeler yapılmış, çoğu zaman da Kürt meselesi muhalefet güçlerine ve demokratik tercih ve yapılanmalara karşı bir tehdit ve baskı unsuru olarak kullanılmıştır.

Mustafa Kemal zaman zaman dış dünyanın tercih ve anlayışlarına uygun olan, salt taktiksel anlamda göstermelik bazı kurumları da oluşturmamasını ihmal etmemiştir. Pragmatik yaklaşımlarla sonuç aldığımda, bu kurumları ortadan kaldırma hususunda tereddüt göstermemiştir. Çoğu zaman kendisinin kurdurduğu bu tür kurum yöneticilerini tasfiye etmek istediğinde, bu kurumların oluşumu tasfiyenin nedeni olarak gösterilmiştir.

1925 Kürt Ulusal Hareketi başladığında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın lideri eski İttihat ve Terakki-ci Ali Fethi Bey (Okyar) başbakandır. Hareket bahane edilerek önce hükümet değişikliği gerçekleştirilmiş ve İsmet Paşa başbakanlığa getirilmiştir. Daha sonra hareketin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkili olduğuna dair tezgâhlar kurulmaya başlanmıştır. Şark İstiklal Mahkemesi'nin yargıcı Ali Saip bu hususta ifa-

de vermesi halinde hayatının bağışlanacağına dair Şeyh Said Efendi'yi ikna etmeye çalışıyor. Ancak Şeyh Said Efendi mahkeme sırasında bu konuda direngen davranmıyor. Fakat Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey'in bir yurt gezisi sırasında Ege'de görkemli biçimde karşılanmasını ve halkın coşkusunu içine sindiremediği için, bu coşku-yu irticai bir başkaldırı biçiminde niteleyerek, partinin kendisini kapatmasını, aksi halde kapatılacağını ve yöneticilerinin yargılanacağını Ali Fethi Bey'e söylüyor. Bu tehdit üzerine parti kendisini kapatmaya karar veriyor. Böylece Cumhuriyet Halk Fırkası, "tek şef'in "tek parti"si oluyor.

Ancak, Mustafa Kemal muhalefetin yeterince tasfiye olmadığı inancındadır. Şeyh Said Efendi'den istenilen yardım alınamamıştır. Biraz daha beklemek gerekmektedir. Mustafa Kemal, bir yıl daha bekliyor ve 1926 da "**İzmir Suikastı**" nı bahane ederek, eski İttihat ve Terak-kicileri ve diğer muhalif grupları tamamen tasfiye ediyor.

Yalnızca siyasi kadroların tasfiyesi yetmemektedir. Basının da susturulması gerekmektedir. Ankara'da ku-rulan İstiklal Mahkemesi ile bu işlev de yerine getirili-yor. O dönemin önde gelen gazetecileri tutuklanıp, yar-gılanıyorlar. **Tevhidi Efkâr** gazetesi, **Sebülürreşad** dergi-si İttihat ve Terakki yanlısı, **İstiklal** ve **Son Telgraf** gaze-teleri, Trabzon'daki **İstiklal** ve Adana'daki **Seyhan** gibi yerel gazeteler ile sol yayın organları olan **Aydınlık** ve **Orak Çekiç** de kapatılıyor. Hatta bu sol yayın organları, kapatıldıkları 04 Mart 1925 tarihine kadar, Kemalist orduyu Kürt halkının üzerine saldırtma konusunda öl-çü tanımamanın ötesinde hareketi gerici bir hareket olarak Sovyetler Birliği'n'e de jurnallıyorlardı. Mahke-mede Mustafa Kemal'e ve onun rejimine bağlılık yemini yapan basın mensupları kurtuldular. Bundan böyle devlete bağımlı resmi basın serpilmeğe başlıyor. Devle-

tin emrine yalnız basın girmiyor. Devletçilik artık devletin temel tercihi olunca, bu yapı gelişkinlik kazanarak her şey devlete bağlanıyor ve resmileşiyor. Ekonomiden müziğe, siyasetten bilime, tarihten dile kadar her alanda ve her şeyde bundan böyle devlet ve Mustafa Kemal'in ideolojisi vardır. Daha sonra da Kemalizm bu alanları doldurmaya devam edecek ve yapılan her anti-demokratik girişim Kemalizm adına yapılmış olacaktır. Böylece Devlet, halka karşı yapay bir meşruiyet zırhına sahip olacaktır.

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin en önemli sonuçlarından biri Devletin, demokratik yapılanmasından uzaklaşması konusunda, hareketin ve Kürt ulus sorununun bir vesile, bir bahane olmasıdır. Bu sonuç Kürt halkının yaşamını etkilediği kadar, Türk halkının yaşamını ve tercihlerini de etkilemiştir. Türkiye'de seksen yıldır demokrasinin tüm kural ve kurumlarıyla yereleşip gelişmemesinde Kemalistlerin bu hareket vesilesiyle Kürt sorununu bahane saymalarının çok önemli etkisi olmuştur.

F) Devletin Dış Politikasına Etkileri

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin, devletin dış politikasının şekillenmesinde de önemli etkileri olmuştur. O dönemde devletin en büyük dış meselesi Musul'du. Ancak, Kemalist yönetim, Musul meseleseni kendi kamuoyunun dikkatinden ve denetiminden kaçırmak için Cemiyeti Akvam'a havale etmişti. Mesele burada önceden de tahmin edildiği gibi İngiltere'nin lehine çözüme ulaştı. Bunun karşılığında ise İngiltere Türkiye Cumhuriyeti ile "*iyi ve dostane*" ilişkiler geliştirmeye başladı. Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği ile olan eski sıcak ilişkiler yerine daha mesafeli bir ilişki biçimini tercih ettikten ve

Musul üzerindeki iddialarından da vazgeçtikten sonra İngiltere ile aralarında ciddi hiç bir sorunu kalmamıştı.

Türkiye Cumhuriyeti, Irak politikasının temellerini o zaman atmış ve bunu süreç içinde geliştirip şekillendirerek, ileride ortak bölgesel paktların ve anti Kürt kurumların oluşmasını sağlamıştır. Kürt meselesi, Devlet için dış politik tercihlerinde her zaman başat mesele olduğundan, bu bağlamda kurulan **Sadabat Paktı**, **Bağdat Paktı**, **CENTO** bölgede kurulmuş önemli siyasal organizasyonlardı.

Kürt meselesi nedeniyle İran ile de Türkiye'nin iyi ilişkiler ve işbirliği ağını kurması kaçınılmazdı. Her iki ülkede yaşayan Kürtlerin ilişkilerinin kesilmesi, iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin kurulmasının temel şartı olarak görülüyordu. Bu nedenle İran ile 22 Nisan 1926 da yapılan dostluk ve işbirliği antlaşması bu güne dek sürecek olan Türk-İran ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. İran'ın da kurulan bölgesel paktların içinde yer alması, bu ilişkileri iyice kurumlaştırmıştır.

Sovyetler Birliği ile ittifak ilişkileri yerine, birbirlerinin içişlerine karışmama ilkesi çerçevesinde soğuk savaş rüzgârlarına rağmen iyi ilişkilerin sürdürülmesine büyük özen gösterilmiştir. Zaten harekete karşı Sovyetler Birliği'nin takındığı duyarsız tavır, Kemalist yönetimi fazlasıyla rahatlatmıştı. Zaman zaman iki devlet arasındaki ilişkilerde gerginlikler yaşanmış olmasına karşın, bu gerginliklerin hiçbirinde Kürt meselesi sebep ve bahane olmamıştır.

Kürt meselesi nedeniyle hareket sırasında ve sonrasında gerek Fransızlarla ve gerekse daha sonraki Suriye Arap yönetimi ile ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Hatta bu konuda işbirliklerinin olduğu da bilinmektedir. Devlet'in Suriye ile sorunu, tamamen kendi yayılmacı emelleri sonucu Hatay ile sınırlı olmuştur.

Türkiye'de Kürt meselesi çözüme ulaşmadıkça her zaman değişik boyutlarda alevleneceği de beklenmektedir. Bunu devlet çok iyi bilmektedir. Bu nedenle devletin "**başkasının içişlerine karışmama**" ilkesini dış politikasında temel tercih olarak alması, ahlaki bir gereklilikten çok, kendi içyapısının Kürt meselesi nedeniyle sağlıklı olmasından dolayı, başkalarının kendi içişlerine karışmasını önlemeye yönelik bir tercihtir. Türkiye'nin dışa karşı yumuşak karnı Kürt meselesidir. Yoksa Mustafa Kemal'in "**Yurtta sulh, cihanda sulh**" ilkesi de ahlaki gerekliliğin ürünü değildir. Çünkü hiçbir komşusu ile barışık olmayan Türkiye Cumhuriyeti içeride Kürtlerle de barışık değildir. Hatay, Kıbrıs, Irak gibi sınır ötesi hareketler, "Adriyatikten Çin seddine kadar Türklük dünyası yaratmak" hülyalarını yaşama geçirmeye can atan ve seksen yıl içinde yirmidokuz kez Kürtler üzerine yürüten Devletin bu ilkeye bağlılığındaki samimiyeti elbette ki kuşkuludur. Devletin Kürt meselesini kambur olarak sırtında taşıması nedeniyle dışa karşı silik ve dış güç odaklarına bağımlı tavrı dış politikayı esas stratejisik tercih haline getirmesi sonucu, bağımlı bir dış politika, temel karakter olmuştur. Bu temel tercihe sahip olunmadaki temel etmenlerden biri, belki de en önemlisi Kürt meselesidir.

Kürt meselesi yüzünden dış politikadaki durağanlığın, Turgut Özal döneminde açılım kazanması ve buna paralel olarak Kürt meselesinin de kamuoyu önüne getirilip tartıştırılmış olması tesadüfi değildir. Her iki olgunun bir zaman kesiti içinde aynı anda sahnede olmasının temel nedeni, iki olgu arasında devletin vazgeçilmez olarak kurduğu bağlantıdan kaynaklanmaktadır. Bu paralellik ve ilinti Devletin seksen yıllık dış politikasının doğal sonucudur.

1925 Kürt Ulusal Hareketi'nin ani yayılması ve Kürtlerin kitlesel katılmaları Devlet yönetiminde ciddi ve kalıcı korkular yaratmıştır. Bu bakımdan hareketin, devletin diğerk alanlardaki politikalarında da etkileri büyük olmuştur. Hareketin, yarattığı sonuçlar, devlet yapısı ve politikaları üzerinde uzun yıllar etkisini sürdürecek nitelikte olmuştur.

SON SÖZ

Duraksamaya yer vermeyecek biçimde, 1925 yılında Kuzey Kürdistan'ın orta bölümünde Şeyh Said Efendi'nin yönetiminde başlayan, gelişen ve yenilgi ile son bulan hareketin, Kürt ulusal direnmesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu hareketin, gerek kendisinden önceki Kürt ulusal hareketleriyle, gerek kendinden sonraki Kürt ulusal hareketleriyle ilişkileri ve benzerlikleri vardır. Ancak, hareketin gelişmesi sürecinin çok kısa olması, fakat çok çabuk yaygınlaşması nedeniyle, devleti fazlasıyla korkutmuştur. Bu korkuların bir daha yaşanmaması için devlet, her alanda boyutlu düşünmeyi ve hareket etmeyi kendisi için temel ödev saymıştır. Bu hareket, Kürt ulusal meselesinde devletin Kürt politikasını nasıl oluşturup geliştirdiğini ve hangi tercihlerin ve kararların içinde olunabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Yıllarca Türk solunun kısmen etkisinde ve kısmen güdümünde, ama gizli Kemalist Türk sol kültürün etkisindeki solcu Kürt aydınları çok uzun süre bu hareketle tanışma arzusu ve olanağı bulamamışlardır. Hareket hakkındaki bilgileri çok kısıtlı, değerlendirmeleri ise çok kısır ve sığ olmuştur. Hareketi değerlendirmede daha çok Türk sol şablonunu kullanmışlardır. Ancak Kürt aydınlarının son yıllarda kendi Kürt kimlik ve kişilikle-

riyle tarihlerine bakma ve algılama alışkanlığını daha fazla kazanmış olmaları, en az bu hareket kadar önemli bir değişimdir. Ayrıca Kürt aydınlarının, İslamiyet'e ve kendi toplumlarındaki geleneksel kurumlara bakış açılarındaki değişimlerin olması yeni ve sağlıklı yorumlamalara ulaşmaları için bu hareketin incelenmesinin bir vesile olacağına inanıyorum. Temel kaynaklar kamuoyunun bilgisine açıldıkça, araştırmacıların bu konulara ilgilerinin daha yoğun olacağı kesindir. Bunun da ötesinde değerlendirmelerin ve belirlemelerin daha sağlıklı olacağı da yadsınamaz.

Gerek Kürtler gerek Türkler gerekse Kürdistan'ı bölen sömürgeci diğer devletler için, bu Kürt ulusal hareketinin etkileri değişik boyutlarda ama hep çarpıcı olmuştur. Hareketin Devlet tarafından çok kanlı bir biçimde bastırılmasından sonra Kürdistan, Türkiye'nin gelişim sürecinin hep gerisinde kaldı / bırakıldı ve fazlasıyla yoksullaştı. Son seksen yılda yoksullaşma her alanda oldu. Devlet, bu farklılığı hep, "*geri kalmışlık*" ile adlandırdı ve özel kalkınma planlarından sözetti. Böylece Kürt ulus meselesinin adı da değiştirildi ve bu değişikliğe Kürt aydınları da çok çabuk adapte olmayı becerdiler. Uzun yıllar "*geri kalmış*" ve "*geri bırakılmış*" bölge kavramları üzerinde Kürt aydınları ile devlet ve devletin sağ ve sol kanattaki sözcüleri tartışıp durdular.

Hareketin ne olduğunu Türk halkı da pek anlayamadı. Çünkü devlet, Türk halkına karşı da dürüst değildi. Hareket boyunca Türk halkı da büyük sıkıntılar çekti. Öyle ki, hareket sırasında ölen askerlerin yanı sıra, devlet bütçesinin dörtte biri üç aylık hareket sırasında fazladan harcanmıştı. O zamanın para değeriyle devlet'in 20 milyon TL harcadığı bilinmektedir¹⁴⁰. Bu rakama ör-

140) Abdurrahman Qasimlo *Kurdistan û Kurd.* s. 61.

tülü ödenek harcamaları dahil değildi. Devlet, bu hareketi vesile ve Kürt meselesini bahane göstererek, kurduğu Kemalist diktatörlük altında halkın sıkıntılarını ve istemlerini tartışma ve ilgi alanından uzun süre uzak tutmayı becerebildi. Her dönemde Kürt sorunu Türkiye’de önemli sorunların ertelenmesinin bahanesi olmuştur ve Türk halkı buna inandırılmış ve alıştırılmıştır.

Fakat bu kör karanlığın uzun sürmesi mümkün değildi. Başlangıçta yanlış isimlendirme ve değerlendirmelerle resmi ideolojinin emrindeki resmi tarih yazıcıları hareketi irdelemeye başladıklarında çok sonradan Kürtler de bir ucundan bu hareketle ilgilenir gibi oldular. Şimdi ise her kesim fazlasıyla bu hareket hakkında ilgili görünmektedir. Artık en çok konuşulan hareket olma özelliğini kazanmış olmasına karşın, bu, hareketin tüm gerçeği ile bilindiği anlamına gelmemektedir.

EKLER

EK 1) Şeyh Said Efendi'nin Yayınladığı Bildiri*

Türkler ve Osmanlılar, 400 yıldan beri din ve hilafet adına bizi, yavaş yavaş esarete, karanlığa, cehalete ve yok olma yoluna ittiler. Onlar hayat denizinin ölümlerini yiyorlar.

Türkler, eskiden aramıza göçerek gelip yerleştiler. Hile ve desiselerle ülkemizi zaptedip harabeye çevirdiler. Kürdistan hiçbir dönemde bu denli harebe olmamıştı. Turaniler ve bozkurtlar gukuk kuşu** gibi yurdumuzda yuva yaptılar.

Ülkemiz bu kadar haksızlığa uğramamış, zavallı duruma düşmemişti. Bugünkü durumumuz yıkım ve perişanlıktır. Hiçbir Kürt ve dindar kişi bu durumu kabul edemez.

Bu anlamsız ve kötü hayattan kurtulmak hepimiz için bir görevdir. Bu nedenle doğruluktan ve haksızlıktan ayrılmamamız gerekiyor. Hak alma mücadelesinden

*) Bu bildiri, Kürtçe ve Türkçe olarak Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Malatya'da dağıtılmıştır. **Çarçıra** Dergisi'nin (Nisan 1989, 4., 5., 6. sayıları, Stockholm) bildirdiğine göre, bu bildiri, 1960 yılında **Rojî Nwe** Dergisi'nde (Yıl: 1, S. 7, s. 36-39, 1960 Çapxana Kameran-Süleymaniye) Kürtçe'nin Sorani lehçesi ile yayınlanmıştır. **Rojî Nwe** bu bildiriyi **İsmail Heqî Şewêys**'ten aldığını bildirmektedir. Ancak **Rojî Nwe**, bildirinin asıl yazım dili olan Kürtçe'nin Kurmanci lehçesi ve Türkçe ile yazılmış olan metnini basmamıştır. (**Roja Nû**, 27/1990-Stockholm. Roja Nû'daki bu metni ben Türkçe'ye çevirdim.)

**) Kürtçe ismi pepuk olan bu kuş, yuvasını başka bir kusun yuvasına yapma özelliğine sahiptir.

vazgeçemeyelim. Atalarımızın kemiklerinin sızlamaması için, vatanımız uğruna canımızı feda edelim.

Günahsız ve zavallı kadınlarımızın, kızlarımızın ve çocuklarımızın dine aykırı biçimde öldürölmelerinin intikamını Türk subay ve önderlerinden alın. Onların kanını yerde bırakmayın. Fakat tutuklu ve yaralıları merhametli olun.

Bize karşı savaşmayan veya teslim olan, Türk subaylarına karşı da kardeşçe davranıp, onlara doğru yolu gösterelim.

Savaşta eliniz titremesin. Ölümden korkmayın. Çünkü haksızlık, korku, üzüntü, tasa ve cefa dolu bir hayatı sürdürmek herkes için utançtır. Özgürlük için ölüm, kölece yaşamdan daha güzeldir. Açıktır ki; Türkler, Kürtlere karşı çok zorba ve namerttirler. Sözlerinde durmazlar. Türklere öyle bir ders vermeliyiz ki; onların ikiyeüzölölüğünü, kan dökücölölüğünü, barbarlıklarını bütün dünyaya anlatmış olalım. Bu zorbaların içinde anlamsız yaşamaktansa, hak ve kurtuluş yolunda toplum olarak ölmek daha iyidir.

Kürt kardeşlerimize ve bizden sonra yaşayacak nazlı çocuklarımıza, fedakârlıklarımızdan çıkardığımız dersle onlara gelecek için bir mücevher bırakalım. Böylece hak ve kurtuluş yolundan çıkmasınlar ve aydınlık bir hayatta doğru yürüsünler.

Ulusumuzun birliğı ve kardeşliğı için özgürlük ve başarı yolunda öölürken, yüzakıyla yaşamaya gayret edin. Örgütlü direniş ve çalışma çok önemlidir. Bütün dünyaya adaletsizliğe ve zorbalığa karşı başkaldırı içinde olduğumuzu gösterelim ki; Allah huzurunda mahçup olmayalım ve her iki dünyada yerimiz bulunsun.

Ey Kürt Halkı! İyilik ve kötölük bizim elimizdedir. Kendimize güvenimiz olmazsa asla kurtulamayız ve karanlıktan aydınlığa çıkamayız. Direnelim ki; her iki

dünyada kazanalım. Biz, Türklerin esaretinde çok kaldık. Onlara muhtaç olduğumuz sürece çürümüş, ko-
kuşmuş halde mal ve mülksüz kalırız.

Bugüne kadar dört asırdır Türkler bize, kin, tembel-
lik, işsizlik, kardeş düşmanlığı, talan ve tahribi öğretti-
ler. Hiçbir zaman nezaket, güzellik, yumuşaklık, saygı,
bağışlama, bilgi ve sanat gibi erdemleri öğretmediler.
Herzaman bize göç yollarını gösterdiler.

Ne zamana kadar birbirimize karşı gereksiz düşman-
lığı sürdüreceğiz? Türklerin izinden gitmek yeter. Kürt-
lerin Kemalistlere yardımı ne dünyada ne de ahirette af-
fedilemez. Artık kardeşliğe, insanlığa, aydınlığa ve öz-
gürlüğe yürüyün. Biz Kürtler, **Mem û Zîn** döneminden
beri kendimize güzel bir hayat kuramadık. **Ehmedê Xa-
nî**'nin umutlarını gerçekleştiremedik. Onun için yoksul
ve perişan bir hayat yaşıyoruz, düşman da bize gülüyor.

Artık **Ehmedê Xanî**'nin camı ve özgürlüğün sesi **Mem
û Zîn**'i yüceltelim. Atalarımızın umutlarını ve amaçları-
nı gerçekleştirelim.

Ey Kürt Halkı!

Çok iyi biliyoruz ki; Türkler, dar günlerinde Kürtlerden
hep yardım istemişlerdir. İyi günlerinde ise Kürtleri tanı-
mamışlar ve bizi haklarımızdan mahrum etmişlerdir. Yal-
nız verdikleri sözleri unutmakla kalmamışlar, her defa-
sında süngülerini Kürtlerin göğüslerine dayamışlar,
Kürtlere hep kalleşliklerini ve ihanetlerini sunmuşlardır.

Feteberru ya ule l'ebzar
(*Ey gözler sahibi ibret alın*)
Şêx Seidê Neqşî Pîran
*Adar 1924**

*) Bu bildirinin altındaki tarihin, yanlış olması gerekir. Bildiri metnine bak-
ıldığında, ifadelerin tamamen sıcak savaş dönemi içinde yazıldığı an-
laşılmaktadır. 1924 yılı Nisan ayında Seyh Said Efendi'nin Pîran'a git-
mediği, ancak 1925 Nisan'ının ilk yarısında hareket bölgesi içinde ve o

EK II) Çankırı Milletvekili Mustafa Abdulhalik'in (Renda) TC Hükümeti'ne Sunduğu Rapor*

"AYAKLANMA DİN PERDESİ ALTINDA TÜMÜYLE MİLLÎ BİR HAREKETTİR"

Türkiye Cumhuriyeti Başvekili Muhterem İsmet Paşa Hazretlerine,

Yüce emirleriniz uyarınca tüm isyan sahası ile bu sahaya komşu vilayetlerde bir inceleme gezisi yaptım. İncelememi Urfa, Siverek, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Elazığ, Dersim Ergani, Mardin, Malatya ve Maraş vilayetlerini, Van Gölü'nün kuzey ve güney sahilini, Muş, Genç ve Elazığ arasında isyan bölgesi olan kazaları ve Dersim vilayetinin bütün kazalarını ve Malatya'nın güneyindeki Kâhta, Hüsnümansur (Adıyaman O.A.), Behisini (Besni O.A) kazalarını dolaşarak gerçekleştirdim.

İncelememe, öncelikle Kürtlerin nerelerde ve ne miktarda sakin olduklarını, bu yörelerde sakin olan ahali-

yörede olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1924 Nisan'ında Cibranlı Miralay Halit Bey henüz tutuklanmamış olup Azadi'nin Başkanı konumundadır. Bildirinin Azadi adına Genel Başkan'ın imzasıyla yayınlanması daha mantıklı gelmektedir. Bu nedenle de böyle bir bildirinin 1924 te Şeyh Said Efendinin imzasıyla yayınlanması bize doğru gelmemektedir. Bu yanlışlığın basım hatasından kaynaklandığını düşünüyorum. Doğru tarihin, Adar (Mart) 1925 olması gerektiği kanısındayım.

*) Bu belge **Deng** Dergisi, yıl 1992, sayı 21 den alınmıştır. Abdulhalik Renda'nın raporu, yorumu gerektirmeyecek kadar açık ve net önerileri Devlete sunmuştur. Devlet, seksen yıldır bu önerileri belli bir sistem ve tercih sırasına göre uygulamış ve buna da "**Şark Islahat Planı**" adını vermiştir. Bu konuda dönemin İçişleri Bakanı Cemil Uybadun tarafından da hazırlanan ve Şark Islahat Planına dayanak teşkil eden bir rapor vardır. Ancak Abdulhalik Renda'nın raporu, devletin anlayışını ve tercihlerini daha iyi sergilediği için sadece o raporu sunuyorum. Gerçekleştirilen bu kurumlar işlevlerini bugüne dek sürdürmüş, bazı kurumlar çağın gereklerine uygun yeniden şekillendirilmiştir. Örneğin, günümüzde Müfettişlikler, Olaganüstü Hal Bölge Valiliğine, İstiklal Mahkemeleri, Devlet Güvenlik Mahkemelerine, Tahriri Sükun Kanunu, Terörle Mücadele Kanununa dönüşerek işlevlerini sürdürmektedirler.

nin hangi dili kullandığını, resmi kayıtlarımıza dayanarak tespit yoluyla başladım.

Fırat'ın doğusunda ve Bingöl Dağları'nın güneyinde bulunan Urfa, Mardin, Siverek, Diyarbakir, Ergani, Elazığ, Dersim, Muş, Genç, Bayezit, Van, Hakkari, Bitlis, Siirt vilayetleri ile Erzurum vilayeti Hınıs, Kiğı ve Erzincan Pülümür kazaları kayıtlarımıza göre nüfusu 1.360.000 dir.

Bu nüfus içinde Türklerin nüfusu ancak 250.000 ve Arapça konuşanların miktarı da 117.000 den ibarettir. Türk erkeklerinin %80 i Kürtçe konuşmaktadır. Bu miktarlara yazılmamış nüfus dahil değildir. Onlar da dahil edildiği takdirde bu rakam, kasabalıların aleyhine ve Kürtlerin lehine çok artar.

Bu mıntika dahilinde, Birecik kasabası ile bu kazanın birkaç köyü, Urfa Diyarbakir, Bitlis, Ahlat ve Erciş şehirleri, Erciş'in etrafında 11 köy, Muş, Palu, Mezra (Elazığ'ın merkezi-O.A.) şehirleri, Mezra'nın sekiz nahiyesinden dördü, Harput kasaba ve kazası, Çarsancak kazası merkezi ve iki nahiyesi, Çemişkezek kasabası ve kazası, Dersim vilayetinin merkezi olan Hozat ile bir Köyü Türktür.

Çemişkezek, Çarsancak, Harput kazalarıyla Mezra'nın dört nahiyesindeki Türklerden başka diğer kasabalardaki Türklerin erkek kısmı Kürtçe'yi konuşmakta ve Kürtlerle olan alış verişlerini Kürtçe yapmaktadırlar. Siirt kasabası etrafındaki yedi köy, Mardin ve ondört köyü, Midyat kasabası ile yirmi köyü, Savur ile öndört köyü, Arapça konuşmakta ise de buradaki erkeklerin hemen tamamı, çevrenin tesirinden kurtulamayarak Kürtçe öğrenmeye ve konuşmaya mecbur kalmışlardır.

Çevrenin tesiri o kadar büyüktür ki Elaziz ile Çemişkezek arasındaki Ezat Gümrükhanı civarında Türkçe'den başka hiçbir dil bilmeyen 5, 6 Türk köyü yalnızca Alevi oldukları için Kürt olduklarını iddia etmektedir.

Urfa'nın Harran ve Mardin'in Nusaybin kazaları yalnız Arapça konuşuyor.

Bu izahata göre Fırat'ın doğusunda ve Bingöl dağlarının güneyindeki mntıkada meskûn ancak 100.000 kadarı Kürtçe bilmemekte, Türkçe ve Arapça konuşan ahali de dahil, geriye kalan bütün bölge halkı Kürtçe konuşmaktadır. Fırat'ın batısındaki Malatya vilayetinde ahalinin yarından biraz fazlası Kürt olduğu gibi, Maraş vilayeti ve Pazarcık kazalarında kayıtlı bulunan 22.000 kadar Kürt mevcuttur. Buralardan başka Gaziantep, Cebelibereket (Osmaniye O.A.) Sivas, Yozgat, Kırşehir, Çorum, Aksaray, Konya ve Ankara vilayetleri ile Kars ve Ardahan vilayetlerinde henüz Kürtlüklerini muhafaza eden ehemmiyetli nüfus kitleleri vardır.

Fırat'ın doğusunda bulunan Kürtler, iktisaden ve dil olarak tamamen hâkim konumdadırlar. Elaziz, Ergani, Diyarbakir, Urfa, Bitlis, Van, Muş ve Palo gibi Türk kasabaları erkek ahalisi Kürtlerle alışverişlerinde Kürtçe konuşmakta ve bu suretle köyler ve küçük kasabalar ahalisi Türkçe öğrenmeye ve söylemeye mecbur olmadan bütün işlerini görmekte ve ihtiyaçlarını gidermektedirler.

Fırat'ın batısındaki Malatya vilayetinin durumu da aynıdır. Yalnız bu vilayetin Behisni kazasında sakin olan Kürtlerin erkekleri ihtiyaçlarını gidermek için Türkçe öğrenmeye mecbur kalmıştır. Fırat'ın batısında bulunan diğer vilayetlerimizdeki Kürtlerin erkekleri Türkçe öğrenmeye mecbur kalmışlarsa da, kadınlar hâlâ Kürtçe konuşmakta ve tamamı bağınazlıkla gördüklerini korumakta ve büyük bir gururla Kürt olduklarını söylemektedirler. Fırat'ın doğu ve batısında sakin olan ahalinin milliyet, dil ve miktarı anlaşıldıktan sonra gezdiğim sahalardaki izlenimlerimi arz ediyorum:

İsyân, din ve irtica perdesi altında milli bir hareket-tir. 330 (1914) senesine kadar meydana gelen münferit

ve şahsi isyanlar, Bedirhanilerin İsyanları, belli bir yöre ile sınırlı kalmış ve milli bir fikre dayanmadığı için büyük Kürdistan'a şamil olmamıştır. 330 İsyanı din perdesi altında milli bir isyan olduğu gibi, bu seferki isyan da yine din ve irtica perdesi altında tamamen milli bir isyandır.

Son isyana, 330 isyanına katılan yörelerden fazla yöreler katılmış ve kıtalarımızın bastırma hareketiyle isyan son bulmuşsa da, Kürtlerde milliyetçilik fikrinin günden güne artmasına engel olamamıştır. Esasen milliyetlerinde pek mutaassıp olan Kürtler, bu isyandan sonra bağınazlıklarını pekiştirmişlerdir. 330 senesine göre fikir ve hareketin, silah mevcudunun çok arttığı, ufak bir inceleme ile pek açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İsyanı iştirak etmeyen mıntikalardaki ahali, sonuçtan tamamen emin olmadıkları için isyan etmemişler ve isyan sahası içinde, isyan etmediklerine pişman olmuşlardır. Bunların kanısına göre, eğer onlar da isyan etselermiş sonucun başka türlü olması ihtimali varmış. İsyan sahasında bulunmuş olan devlet memurlarının hemen çoğunluğu, görevlerini yapmamış ve tamamen ihmal eylemiştir.

Bu vilayetlerde gördüğüm devlet memurlarının büyük çoğunluğu, kendilerini o taraflara sürülmüş, mağdur bir konumda görüyor ve gereği gibi çalışma zorunluluğu duymuyor.

Jandarmanın kıymeti yoktur. Yerli jandarmaların değiştirilmesi ile yerine getirilen yabancı ve Türk jandarmalar görevlerini yapacak halde değildirler. Talim ve terbiye görmemiş, hatta bir kısmı silah kullanmadan, öğrenmeden göreve sevk edilmiştir. Kasabalar bile pislilik içindedir ve memurlar istediği yerden mahrum bir haldedir.

Maarif adına pek az şey var ve ideal sahibi Türk öğretmenler hemen hemen yoktur. İlkokullardaki şiiirler hala saltanat döneminin şiiirleridir.

Adliye mahkemelerinden binlerce kaçak ve sanık istenmekte ve adeta halkın yarısından fazlası bu şekilde mahkemelerce aranmaktadır. Köylüler bir kelime Türkçe öğrenmeden çarşıya kasabaya gelerek işini gücünü görmekte ve Kürt dilini, Türkçe veya Arapça konuşan kasabalılara öğretmektedir. İsyan mıntıkalarındaki köylerin çoğunluğu isyandan hiçbir zarar görmemiş, aksine malını pahalı satılmak suretiyle, durumdan yararlanmışlardır.

Bastırma hareketi, kanımca, gelecek için etkili bir ibret dersi oluşturacak biçimde yapılmamış ve asi köylerin kendilerine, hayvanatına ve zahiresine bir zarar gelmemiştir. Ermenilerden boşalmış olan arazi ve köylere yavaş yavaş Kürtler yerleşmeye başlamıştır. Havanın iyiliği, birden çok kadınla evlilik, doğumların yoğun olmasına yol açmakta ve nüfus günden güne sürekli artmaktadır. Bir zamanlar Rus işgali altına girmiş olan yerlere geri dönen halkın iktisadi durumu iyileşmeye başlamıştır. Özellikle hayvanlarla ilgili olarak bu iyileşme tamamen görülüyor. Hane başına düşen hayvan miktarı savaştan öncekine göre daha fazladır.

Bütün vilayetlerde memleket dışındaki Kürt cemiyetlerinin alttan alta propagandaları devam etmekte ve Seyid Abdullah'ın Şemdinan'dan, Abdulmecid'in oğlu ile Şeyh Mahmud'un Cizre'de Türkleri mağlup ederek Kürdistan'a gireceklerini, son isyanda ölenlerin intikamını almak lazım geldiğini ve bunun için Kürtlerin birleşmesi ve aşiretler arasındaki sürtüşmelerin giderilmesinin gerekli olduğunu yaymaktadırlar.

Bey ve ağaların, aşiret reislerinin nüfuzu devam ediyor. Bastırmaya rağmen, bazı kasabalarda sakin olan Türklüğe eğilimli Kürtlerle isyan mıntikasında hükümete taraftarlık ve şeyhlere aleyhtarlık yapmış olan Kürtler geleceklerinden emin görünmüyorlar. Bu gibi tedbirleri

uygun, ama yetersiz görüyorlar. Ve kendi hayatlarını güvenceye almak için oradan ayrılma girişiminde bulunuyorlar. Kürt'ün er geç yeni bir harekette bulunarak kendilerinden intikam alacaklarından korkuyorlar.

Aşarın kaldırılması yalnız (...) köyü dedikleri bağımsız köylerde iyi etki göstermişse de, ağa ve bey köyleri ile çiftliklerinde vergi mukabili olarak eski öşür miktarında veya ondan aşağı bir oranda, köylülerden öşür ve vergi alınmaktadır.

Çoğu yerlerde hükümet kayıtları yoktur. Arazinin hukuki mutasarrıfları bilinmemektedir. Durumu değişen arazi ve emlak üzerine hiçbir işlem yapılmamıştır. Arazisi dar ve nüfusu yoğun olan dağlık mıntikalarda sürtüşmelerin büyük çoğunluğu arazi tasarrufundan kaynaklanmaktadır. Dersim'in diğer yörelerden farkı, hükümet sekenesinin diğer yerlerden daha fazla bulunması, aralarındaki ihtilafların kendi silahlarıyla halledilmesi, reislerine daha bağlı ve itaatkâr olması, Dersimlilerin hâlihazırda Kürtçe konuşmalarına ve Alevilikten dolayı Kürtlük iddiasında bulunmalarına rağmen, ekserisinin Türkçe'yi bilmek, bilmemek ve söylememek hususundaki taassubu Dersim'de görmedim. Dersimliler de diğer yerler ahalisi gibi mükerrer ateşli silahlarla silahlıdır ve adetleri gereği, çevrelerine tecavüz için fırsat kollarlar. Özellikle, şimdiye kadar Dersim'de kesin bir bastırma yapılmamış olması 332 (1916) harekâtının cezasız kalması, bunlara daima kuvvet vermektedir.

İsyanı düzenleyip kışkırtanlardan bir bölümü hala ele geçirilememiştir. Yol kesmek, kervan soymak eksik değildir. Askerlik çağına ulaşan birçok genç meydana görüldüğü halde kimse askere gitmemiştir.

Hükümet binaları harap ve berbat bir haldedir. Karakol binaları, nahiye konakları adi kulübe ve ahırlar-

dan ibarettir. Binaların bu durumu hükumete çok zarar veriyor.

Gördüklerimi ayrıntılı olarak arzettim. Görüşlerimi aşağıda özetliyorum:

1- Fırat batısındaki Malatya vilayeti de dâhil olduğu halde, Fırat'ın doğusundaki vilayetlerimizde Kürt kayıtlı nüfusu 1.100 000 i aşkındır. Yazılmamış olan miktar bunun dışındadır.

2- Türk nüfusu Kürt nüfusunun 1/4den daha azdır. Kayıtlı olmayanlar da dâhil edilirse 1/5den bile aşağı düşer.

3- Kürtler dillerini hâkim kılmışlar ve Türkçe öğrenmeye muhtaç olmadan bütün işlerini görebilecek hale gelmişler ve Türk erkeklerinin %80 ini Kürtçe öğrenmeye mecbur kılmışlardır.

4- İsyan din perdesi altında milli bir harekettir.

5- İsyan bölgesindeki devlet memurları görevlerini yapmamışlardır.

6- Bütün devlet memurları batıda ve merkezdeki memurlarımızdan daha aşağı seviye ve yetkinliktedir. Kendilerini sürgün edilmiş mağdur konumunda görüyor, heves ve arzu ile vazife görmüyorlar.

7- Jandarma nitelikçe çok düşüktür.

8- Kasaba ve köylerde pislik devam ediyor, sağlık memurları yoktur.

9- Bayındırlık işleri pek geridir.

10- Adliye mahkemeleri adaleti gerçekleştirmekten çok dedikodu ve haksızlığa alet oluyor. Halktan binlercesi sanık olarak kaçak durumdadır.

11- Eğitim ve öğretim ideali bakımından bölge öğretmenleri de eksik ve geri durumdadır.

12- Cezalandırma hareketi ibret dersi oluşturulacak biçimde yapılmamış, isyan eden köylerin büyük çoğunluğu mal ve can olarak zarar görmemiş ve isyan elebaşlarının birçoğu hala yakalanamamıştır.

13- Envali metrukeden olan köylere Kürtler yavaş yavaş yerleşmektedir.

14- Kürt nüfusu durmadan artıyor.

15- Göçmenlikten dönen halkın iktisadi durumu iyidir.

16- Çoğu yerlerde hükümet ve karakol binaları hiçbir tesir yapmayacak derecede pek adi ve haraptır.

17- Arazinin ekserisi kayıtlı değildir. Arazi vergisi yerel olarak alınmamaktadır. Kayıt yapılamamıştır.

18- Aşar'ın kaldırılması ağa ve bey köylerinde henüz tesirini göstermemiştir. Aşiret reisleri ile ağaların nüfuzları devam etmektedir.

19- Dersim daha çabuk asimile edilebilir.

20- Gelecekte milli bir isyan için propagandalar devam ediyor. Intikam fikirlerinin iyiden iyiye yerleşmesine her vasıta ile çok çalışılıyor.

21- Kürtlüğe eğilim göstermeyerek Türk ahali ile isyan sahasında hükumete taraftarlık etmiş olanlar geleceklerinden ve hayatlarından emin görünmüyorlar. Oralarını terk etmek istiyorlar.

22- Silahlar yalnız isyan mıntıkasında toplanmıştır. Diğer bütün yörelerde birçok silah mevcuttur.

Özet olarak sunduğum bu maddeler arasında bence en önemlisi Kürtlerde milliyetçilik fikrinin günden güne çoğalması ve gelecekte tamamen milli bir isyanın patlaması sorunudur.

İtiraf etmek lazımdır ki, Fırat'ın doğusundaki bütün menzil hatlarımız, bugünkü günde Kürt köyleri ile doludur. Ermeni köylerine akın ederek şu veya bu şekilde yerleşmeye başlayan Kürtler, şimdiden gerekli tedbirler alınmazsa bütün menzil hatlarımızı tamamen elde etmeye muvaffak olacaklardır.

Şu andaki durum bu şekilde açığa kavuştuktan sonra, acilen gerekli tedbirler alınırsa oralarda Türk nüfus ve nüfuzunu hakim kılmak zamanının henüz geçmedi-

gine kaniim. Gerekli tedbirler alınmazsa pek az zaman sonra Fırat'ın doğusundaki vilayetlerimizden vazgeçmek mecburiyetinde kalacağız.

Kürtler Ankara'ya kadar yayılmış oldukları için, iş yalnızca Fırat'ın doğusunu ki çok büyük önem taşıyan bir durumdur kaybetmekle kalmayacak. Fırat'ın batısında da Malatya gibi birçok yerler de tehlikeye girecektir.

Elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı ırktan ve salahiyetle hakim bulunması imkanını kesinlikle görmüyorum. Bu nedenle, bütün memlekette Türk nüfus ve nüfuzunu hakim kılmayı farz ve zorunlu görüyorum. Bu husus için önce vilayetlerde hızla alınmasını uygun gördüğüm tedbirleri birer birer arz ediyorum:

1- Menzil hatlarımıza Türk yerleştirmek:

Erzurum Hınıs Muş Bitlis

Erzurum Hınıs Bulanık Ahlât Bitlis

Erzurum Karakilise (Ağrı-O.A.) Malazgirt Erciş Van

Muş Çabakçur (Bingöl -O.A.) Palu Elaziz Malatya

Elaziz Ergani Silvan Garzan Bitlis

Siirt Garzan

Birecik Suruç Urfa Siverek Diyarbakir

Mardin Diyarbakir

Mardin Midyat Savur

Van Gölü'nün güneyinden Bitlis Van

Van Gölü'nün kuzeyinden Bitlis Van

Menzil hatlarında bugün, bir zamanlar Ermenilerin oturduğu büyük köylerde evlerin büyük çoğunluğu harap olmuşsa da arazi tamamen duruyor. Muş Ovası'nda, Van Gölü çevresinde Muş ile Elaziz arasındaki Uluova'da, Palu kazasında Palu ile Çabakçur arasında, Elaziz ile Ergani ve Diyarbakir ile Silvan arasında çok miktarda sulu ve münbit arazi vardır.

Belli bir program ve sistem dâhilinde çalışacak olursa hiç kimsenin hakkına tecavüz etmeden bu yerlere

Türk göçmenleri yerleştirmek ve göçmenleri memnun etmek mümkündür. Yeter ki göçmenleri iskân mahalline kadar kamyonlarla nakli ve bir sene iâşeleri temin olunsun. Şimendiferlerimizin, büyük yollarımızın geçeceği yollar şimdiden tesbit edilmeli ve o yerlerdeki terk edilmiş ve sahipsiz arazi göçmenler gelinceye kadar boş bırakılarak icara bile verilmemelidir. Genel Kurmay Başkanlığının tercihan göstereceği menzil hattı üzerinde, yüz haneden aşağı olmamak üzere yapılacak köylerde Türk göçmenleri iskan edilmelidir.

Havanın güzelliği, toprağın verimlilik gücü, nakliyatın kolaylıkla sağlanması göçmenleri bu yöreye celbedecektir. Getirilecek göçmenlerin miktarı bütçemizin müsaadesine göre, tamamen iskân ve bir sene iâşe edilebilecek miktardan fazla olmamalı; ama düzenle bir sistem dâhilinde getirilerek iskân edilmelidirler.

Bütçemizi gözönüne alarak bu menzil hatlarını on senede doldurmak imkânı vardır.

Emvali metrukeden arazi bulunmayan yerlerde şimdiden arazi satın alıp, belli bir zaman bitimine kadar boş tutmak mümkündür.

Bu hatlar tutulunca dâhilde bulunan Kürtler ovalara arazinin bulunduğu yerlere indirilebilir ve kayalık, taşlık olan arazi oturulması yasak bölgelerden sayılabilir.

Türk dilinin hakimiyeti temin edilir edilmez, kız alıp vermek, başka dilleri yasaklamak, Türkçe konuşmayanlara muamelede zorluk çıkarmak, Türkçe konuşanlara kolaylık göstermek, mükafat vermek gibi birçok vasıtalar ile ovalara inecek Kürtleri asimile etmek imkanı hâsıl olur.

Şarkı kendimize mal etmek için en önemli tedbir olarak bunu görüyorum. Arzedeceğim diğer tedbirler ile beraber bu tedbirin gerçekleştirilmesi bize doğu vilayetlerimizi kazandıracaktır.

2- Malatya, Elaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Muş, Urfa, Ergani, Madeni (Maden O.A.) vilayetleri merkezleri ile Erziş, Adilcevaz, Ahlât, Palu, Çarsancak, Çemişkezek, Hüsnümansur, Behisni, Ergani, Hekimhan Birecik kazaları merkezlerinde maarife çok önem vermek; oralar-daki Türklere Türklüklerini anlatmak; Türk Ocakları, belediye ve hükümetler eliyle kasabalarda Türkçe'den başka bir dilin konuşulmamasını temine çalışmak; alış veriş için kasabalara gelen Kürtleri Türkçe öğrenmeye mecbur kılmak; buralarda mevcut ve yeniden açılacak olan ortaokullar ile yatılı ilkokullara batı vilayetlerinin halkından ideal sahibi öğretmen seçip tayin etmek ve böylece Türkler üzerindeki Kürt dilinin hâkimiyetine son vermek.

3- Siirt, Mardin, Midyat ve Savur gibi Arapça konuşan ve erkekleri Kürtçe bilen ve bir müddet daha geçerse bütün bütün Kürtleşmesi kesin olan yörelerde eğitim ve öğretime özel bir önem vererek erkeklere ve özellikle kadınlara Türkçeyi öğretmek ve Kürtlüğe olan eğilimlerini Türklüğe çevirmek; kız okullarına çok önem vererek ideal sahibi hanım öğretmenler göndermek; ikramiye, yemek, elbise v.s. vermek gibi usullerle kızları okullara celbetmeye çalışmak ve bu kız okullarına rağbet çoğaldıkça kız okullarının sayısını arttırmak pek uygun olur.

4- Dersim'in iki kazası, yani Çarsancak ve Çemişkezek Türk ve özellikle Çemişkezek tam anlamıyla bağnaz Türktür. Dersim'in merkezi olan Hozat ile Ovacık kazasının merkezi ve etrafındaki altı köyü de Türktür. Ovacık'ta kadın erkek yedi yaşından sonra Kürtçe'yi öğreniyor. Abbas Uşağı, Ferhat Uşağı, Aşağı Karaçalı, Yukarı Karabalı, Bahtiyarlı, Koç Uşağı, Maksut Uşağı, Şam Uşağı, Aslan Uşağı, Bit Uşağı gibi isimlerin delaletiyle esasen Türk olup dil ve alevilik sebebiyle Kürtlük iddiasında bulunan ve neslen, kendilerinin de itiraf ettikle-

ri gibi Horasan'dan gelme Türk oldukları anlaşılan bu aşiretleri, Dersim'in hemen altında erkekleri halen de Türkçe konuşabildikleri cihetle asimile etmek diğer Kürtleri asimileden daha kolaydır.

Dersimlilerin siması da diğer Kürtlerin simasından farklı oldukları gibi, zekâları ve maarife hevesleri hepsinden daha çoktur. Esasen Türk olan kazalar ile Hozat ve Ovacık ve hatta Dersim'in diğer iki kazasına açılacak bir orta mektebin maksadı temin ve Dersim'in diğer yerlerden daha önce Türk olmasını sağlar.

5- Malatya'nın dışında Fırat'ın batısında bulunan vilayetlerdeki Kürtlerin hala Kürt bırakılmasında hiçbir sebep ve mana yoktur. Bunlar nispeten az oldukları için mektep ile, mükafat ile "Kürdüz" dedikleri müddetçe işlerinde gösterilecek zorluklar ve diğer araçlarla Türk olmaya mecbur edilmelidir.

6- Uygulanacak asimile etme ve iskân programının olumlu sonuçlar verebilmesi için Şark şimendiferlerine çok önem vermek ve mümkün olduğu kadar on senede Kayseri'den Erzincana ve Muş yoluyla Van Gölü sahiline ve Malatya'dan Diyarbakire demiryolunu ulaştırmaya çalışmak gereklidir. Bir taraftan menzil hatlarındaki köylerle kasabaların tamamen Türkleştirilmesi, diğer taraftan en mühim noktaların şimendiferlerle merkeze ve yoğun Türk mıntıkalarına bağlanması ve yörelerdeki varlığımızı güvenceye alır.

7- Adliyemizin şu andaki yasalar ve usullerle oralara tamamen hâkim olması imkânı yoktur. Oraları için özel adli yönetim yasaları yapmak idari ve siyasi açıdan doğru olmaz. Anayasamıza aykırı olmamak şartıyla mevcut yasalarımızdan yararlanarak orada sıkıyönetim ve bu nitelikte bir mahkeme (sıkıyönetim mahkemeleri) uygulanabilir. Kabul edilecek programın uygulanması sonuçlanıncaya kadar oralarda sıkıyönetim sürdürülmeli.

ceza işleri adliye mahkemelerinden alınarak kurulacak sıkıyönetim mahkemelerine verilmeli ve ceza işleri çok hızlı biçimde sonuca bağlanmalıdır. Bazı yerlerde kalacak olan adliye mahkemeleri yalnızca hukuk işlerine bakmalıdır. Ahali, yerel hükümetin kendi haklarını koruduğuna kanaat getirip de mahkemeleri tercih eteye başlayınca ceza işleri de yavaş yavaş adliye mahkemelerine tevdi edilebilir.

8- İskân ve asimilasyon programı sıkıyönetim ile daha kolay uygulanabilir. Program'ın icrasına muhalefet edecekler veya ayrıcalık ve üstünlük iddiasında bulunacaklar veya idari ve siyasi yönden orada bulunmaları sakıncalı görülenler, isyanı teşvik ve idare etmiş olanların akrabaları, sıkıyönetim mahkemesi kararı ile sıkıyönetim mıntıkası dışına nakil ve iskân edilebilirler. Yeni kurulacak Türk köylerinin oralarda tutunabilmesi ve civardakilerin saldırılarından korunmasını, sıkıyönetim pekâlâ sağlayabilir.

9- Aşiret hayatına son verebilmek için öncelikle hükümeti takviye etmek, aşiret fertlerini hükümet eliyle hayat, mal ve haklarının tamamen korunabileceğine kanaat getirtmek lazımdır. Aşiret sorunu tamamen bir sosyal ve iktisadi sorundur. Bireysel olarak haklarını alamayanlar bir dayanak aramakta ve bu şekilde aşiret reisinin emri altında kalmaya razı olmaktadır. Aşiret fertlerince aşiret reisi hükümetten çok daha güçlü ve şiddet sahibidir. Onlara göre aşiret reisi her şeydir. Hükümeti aşiret reisinden daha güçlü görmedikçe onun istem ve emirlerine uymaz.

10- Hükümet binalarını yani vilayet, kaza ve nahiye daireleriyle jandarma karakollarını hükümeti temsil edecek bir halde inşa etmek ve donatmak; vileyet ve kaza hükümet binalarını, oralardaki ağaların evlerinden daha muhteşem ve büyük yapmak; karakolları icabın-

da bir süre için savunmaya elverecek bir kale biçiminde inşa etmek ve cahil halka hükümetin ağalardan daha güçlü olduğu binalarının dayanaklılığı ve büyüklüğü ile de göstermek. Bu binaları inşa için bütçemizden para ayırmak pek güçtür. Vaktiyle rumelide yapıldığı gibi, kaza ve nahiye daireleri ile karakollar o mıntika ahalisinden toplanacak yardım ile de inşa edilebilir. Yardıma müsaade işi, İçişleri Bakanlığı ile Vilayetler arasında kolayca çözüme bağlanabilir.

11- Araziyi hemen yazdırmak, yazılmamış olan araziyi yani açılmış olan yerleri, bağları, meydana çıkarmak, bugünkü sahipleri adına araziyi kayıt etmek, vergiyi tahsil çarelerini bulmak, hükümetin güçlü olması için gereklidir. Bu nedenle oluşacak fazla masraflar yazım sonucu çoğalacak gelirle temin edilebilir. Bugünkü günde arazi vergisi bile bir yok derecesinde olduğu gibi, birçok yerlerde davarların yarısı bile yazılmamaktadır.

12- Nüfus yazımını gerçekleştirerek askerlik görevini oralara da teşmil etmek gereklidir. Bugün oralardan, pek az da olsa, kasabalar halkından olmak üzere asker alınıyor. Yazılmamış nüfus çok olduğu gibi, kayıtlı olanlardan da çağrıya uymayanlar çoktur. Ora delikanlıları memleketin savunmasına katılmak yerine, orada sürekli olarak nüfus artışına çalışıyor. Alınacak olan kura erbabı batıdaki şimendifer ve şose yollarının inşaatında kullanılmak suretiyle programın uygulanmasına kadar silahlı olmayan hizmetlerde istihdam olunmalıdır.

13- Son isyan dolayısıyla yapılan cezalandırmanın etkin bir ibret oluşturacak biçimde yapılmadığı kanaatinde olduğumu arzettim. Hükümet isyanı bastırmak için yaptığı masrafı 10 veya 15 seneye taksim etmek suretiyle, isyana katılan yöreler ahalisinden alabilir. Ahalinin hâlihazır durumu bu masrafı ödemeye kesinlikle uygundur. Yalnız isyan mıntikası içinde isyana katılanların is-

İhtiyacı çok uygun olur. İsyan masrafları köylere tevzi suretiyle, servet ve vasıtaları nisbetinde mükellef tutulabileceği gibi, nüfus itibariyle de mükellef tutulabilir.

14- Kürtlerdeki silahların toplanması da bir programa bağlanmalıdır. Hudut boyunda bulunan aşiretlerin, geçici bir süre için silahlarını ellerinde bırakmak gerekiyorsa, silah taşıyacak olanlara mutlaka vesika vermek ve diğerlerinden tedricen toplamak zorunludur. Bununla beraber, yalnız silahları toplamak maksadı temin etmez. Vesikasız silah taşımayı da yasaklamak gerekir. Sıkıyönetim bölgesi dâhilinde vesikasız silah taşıyanları cezalandırmak gerekir. Yoksa toplanan silahlar yerine diğer taraftan başka silahlar ikame edilir ve silah kaçakçılığı ticareti karlı bir ticarete dönüşür. Bizzat hükümetin silahlandığı ve şimdiye kadar bir yararını görmediği aşiret suvari alaylarına da nihayet vermek uygun olur.

15- Oralara giden bütün memurlar arzu ve hevesle gitmiyor. Adeta cebren gidiyor. Çoktanberi orada bulunanlar da çocuklarını okutacak mektep bulamamak yüzünden şikâyetçi ve bir an önce batıya nakil çabasıındırlar. Oradaki memurların çoğunluğunun düzeyi, yetkinliği de merkez ve batıdakilerden düşüktür. Buna mani olmak için bu sene, birkaç maddelik bir kanun ile bütün devlet memurlarını kapsamak üzere, oraları için mecburi hizmet usulü getirilmeli ve oralara gitmeyen memurlar terfi hakkından mahrum bulunmalıdır. Memurların mecburi hizmeti üç seneden az olmamalı ve üç senesi 4,5 veya 5 sene sayılmakla beraber, ücretine de tazminat veya başka bir adla, sıhhiye memurlarına olduğu gibi, biraz zam yapılmalıdır. Bu şekilde oralara, mecburi hizmetlerini yapacak genç ve faal memurlar göndermek imkanı bulunmuş olur. Oraların geliri yerel masrafları karşılamaya yetersiz olduğundan, maaşların merkez

ve batıda olduğu gibi düzenli ödenmesi için de merkezce yardımın esirgenmemesi ve bütün memurların geçim derdinden azade bulundurulması çok uygun olur.

16- Doğu vilayetlerimizde ve bütün memlekette en önemli sorunlardan biri jandarma sorunudur. Jandarmanın bugünkü hali ile doğuda asayişi sağlayabilmesi imkânı yoktur. Jandarmanın ıslahı sayısına değil, niteliğine önem verilmek suretiyle yapılmazsa, böyle kura erbabından askeri talim ve terbiye görmemiş, kişilerin alınmasında devam edilirse, jandarmadan fayda değil, zarar görülecektir. Beş altı jandarmanın silah teslim eylemesi hikayesi, hayat için çarpışma ve karşı koymadan kaçınması, doğuda daima işitilen olaylardandır. Kanımca, bugünkü maaş ve tahsisatla kırkbin jandarma besleneceğine, bugünkü tahsisatın üç misli ile üçte bir nisbetinde jandarma tutumak daha yararlıdır. Seyyar muntaka alayı dediğimiz "tegallip" alayları da ıslah edilirse, geçimini alacağı maaşla karşılayacak olan jandarma efradı, az da olsa, görevini yapabilir. Doğuda sabit jandarmalar köylerde ağalara misafir olmak, geçim için para sarfetmemek suretiyle gitmektedirler. Başka türlü geçinmek imkânı yoktur. Yeme bedeli olarak kendilerine verilen 500 kuruş, hayvan iâşe masrafının yarısını bile karşılamaz. Maaşına da zam yapılmazsa, o jandarmanın görevi için gideceği yerlerde çanak yalayıcı olmaktan başka yapacak bir şeyi kalmaz. Ağanın ekmeğini yiyen, ağaya muhtaç olan jandarma, ağa aleyhinde olan bir hükümet emrini nasıl yerine getirebilir. Jandaramayı mutlaka meslek haline koymak, miktarını azaltmak, maaşını çoğaltmak lazımdır. Teğmen ve yüzbaşılardan hemen ekserisi neferlikten veya yedek subaylıktan yetişmedir. Herhalde buna da bir çare bulmak, jandarmayı iyi yetiştirmek lazımdır.

17- Mülki araştırma heyetleri raporlarını göndermiş olmalıdırlar. Bununla beraber, pek ziyade küçülmüş

olan vilayetleri tekrar büyütmek, oraları için bir idari zorunluluktur. Coğrafi yapısı Dersim'in bölünmesine engeldir. Küçülmüş olan vilayetler büyütülmekle beraber, bölgede sıkıyönetim sürdürüleceği için bütün bölgenin sorumlu amiri, sıkıyönetim reisi sıfatıyla o bölgenin en büyük askeri komutanı olmalıdır. Ordu müfettişi aynı zamanda Bingöl Dağları'nın güneyinde ve Fırat'ın doğusundaki kıtanın ve Malatya'nın mülki amiri olmalıdır. Ordu müfettişine idari, mali ve adli birer mülki müşavir vermek imkânı daima vardır. İran ve Musul hudutlarında kışkırtmalar devam edeceği için, bugünkü askeri kadromuzdan fazla olarak, merkezi Van olmak üzere yeni bir fırka (tümen) teşkil etmek, duruma göre hudut kıtamızı takviye ve Van ile Hakkâri Kürtlerinin herhangi bir hareketini çabuk bastırmak gereklidir kanısındayım.

Arzettiğim tedbirleri aşağıda özetliyorum:

1- En önemli menzil hatları üzerindeki köylere Türk yerleştirmek ve yeniden Türk köyleri tesis etmek,

2- Türk olup Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan vilayet ve kaza merkezlerinde maarife önem vererek çeşitli vasıtalarla Türklere Türklüklerini iyi tanıtmak, Türkçe'yi hâkim kılmak,

3- Kürt mıntıkası içinde Arapça konuşan ve erkekleri Kürtçe bilen Siirt, Mardin, Midyat, Savur gibi yörelerde mekteplere özellikle kız mekteplerine çok önem vermek ve kızların mektebe rağbet etmesini çeşitli vasıtalarla temin eylemek,

4- İki kazası, merkezi vilayeti ve Ovacık kazasının merkezi ile civarı Türk olan ve taşıdıkları aşiret isimlerinden neslen ahalisi Türk olduğu anlaşılan Dersim vilayetinde yatılı ilkokullara önem vermek ve Türkçe'yi hızla yaymak,

5- Fırat'ın batısındaki vilayetlerimizin bir kısmında dağınık bir biçimde yerleşmiş olan Kürtleri Türk yapmak,

6- Şark şimendiferlerimizin Erzincan'a ve Elaziz yoluyla Muş ve Van Gölü sahiline veya Diyarbekir'e mümkün olduğu kadar az zamanlarda varmasını temine çalışmak,

7- On sene müddetle oralarda sıkıyönetimi sürdürmek, ceza işlerini sıkıyönetim mahkemelerine vermek ve adliye mahkemelerini yalnızca hukuk işleriyle görevli kılmak,

8- Üstünlük ve asalet iddiasında bulunanları, isyanı teşvik ve idare etmiş olanlarla bunların akraba ve taallukatlarını sıkıyönetim mıntıkası dışına nakletmek,

9- Aşiret hayatını kaldırmak için öncelikle hükümeti güçlendirmek,

10- Hükümet binalarıyla jandarma karakollarını iane ile bir an önce inşa etmek.

11- Araziyi tahrir eylemek,

12- Nüfusu tahrir eylemek,

13- İsyanın masraflarını isyana katılmış olanlara yüklemek,

14- Silah toplamakla beraber silah taşınmasını da yasaklamak ve ancak vesika ile silah taşınmasına izin vermek,

15- Oraları için bütün memurları kapsayacak biçimde mecburi hizmeti tesis etmek, gidecek memurlara biraz mükâfat ve tazminat vermek,

16- Jandarmayı nitelikçe ıslah etmek ve mutlaka meslek haline koymak,

17- Küçülmüş olan vilayetleri büyütme; mıntikanın mülki amiri, aynı zamanda sıkıyönetimin reis ve amiri olan ordu müfettişinin yanına idari, adli ve mali müşavir vermek,

18- Haklarında celp ve ihzar çıkmış olan adamlardan isyana iştirak etmeyenler için af ve tecil.

Seyahatim sırasındaki gözlem, izlenim ve düşüncelerimi içeren işbu raporu yüksek huzurlarınıza takdim ediyorum. Muhterem Paşa Hazretleri.

*Eylül 341 (1925) Çankırı Mebusu
Mustafa Abdulhalik (Renda)*

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

Gazeteler

Cumhuriyet
Dünya
Hâkimiyet-i Milliye
Jîn
Kurdîstan
Serbesti
Vakit

Dergiler

Ayın Tarihi
Belgelerle Türk Tarih Dergisi
Bergeh
Berhem
Deng
2000'e Doğru
Karakoçan
Medya Güneşi
Özgürlük Yolu
Roja Nû
Tarih ve Toplum
Tevhid
Yeni Zaman

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan (MM)Zabıt Ceridesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

Ansiklopediler

İslam Ansiklopedisi

Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi

Yurt Ansiklopedisi

Kitaplar

AEGLETON, William Mahabad Kürt Cumhuriyeti, Koral Yayınları, 2.bası, 1990 İstanbul.

AHMED, Feroz İttihat ve Terakki (1908–1914), Kaynak Yayınları, 1971 İstanbul.

AHMED, Kemal Mazhar 1925 Büyük Kürt Ayaklanması'nın Niteliği Üzerine, Medya Güneşi Yayınları, 2.bası, 1991-İstanbul.

AHMED, Kemal Mazhar Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan, Berhem Yayınevi, 2. bası, 1992-Ankara.

AKŞİN. Sina İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yayınevi, İstanbul.

ARSLAN, Abdurrahman Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler (1919–1923), Doz Yayınları, 1991-İstanbul.

AŞAN, Aziz Şeyh Sait Ayaklanması, 1991-İstanbul.

ATATÜRK, Mustafa Kemal Nutuk, 1969-Ankara.

AYTAR. Osman Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğu'na, Medya Güneşi yayınları, 1992-İstanbul

- BAŞKAYA**, Fikret Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma-Paradigmanın İflası (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş), Doz Yayınları, 1991-İstanbul.
- BAYRAK**, Mehmet -Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri (Gizli Belgeler, Araştırmalar, Notlar) Öz-Ge Yayınlar, 1993-Ankara.
- BEDİRXAN**, Celadet Emir Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup, Doz Yayınları, 1992-İstanbul.
- BEŞİKÇİ**, İsmail Devletlerarası Sömürge Kürdistan, Alan Yayıncılık, 1990-İstanbul.
- BEŞİKÇİ**, İsmail Kürtlerin Mecburi İskanı, Yurt Kitap-Yayın, 1991 Ankara.
- BEŞİKÇİ**, İsmail Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi, Weşanên Rewşen, 1991 Bonn.
- BEŞİKÇİ**, İsmail Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu, Deng Komal, 2. bası, 1986 Stockholm.
- BOZARSLAN**, M.Emin Jin, Deng Yayınları, 1989 Sweden.
- CELİL**, Celilê XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, Öz-Ge Yayınları, 1992-Ankara.
- CEMİL PAŞA**, Ekrem Muhtasar Hayatım, Beybun Yayınları, 2. bası, 1992-Ankara.
- CEMİL PAŞA**, Kadri, (Zinar Silopi) Doza Kurdistan, Öz-Ge Yayınları 2.bası, 1991-Ankara.
- DERSİMİ**, M.Nuri Kürdistan Tarihinde Dersim, Komkar Yayınları, 1988 Köln.
- GÖKTAŞ**, Hıdır Kürtler İsyan-Tenkil I II, Alan Yayıncılık, 1991 İstanbul.
- GÖLDAŞ**, İsmail Kürdistan Teali Cemiyeti, Doz Yayınları, 1991-İstanbul.
- HASRETYAN**, M.Arseneviç **AHMED**, K. Mazhar **CIWAN**, M. 1925 Kürt Ayaklanması. (Şeyh Said Hareketi) Jîna Nû Yayınları, 1985 Uppsala.
- HİŞYAR**, Hesên Dîtin û Bîrhatînên Mîn (1907-1985), Çapxana Emiral, 1993 Beyrut.

- İNÖNÜ**, İsmet Hatıralar, Bilgi Yayınları, 1987 Ankara.
- MALMİSANIJ** Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kürdistan sayı 17 ve 18, Sweden 1992.
- MALMİSANIJ** Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri, 1993Sweden.
- MALMİSANIJ** Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet, 1986 Uppsala.
- MALMİSANIJ** Cizre Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları, Birinci bası, 1994, APEC Sweden
- MALMİSANIJ-LEVENDİ**, Mahmud Rojnamegeriya Kurdi (1908 -1981), Weşanên Jîna Nû, 1989 Uppsala.
- MERAY**, Seha L. **OLCAY**, Osman, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977 Ankara.
- KOMAL** Koçgiri Halk Hareketi, Komal Yayınları, 3. bası, 1992 İstanbul.
- KONGAR**, Emre İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 4. bası, 1981 İstanbul.
- KUTLAY**, Naci İttihat Terakki ve Kürtler, Beybun Yayınları, 3. bası, 1992 Ankara.
- MESUT**, Ahmet İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958), Doz Yayınları, 1992-İstanbul.
- MUMCU**, Uğur Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925), Tekin Yayınevi, 1991İstanbul.
- NİKİTİN**, Bazil Kürtler I-II, Deng Yayınları, 3. bası, 1991 İstanbul.
- ODABAŞI**, Yılmaz Şeyh Said İsyanı (1925 Kürt Ayaklanması) Destan Zilan Yayıncılık, 2. bası, Haziran 1991 İstanbul.
- OLSON**, Robert Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, Öz-Ge Yayınları, 1992 Ankara.

- ÖKE**, Mim Kemal Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987 İstanbul.
- SASONİ**, Garo Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni Kürt İlişkileri (15. yy'dan Günümüze), Orfeus Yayınevi, 1986 Stockholm.
- SELEK**, Sabahattin Anadolu İhtilali I-II, Burçak Yayınevi, 1968 İstanbul.
- SOVYETLER BİRLİĞİ** Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Doğu Bilimleri Enstitüsü Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi, Jîna Nû Yayınları, 1991 Sweden.
- TUNAYA**, Tank Zafer Türkiye'de Siyasi Partiler, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989 İstanbul.
- TUNCAY**, Mete Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), 1981 Ankara.
- QASIMLO**, Abdurrahman Kürdistan û Kurd, Weşanên Jîna Nû, 1991 Sweden.
- YILDIZ**, Hasan Fransız Belgeleriyle Sevr Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan, Hêviya Gel Yayınları, 1990 Köln.
- YILDIZ**, Hasan Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler Politik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Kişiliği, Hêviya Gel Yayınları, 1989 Stockholm.
- ZEKİ**, M. Emin Kürdistan Tarihi, Beybun Yayınları 1. bası, Haziran 1992 Ankara.